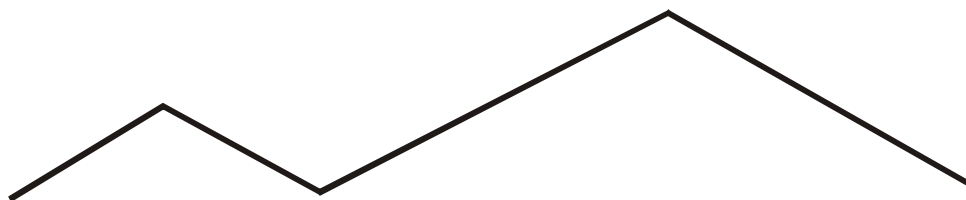

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

том XIV, № 5 (48), 2023

*Журнал включен
в реестр научных периодических изданий
Высшего аттестационного комитета Республики Армения,
в научные электронные библиотеки CiberLeninka и eLIBRARY.RU
а также базу данных «Российского индекса научного цитирования» (РИНЦ)
созданную на платформе информационно-аналитической системы «Science Index» (SI)*

Общественный институт политических
и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона

ՏԱՐԱԾԱՇՐՉԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ

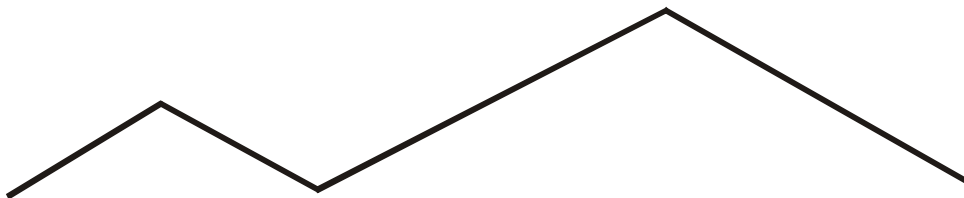
գիտավերլուծական հանդես
հատոր ԺԴ, № 5 (48), 2023

*Հանդեսը ներառված է գիտական պարբերականների ՀՀ ԲՈԿ-ի գրանցամատյանում,
CiberLeninka և eLIBRARY.RU գիտական էլեկտրոնային գրադարաններում, ինչպես նաև
«Science Index» (SI) տեղեկատվական և վերլուծական համակարգի հարթակում ստեղծված
«Russian Science Citation Index»-ի (РИЦИ) տվյալների շտեմարանում:*

REGION AND THE WORLD

scientific-analytical journal
volume XIV, № 5 (48), 2023

*The journal is included in the register of scientific periodicals
Supreme Certifying Committee of the Republic of Armenia (SCC RA),
to the scientific electronic librarys CiberLeninka & eLIBRARY.RU,
as well as the database of the "Russian Science Citation Index" (РИЦИ)
created on the platform of the information and analytical system "Science Index" (SI)*

Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական
և սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ
Public Institute of Political and Social Research
of Blacksea-Caspian Region

Редакционный совет:**Андриасян Левон Г.** – почетный редактор;**Погосян /Хахбакян/ Гагик Г.** – главный редактор;**Саргсян Сурен Т.** – научный редактор (д.и.н., профессор, Институт истории НАН РА, Армения);**Аветисян Гайк Г.** (д.и.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);**Айвазян Армен М.** (д.п.н., Центр стратегических исследований “Арапат”, Армения);**Айвазян Норайр А.** (д.ю.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);**Аллен Сюзен** (д.п.н., профессор, Университет им. Дж. Мейсона, США);**Багратян Грант А.** (д.э.н., профессор, Армянско-Российский университет, Армения);**Бостанджян Вардан Б.** (д.э.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);**Варданян Камо Е.** (д.п.н., профессор, Ереванский государственный педагогический университет, Армения);**Григорян Эрнест Р.** (д.ф.н., профессор, академик РАЕН, Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);**Демоян Гайк А.** (д.и.н., Армения);**Дюбьен Арно** (Франко-российский аналитический центр “Обсерво”, Франция);**Исагулян Гарник С.** (Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);**Кожокин Евгений М.** (д.и.н., профессор, Московский государственный институт международных отношений – университет, Россия);**Корнилов Александр А.** (д.и.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия);**Манукян Саргис Ф.** (к.т.н., доцент, Национальный Политехнический Университет Армении, Армения);**Меликсетян Арсен Ф.** (к.э.н., Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);**Мелконян Ашот А.** (д.и.н., профессор, академик НАН РА, Институт истории НАН РА, Армения);**Миронов Анатолий Н.** (д.ю.н., профессор, Российская Академия Народного Хозяйства и Государственной Службы при Президенте РФ, Россия);**Надеин-Раевский Виктор А.** (к.ф.н., Институт политических и социальных отношений Черноморско-Каспийского региона, Россия);**Панибратцев Андрей В.** (д.ф.н., профессор, Московский государственный технический университет гражданской авиации, Россия);**Пахомов Виталий Г.** (д.ю.н., профессор, Российский государственный социальный университет, Россия);**Петросян Георгий М.** (Нагорно-Карабахская Республика);**Редкоус Владимир М.** (д.ю.н., профессор, Институт государства и права Российской академии наук, Россия);**Решетников Леонид П.** (к.и.н., председатель наблюдательного совета телекомпании “Царьград”, Россия);**Романовская Вера Б.** (д.ю.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия);**Сваранц Александр А.** (д.п.н., Россия);**Сергунин Александр А.** (д.п.н., профессор, Санкт-Петербургский государственный университет, Россия);**Симонян Акон Е.** (академик РАЕН, доктор искусствоведения, к.и.н., профессор, Государственная Академия художеств Армении, Армения);**Тагесян Андраник** (д.ф.н., Бейрутский университет “Айказян”, Ливан);**Шакарянц Сергей Э.** (Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);**Худоян Гарик М.** (к.ю.н., доцент, Академия Образовательного комплекса МВД РА, Армения);**Шалян Жерар** (Центр анализа и прогнозов Министерства иностранных дел, Франция);**Якушик Валентин М.** (д.п.н., к.ю.н., профессор, Украинский институт политики, Украина).*Адрес редакции:* РА, Ереван, 3 пр. Тиграна Меца, д. 9,*Тел.* (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797*Эл.почта:* region-i-mir@mail.ru*Сайт:* www.geopolitika.am

Публикуемые материалы могут не отражать точку зрения редакции. Публикации платные.

Для перепечатки или перевода опубликованных в журнале материалов необходимо разрешение редакции.

Все опубликованные статьи размещены на электронных ресурсах: Национальной Библиотеки Армении, и научных электронных библиотек CiberLeninka и eLIBRARY и проиндексированы в РИНЦ в соответствии с договором с ООО "Научная электронная библиотека" № 660-12/2016 от 13.12.2016 г.

Խմբագրական խորհուրդ՝

Անդրիասյան Լևոն Հ. (պատվավոր խմբագիր);

Գողոթյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ. (գլխավոր խմբագիր);

Սարգսյան Սուրեն Թ. (գիտական խմբագիր) /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/;

Ավետիսյան Հայկ Գ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Այվազյան Արմեն Մ. /բ.գ.դ., «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան/;

Այվազյան Նորայր Ա. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Արեն Սյուզեն /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ջ. Մեյսոնի անվ. համալսարան, ԱՄՆ/;

Բազրատյան Հրանտ Ա. /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայ-ռուսական համալսարան, Հայաստան/;

Բոստանջյան Վարդան Բ. /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Գրիգորյան Էռնեստ Ռ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ՌԲԳԱ ակադեմիկոս, Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Դեմոյան Հայկ Ա. /պ.գ.դ., Հայաստան/;

Դյուբյեն Անոն /«Օբսերվո» ֆրանկո-ռուսական վերլուծական կենտրոն, Ֆրանսիա/;

Իսազուրյան Գարնիկ Մ. /Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Խուրոյան Գարիկ Մ. /ի.գ.թ., դոցենտ, ՀՀ ՆԳՆ կրթահամալիրի ակադեմիա, Հայաստան/;

Կոժոկին Եվգենի Մ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Միջազգային հարաբերությունների Մոսկովյան պետական ինստիտուտ-համալսարան, Ռուսաստան/;

Կորնիլով Ալեքսանդր Ա. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/;

Մանուկյան Սարգիս Ֆ. /տ.գ.թ., դոցենտ, Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան, Հայաստան/;

Մելիքսեթյան Արսեն Ֆ. /տ.գ.թ., Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Մերժոնյան Աշոտ Ա. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/;

Միրոնով Անատոլի Ն. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի ազգային տնտեսության և պետական կառավարման ակադեմիա, Ռուսաստան/;

Յակուշիկ Վադենտին Մ. /բ.գ.դ., ի.գ.թ., պրոֆեսոր, Ուկրաինայի քաղաքականության ինստիտուտ, Ուկրաինա/;

Նադեին-Ռասկի Վիկտոր Ա. /ի.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/;

Շալյան Ժան /Արտաքին գործերի նախարարության Վերլուծության և կանխատեսման կենտրոն, Ֆրանսիա/;

Շաքարյանց Սերգեյ Է. /Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Պախոմով Վիտալի Գ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի պետական սոցիալական համալսարան, Ռուսաստան/;

Պանիբրատցև Անդրեյ Վ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Մոսկվայի քաղաքացիական ավիացիայի պետական տեխնիկական համալսարան, Ռուսաստան/;

Պետրոսյան Գեորգի Մ. /Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն/;

Ռեդկոուս Վլադիմիր Մ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ՌԳԱ Պետության և իրավունքի ինստիտուտ, Ռուսաստան/;

Ռեշեռնիկով Լեոնիդ Պ. /պ.գ.թ., «Ցարգրադ» հեռուստառնկերության դիտորդական խորհրդի նախագահ, Ռուսաստան/;

Ռոմանովսկայա Վերա Բ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/;

Սերգունին Ալեքսանդր Ա. /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Սանկտ-Պետերբուրգի պետական համալսարան, Ռուսաստան/;

Միմոնյան Հակոբ Ե. /ՌԲԳԱ ակադեմիկոս, արվեստագիտության դոկտոր, պ.գ.թ., պրոֆեսոր, Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիա, Հայաստան/;

Սվարանց Ալեքսանդր Ա. /բ.գ.դ., Ռուսաստան/;

Վարդանյան Կամո Ե. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՄՀ, Հայաստան/;

Տազևսեան Անդրանիկ /բ.գ.դ., Բելյուրթի Հայկազեան համալսարան, Լիբանան/;

Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 3-րդ նրբ. տ. 9

Հեռ. (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797

Էլ. փոստ՝ region-i-mir@mail.ru

Կայք՝ www.geopolitika.am

Հրապարակված նյութերը կարող են չարտացոլել խմբագրության տեսակետը: Հրապարակումները վճարովի են:

Հանդեսում տպագրված նյութերի վերատպման կամ թարգմանության համար անհրաժեշտ է խմբագրության թույլտվությունը:

Բոլոր հրապարակված հոդվածները տեղադրվում են Հայաստանի Ազգային Գրադարանի էլեկտրոնային կայքում, ինչպես նաև CiberLeninka ու eLIBRARY գիտական էլեկտրոնային գրադարաններում և ինդեքսավորվում ԳՄՌԻ-ում՝ համաձայն "Գիտական էլեկտրոնային գրադարան" ՓԲԸ-ի 2016 թ. դեկտեմբերի 13-ի № 660-12/2016 համաձայնագրի:

Editorial council:**Andriasyan Levon H.** – Honorary Editor;**Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H.** – Chief Editor;**Sargsyan Suren T.** – Scientific editor (Doctor of Historical Sciences, professor, Institute of History of NAS RA, Armenia);**Avetisyan Hayq G.** (Doctor of Historical Sciences, professor, Yerevan State University, Armenia);**Ayvazyan Armen M.** (Doctor of Political Sciences, Center of Strategic Research “Ararat”, Armenia);**Ayvazyan Norayr A.** (Doctor of Law, Professor, Yerevan State University, Armenia);**Allen Susan** (Doctor of Political Sciences, professor, George Mayson University, USA);**Bagratyan Hrayr A.** (Doctor of Economic Sciences, professor, Armenian-Russian University, Armenia);**Bostanjyan Vardan B.** (Doctor of Economic Sciences, Professor, Yerevan State University, Armenia);**Grigoryan Ernest R.** (Doctor of Philosophical Sciences, professor, academician of Russian Academy of Natural Sciences, Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Demoyan Hayq A.** (Doctor of Historical Sciences, Armenia);**Dubien Arno** (Observatoire franco-russe, France);**Isagulyan Garnik S.** (Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Khudoyan Garik M.** (Ph.D. in Law, Associate Professor, Educational Complex of the MIA of the RA, Armenia);**Kojokin Ewgeniy M.** (Doctor of Historical Sciences, professor, MGIMO-University, Russia);**Kornilov Aleksandr A.** (Doctor of Historical Sciences, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia);**Manukyan Sargis F.** (Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, National Polytechnic University of Armenia, Armenia);**Meliksetyan Arsen F.** (Candidate of Economic Sciences, Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Melkonyan Ashot A.** (Doctor of Historical Sciences, professor, academician of NAA RA, Institute of History, Armenia);**Mironov Anatoliy N.** (Doctor of Law, professor, The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, Russia);**Nadein-Raevsky Vitaliy A.** (Candidate of Philosophical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia);**Panibrattsev Andrey V.** (Doctor of Philosophy, professor, Moscow State Technical University of Civil Aviation, Russia);**Pakhomov Vitaliy G.** (Doctor of Law, professor, Russian State Social University, Russia);**Petrosyan Georgiy M.** (Nagorno-Karabakh Republic);**Redkous Vladimir M.** (Doctor of Law, professor, The Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, Russia);**Reshetnikov Leonid P.** (Candidate of Historical Sciences, Chairman of the Supervisory Board of “Tsargrad” TV Station, Russia);**Romanovskaya Vera B.** (Doctor of Law, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia);**Dakessian Antranik M.** (Doctor of Philology, Haygaziyan University of Beirut, Lebanon);**Sergunin Aleksandr A.** (Doctor of Political Sciences, professor, St. Petersburg State University, Russia);**Simonyan Hakob E.** (Doctor of Science (Art), PhD of History, professor, academician of Russian Academy of Natural Sciences, State Academy of Fine Arts of Armenia, Armenia);**Shakaryants Sergey E.** (Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Shaliand Gerar** (Center for Analysis and Forecasts of the Ministry of Foreign Affairs, France);**Svarants Aleksandr A.** (Doctor of Political Sciences, Russia);**Vardanyan Kamo E.** (Doctor of Psychological Sciences, Professor, Yerevan State University, Armenia);**Yakushik Valentin M.** (Doctor of Political Sciences, Ph.D. in law, professor, Ukrainian Institute of Politics, Ukraine).Adress: RA, Yerevan, 3rd line of Tigran Mets, 9

Phone: (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797

E-mail: region-i-mir@mail.ru

Website: www.geopolitika.am

Published materials have not always reflected by the editorial point of view. Publications are not free.
To reprint or translate of materials published in the journal, it is necessary to get the editor's permission.

All published articles are placed in the "National Library of Armenia" and
in the scientific electronic libraris "CiberLeninka" & "eLIBRARY" and indexed in the RSCI (ПИИЛ) in accordance with the
agreement with LLC "Scientific Electronic Library" No. 660-12/2016 of December 13, 2016.

Եվ այսպես Արցախի հայությունն ամբողջովին հայրենագրվեց: Ավելի քան երեք տարվա ներքաղաքական աղմուկի ու պարտության թմբիրով տարված հայությունը թե՛ հայրենիքում թե՛ սփյուռքում նոր-նոր վերագարթնելու և կյանքի նշույլներ է ցույց տալիս: Գորիսից մինչև Նոյեմբերյան կամավորական խմբեր են գործում, փորձում օգնել անօթևան ու քաղցած արցախահայությանը: Այդ գործընթացն իհարկե գնահատելի ու գովելի է, սակայն միաժամանակ ցույց է տալիս, որ Հայաստանի իշխանությունները, չնայած բարձրացրած աղմուկին ու մեծամեծ խոստումներին, գաղթականությանը պատշաճ ընդունելու կարևոր գործին բոլորովին էլ պատրաստ չեն: Ավելին, պաշտոնապես տեղեկացվում է, որ արդեն մի քանի հազար արցախցիներ լքել են Հայաստանը: Իսկ դա խոսում է այն տխուր իրողության մասին, որ ո՛չ իշխանությունները, ո՛չ ընդդիմությունը, ո՛չ էլ Հայաստանում «փափուկ ուժի համար արտաքին օգնություն օգտագործող մեր բարեկամ օտար երկիրները» որևէ լուրջ ծրագիր չունեն: Ասել է թե Արցախի տարածքային աղետն ու հայաթափումը մեծ կորուստներ էին, այո՛, բայց արցախահայությունը Հայաստանի մեջ մշտապես չվերաբնակեցնելը ցեղասպանական ընթացքի վերջնական ողբերգությունը պիտի լինի: Եվ եթե մեր բոլոր կարողությունները միասին գործի դնելով հանուն արցախահայությանը Հայաստանում վերաբնակեցման անմիջապես համահայկական համադրված գործունեություն չկազմակերպվի, ապա մեծ երագի՝ հայահամախմբման պատմական անչափ կարևոր մի առիթ ևս կկորսվի: Այս մարտահրավերը չի կարելի «խղճուկ և իրարից անջատ անհատական միջոցառումներով հաղթահարել»: Այստեղ խելացի ծրագրելու և համադրման խիստ անհրաժեշտություն կա, ամբողջականորեն արդիական միջոցներով, մարդուժով և այլ անհրաժեշտ պաշարներով ապահովված ազգային մի նոր հաստատության անմիջական կարիք կա:

Միաժամանակ կարևոր է, որ այս գործը որևէ ձևով չքաղաքականացվի և վերջին տարիներին իշխանությունների գործունեության անբաժան բաղադրիչ դարձած անպտուղ բանակմվի չվերածվի: Բոլորի համար պետք է հստակ լինի, որ բռնի տեղահանված արցախցիներն, առանց որևէ բացառության, հավասարապես արժանի են պատշաճ օժանդակության և նրանց մեջ «ընտրյալներ» պետք չէ փնտրել: Որպեսզի այս գործընթացը հաջող ելք ունենա, պետք է նաև համակարգված ու ծրագրված բնույթ կրի: Եվ քանի որ այժմ այդ կարևոր գործընթացը կազմակերպող ու համակարգող համապատասխան պետական լուրջ կառույց գոյություն չունի, ապա այս հարցերը լուծելու համար կարելի է արդեն իսկ քննություն բռնած և իր արդյունավետությունն ապացուցած մասնավոր-պետություն գործընկերության օրինակն օգտագործել: Խիստ անհրաժեշտ է նաև, որ արցախահայության վերաբնակեցման գործն անպայման պետական մտածողությամբ արվի: Հասկանալ, որ ինչպես ժամանակակից պատերազմներում ֆիդայական ջոկատներով հնարավոր չի հաղթել, այնպես էլ բռնի տեղահանված գաղթականական հոսքերի բարդույթները ժամանակավոր մարդասիրական օժանդակությանը չի կարելի վստահիլ: Հարկավոր է զգուշանալ այն անչափ վտանգավոր թեզից ըստ որի Արցախի հիմնահարցը վերջնականորեն կփակվի արցախցիների Հայաստանից արտագաղթով: Անհրաժեշտ է հստակ ըմբռնել, որ ազգային պետության էական բաղադրիչը միայն հողը չէ, այլ նաև իր մարդկային դրամագույլը: Հողը կորցրեցինք, գոնե ժողովուրդին պահենք: Այս առիթը պետական լուրջ մտածողության մարտահրավեր է և իշխանություն-ընդդիմություն անպտուղ զգվռոցներով չի կարելի մսխել ու անփութորեն քամուն տալ:

Այսօր՝ չնայած այս ամենին, մեր ժողովուրդը շարունակում է ապրել նոր իրականությունում և փորձում է հարմարվել դրան: Սակայն նույնիսկ այս վերահաս սպառնալիքի ֆոնին մեր դեկավարությունը անփութորեն ոչ ճիշտ քայլեր է կատարում, որոնք նոր խնդիրների են հանգեցնում: Հավանաբար ամբողջ խորությամբ չընկալելով ստեղծված պետականությունը կորցնելու սպառնալից իրավիճակի լրջությունը կամ կանխամտածված, կրկին փորձում է «խաղաղության խաչմերուկ» և նմանատեսակ այլ ժամանակավրեպ խոսույթներով շեղել հասարակության ուշադրությունը լրջագույն հիմնախնդիրներից: Չըմբռնելով արքիոմատիկ այն ճշմարտությունը, որ որևէ պետություն առանց ազգային, հայրենասիրական շաղախի գաղափարախոսական հենքի, չի կարող գոյություն ունենալ և լինել հենց այնպես պետություն:

Ավելին, վերջապես նախկինում թույլ տված սխալները խոստովանելու և դրանք շտկելու ժամանակն է: Հատկապես ընդունելու, որ երբ Արցախը մերն էր, բոլորս հանգիստ ապրում էինք՝

անկախ մեր պետության ներքին խնդիրներից, որոնք բոլոր երկրներն էլ ունենում են և երբեմն դրանք հարթվում են, կամ՝ ոչ: Այնինչ, Արցախի չլիներությունը մեզ հավերժական անհանգիստ վիճակ է տվել. ինձ չի թվում, որ այսօր Հայաստանում մարդ չկա, որ հանգիստ ապրում է, քանզի ոչ ոք չգիտի, թե հաջորդիվ ինչ է լինելու: Ոչ մեկի համար գաղտնիք չի այլևս, որ Արցախն այն դարպասն է, որ բացվեց ու ներս հորդեցին մեր բոլոր անհանգստությունները... Եվ այժմ արդեն մեր ազգային նպատակը պետք է լինի հայրենիքում մեր իրավունքների և անվտանգության ապահովումը, որոնք, ցավոք, հիմա ոչ մեկն էլ չունենք: Մնացել է հայրենիքի մի փոքր հատվածը, որը որոշ ժամանակ հետո չի էլ բավարարելու: Բայց համազգային կոնստիտուցիոնալ պայմաններում երազանքի և նպատակի ձևավորումը կրերի դրա իրականացմանը: Մենք պիտի հասկանանք վերջապես, որ ժամանակներ և իրավիճակ է փոխվել, որ ԱՄՆ-ն նախկին Սովետ Միությունը չի, որ որբեր պահի: Ուրեմն ո՞ւմ վրա հույս դնենք, եթե ոչ մեզ վրա: Հերիք եղավ ուզվորի, մուրացկանի, որբի պես դռնեղուռ ընկնենք, օգնություն աղերսենք: Ի վերջո պետություն ենք, բանակ ու ինքնասիրություն ունենք և մենք պետք է մեզ ու մեր երկիրը պահենք: Իսկ դրա համար կարծում եմ, որ քանի դեռ մեր ներսում համերաշխություն, միասնություն չենք հաստատել, արտաքին ճակատում հաջողություն չենք ունենա, ինչպես որ չունենք: Դրանից էլ օգտվում է թշնամին և նորանոր սպառնալիքներ ստեղծում: Դարերով այսպես է եղել՝ շարունակ կորցրել ու կորցնում ենք ու այդպես չգիտեմ ինչքան ու չգիտեմ մինչև ուր: Չէ որ էլ կորցնելու բան էլ չի մնացել: Մտավախություն ունեմ, որ մեր ժողովուրդը թմբիրի մեջ է և իր անխելք ու անհեռատես քաղաքական կոչված մտավորական դեմքերով երկիրը տանում է հերթական աղետի: Հարկավոր է խելքի գալ, դադարել իրար ուտել, թե չէ...:

Գուցե իսկապես իրավացի էր Վանո Միրադեղյանը, որ գրում էր, թե թող երկրի ղեկավարը մթան մեջ աստիճաններից պատահաբար, այո, պատահաբար ընկնի-մեռնի: Ինչպես առաջին հանրապետության առաջին ղեկավար Արամ Մանուկյանը տիֆից, պատահաբար, մեռավ, մեր երկրի համար ամենաճակատագրական պահին: Եթե երկրում սով, գաղթականություն ու տիֆ է, թող տիֆից ազգի ղեկավարը մեռնի: Եթե երկրում մուրք է ու պատերազմ, թող երկրի ղեկավարն էլ լույս չունենա, որ քարտեզ չնայի, որ գերագույն հրամանատարը գլխավոր շտաբի հետ հեռախոսային կապ ունենա հովհարային անջատումների արանքներում: Որ ցրտից անքուն մնա, անվա պառլամենտ գնա ու դիվանագետներ ընդունի՝ անթրաշ: Հենց այդպես: Եթե դեմոկրատիա է, ինչ ղեկավար: Հենց այդպես, որովհետև «մեր ղեկավարը պիտի հայ չլինի, այլ քրդի բեկ և թուրք փաշա: Նաև ռուս չինովնիկ: Եթե հայ է, ինչ ղեկավար: Մենք հասարակ թուրք, հասարակ ռուս, հասարակ պարսիկ ազգ չենք, այլ բացառիկ, իսկ երկրով՝ ծովից ծով, իսկ ճակատագրով՝ սրի քաշված»:

Այսօր բոլորին մտատանջում է մեկ հարց՝ ո՞րն է այն վճռորոշ գործոնը, որ այս պահին կկարողանա կասեցնել մեր գահավեժը և մեզ կրկին վերադարձնել նորմալ ընթացքի մեջ: Ալնիհայտ է, որ աշխարհաքաղաքական արցանը, որի մեջ հայտնվել է հայոց պետականությունն այսօր, աննախընթաց դաժան է: Այն պահանջում է նոր գաղափարներ, նոր զենքեր և նոր ռազմավարություն, քանզի այս կովի ռազմաճակատը ձգվում է Սյունիքից մինչև Մոսկվա և մինչև աշխարհի հեռավոր անկյունները:

Մեր «ռազմավարական դաշնակիցը», որպես այդպիսին, անգոյ է շրջանի ռազմաբեմից, աշխարհաքաղաքական խաղաքարտերն ու Կովկասի ուժային քարտեզը մեր տարածաշրջանում փոխված են: 2022 թ. փետրվարի 24-ի Պուտին-Ալիևի ստորագրած 43 կետերից բաղկացած համաձայնագրով ոչ միայն Արցախն այլևս Ադրբեյջանի անբաժան մաս է ճանաչվել, այլև Հայոց պետականությունը դարձել երկրորդական ֆիկցիա: Իհարկե, սա չի նշանակում, թե Ռուսաստանը հրաժարվում է Կովկասում իր ներկայությունից, ուղղակի նա այսուհետ հենվում է արդեն Ադրբեյջանի վրա: Հետևաբար, հայկական կողմը նրա համար այլևս կորցնում է տարածաշրջանային գործոնի կարգավիճակը և Մոսկվայի համար Հայաստանն ու Արցախը դառնում են սոսկ «առուժախի» խաղաքարտ: Իսկ այս պարագայում հայոց պետականությունը հայտնվել է կազմաքանդման սուր մարտահրավերների առաջ: Ընդ որում դրսի և ներսի սպառնալիքները գործում են համատեղ: Իսկ հակառակ պատմական ջերմ և բազմաշերտ հարաբերություններին, Արևմուտքի շահերը Հայաստանի նկատմամբ միշտ էլ տարածաշրջանային հակասական շահերով պայմանավորված՝ պառակտում են: Անկախ այն հանգամանքից, թե Արևմուտքի ղեկավարներն ինչ հավաստիքներ կտան, նրանք ի սկզբանե Հայաստանի հետ հարաբերություններում տարատեսակ գործոններով ու շահերով կաշկանդված են: Այս ամենից հետևում է, որ մենք՝ ինքներս շատ գործ ունենք անելու, որպեսզի կարողանանք տարածաշրջանի խաղաքարտերը կրկին ի նպաստ մեզ վերադասավորել: Ծակատագրի բնական ընթացքով՝ մենք այլևս տեղ չունենք տարածաշրջանում: Մեր տեղը մենք ինքներս պիտի պահպանենք մեր իսկ խելքով և մագիլներով:

Պետք է սկսել նրանից, որ մեր պատմական հայրենիքը չի կարող մեզ պատկանել, եթե մենք այն ամեն օր և ամեն գնով մերը չդարձնենք: Իմանալ հայրենի պատմությունը և տեղ լինել մեր պատմական հիշողությանը, թեև մեր իրավագիտակցության կարևոր ու կենսական մասն են, բայց

դեռ շատ հեռու են մեր հիմնահարցերը լուծելուց: Ըմբռնել է պետք, որ աշխարհակարգը չոր և անողորմ հարաբերությունների խաղաղաշտ է, ուր գործում են կայսերական շահերը և այս ոլորտում ժողովրդավարություններ չկան: Իսկ բարի դրացիությունը մակերեսային խոսույթներ են, որոնք վարագուրում են միջպետական հարաբերությունների իրական գործոնները: Ժողովուրդների միջև մշակութային կապերն էլ զարգանում են, երբ դրանք՝ որպես ինքնիշխան պետականություններ, արդեն ապահոված են իրենց տեղը աշխարհակարգի տրամաբանության մեջ: Ամեն մի աշխարհաքաղաքական տարածաշրջան ինքնիշխան և միաժամանակ միմյանցից կախյալ պետությունների մի համակարգ է, բազմաթիվ օղակներով մի շղթա և երբեք պետք չէ մոռնալ շղթայական համակարգերը դեկավարող հայտնի օրենքը՝ որևէ շղթայի ամրությունն ու դիմացկունությունը հավասար է իր ամենից թույլ օղակի տարողության: Նույն օրենքը գործում է նաև տարածաշրջանների ներքին դինամիկայի գործընթացների մեջ: Աշխարհաքաղաքական շղթան չի հանդուրժի թույլ օղակները, քանզի տարածաշրջանային հավասարակշռությունը հաստատվում է աշխարհաքաղաքական «շղթայի» ամենաթույլ օղակների հաշվին: Շղթան լուծարում է թույլ օղակները շղթայի լինելիությունը ապահովելով:

Ինքնին հարց է առաջանում. արդյո՞ք անհույս է հայ անկախ պետականության գոյությունը Հարավային Կովկասի ռազմաբեմի վրա: Այն իրողությունը, որ այժմ մենք գտնվում ենք ակնապատված կացության մեջ, դեռևս չի նշանակում, որ փակուղային է մեր վիճակը: Քանի որ որպես կանոն՝ իրավիճակը փակուղային է լինում, երբ ինքներս ենք մեզ դնում փակուղու մեջ...: Այսպես, 44-օրյա պատերազմի նպատակը հայկական կողմի ռազմական պարտությունը չէր միայն: Այն հոգեբանական պատերազմի մասնագետների կողմից ավելի շատ միտված էր մեր ժողովուրդի և, հատկապես նրա վերնախավի քաղաքական գիտակցությունն անգործության մատնելու, իսկ նպատակը՝ ազգը բարոյապես և հոգեբանորեն աղամալուծելու: Այլ կերպ ասած՝ մեզ տրամադրելու, որ ստեղծված նոր աշխարհակարգի կառույցում հայ անկախ պետականության համար տեղ չկա: Բարեբախտաբար դա իրականությանն այնքան էլ չի համապատասխանում: Արդ, մեր խնդիրն է նոր և ազդու գինապաշարով մտնել այդ նորաստեղծ բարդ շրջապատույթի մեջ և կարողանալ ճիշտ կողմնորոշվել: Սակայն ցավոք մեր կարևորագույն լծակներին տիրապետում են ոչ լավագույն ուժերը: Պետք է գիտակցենք, որ տարածաշրջանի ճակատագիրը որոշողը միջկայսերական ուժերի համակարգն է և կարողանանք մեզ ձեռնտու կերպով տեղավորվել այդ հարթակում: Այսինքն՝ հայ ժողովուրդը պիտի անհրաժեշտ կամք և ուժ դրսևորի, իր վախերն ու թուլականությունը հաղթահարի և արագ ու վճռական դուրս գա այս թուլականության ու ամեն ինչ զիջելու պատրաստականության հիպնոզային վիճակից, կարողանա կասեցնել այս անկումային գոհավիժումը: Առանց այդ ճակատագրական հանգրվանը նվաճելու անգամ ամենախելացի որոշումները հնարավոր չի լինի իրագործել: Առանց այդ շրջադարձ-ճակատամարտը շահելու՝ մենք ինքնաբերաբար մեզ դուրս կդնենք ստեղծված աշխարհակարգի քարտեզից: Իսկ այդ վճռական գրոհը բոլորովին նոր ռազմավարություն կպահանջի, նոր ազգային հիմնականատակ և ամենաոխերիմ թշնամուն անգամ հաղթելու համար՝ անսահման խելք ու քաջություն:

Сдана / Հանձնվել է՝ 29.10.2023
Рецензирована / Գրախուսվել է՝ 30.10.2023
Принята / Ընդունվել է՝ 31.10.2023

ПОЛИТИКА**Геноцид армян Республики Арцах и угроза государственности Армении – «дань» новейшего коммуникационного противостояния...****Шакарянц Сергей Э.***Ведущий специалист, Общественный институт политических и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона (Ереван, РА)
shwarzetodt@yandex.ru***EDN: MPVGCH****Ключевые слова:** Армения, Арцах, Геноцид, Турция, Россия, Запад, война,

Аннотация. Происходящее сейчас в регионе Закавказья и других близлежащих регионов некий российский эксперт ещё в конце сентября 2023 г. назвал «войной коридоров». Но, в принципе, большинство глобальных войн, если брать за точку отсчёта XIX или даже – XVIII век, начинались и шли именно за контроль над коммуникациями (так называемыми «коридорами») и, конечно же, за контроль и право управления и распоряжения природными ресурсами. В частности, в конце XX века многие наблюдатели высказывали предположение, или даже – прогнозы, о том, что будущая мировая война, не исключено, на самом деле будет войной за пресную, питьевую воду. Впрочем, глядя на сегодняшнюю карту мира, в том числе и на Закавказье, следует признать, что во главу угла той или иной чужеродной экспансии против, так сказать, «слабых» государств-членов международного сообщества поставлен целый комплекс целей. То есть – это и территории, и природные ресурсы, ну и, разумеется, контроль над коммуникациями, ведущими к этим территориям и природным ресурсам, а также – на мировые рынки сбыта.

Мы, сравнивая нынешнюю ситуацию с временем, предшествовавшим началу 1-й мировой войны, вынуждены заметить, что идущий на глазах всей планеты Геноцид армян Арцаха, как, впрочем, очередной всплеск палестино-израильской войны, где уже озвучена угроза подвергнуть геноциду около или свыше 2 миллионов палестинцев из Сектора Газа, – это и есть предтечи будущего глобального вооружённого конфликта, независимо от того, называть ли этот будущий конфликт 3-й мировой войной, или нет. Многочисленные предупреждения международного Института Лемкина по предотвращению геноцидов об угрозе Геноцида армян Арцаха и даже – о большой вероятности Второго геноцида армян на планете, «не доходят» до ушей и умов руководителей мировых держав. Хотя именно они – пять постоянных членов Совета безопасности ООН, являются не только инициаторами принятия, но и гарантами исполнения международной Конвенции ООН о предупреждении преступления геноцида и наказании за него.

И получается, что в первой четверти XXI века на территории Закавказья происходит конфликт, столкновение различных «коридорных» проектов, в основе которых – проекты Запада и пантюркистов, за которыми – мы не сомневаемся, учитывая роль Израиля в поставке вооружений и отправке военных специалистов в Баку на протяжении многих десятилетий – стоит мировой сионизм, и, соответственно, проекты России, Ирана и Китая. Арцахские армяне – пусть и не первые, но жертвы именно таких коммуникационно-«коридорных» столкновений. Также неизбежен предварительный вывод: независимо от века, независимо от территорий и регионов, столкновение «коридорно»-коммуникационных проектов неминуемо приводит к геноцидам разных народов, в защиту которых никто из мировых держав не вступается. Слабыми пренебрегают, о слабых «не помнят» – т.е. мир не меняется...

Мы хотели бы продолжить разговор о том, как столкновение различных геостратегически-коммуникационных проектов на планете становится, так сказать, двигателем общемировых процессов и, увы – источником проявлений геноцидирования тех или иных народов. В предыдущем нашем материале («Одна из причин трагедии Армении и Армянства – «традиционная» ненависть Запада к Восточному Христианству...» [1]) мы, в частности, именно на примере о столкновении в начале XX века двух геостратегических программ – английской («три К» – т.е. Калькутта-Каир-Кейптаун) и немецкой («три Б» – т.е. Берлин-Бизантиум [Константинополь]-Багдад, или, «в простонародье» – «Багдадская железная дорога»), с упоминанием о том, что одной из глобальных причин 1-й Мировой

войны называли и называют именно «борьбу» «три К» против «три Б», что и стало, в свою очередь, «толчком» и причиной геноцидов целого ряда Восточно-Христианских народов Малой Азии (армян, греков, ассирийцев...), показали, как именно проекты (или – прожекты...) противоборствующих мировых держав в итоге становятся базисом для перманентных, практически не прекращающихся преступлений против человечности [1].

Практика и опыт последних 30 лет наглядно показывают – да, история развивалась и развивается по спирали. И рано или поздно всё человечество оказывается обречённым раз за разом проходить одни и те же тернии – просто на новом, более высоком витке истории. Отметим всем известную истину – с февраля 2022 г.

идёт и не прекращается так называемая Специальная военная операция (СВО) России за денацификацию и демилитаризацию Украины, [2] которая как минимум с зимы 2014 г. заняла и продолжает занимать откровенно антирусские позиции. Более того, активно провоцировала и продолжает провоцировать руководство и военных России на то, чтобы, как однажды как-то выразился глава РФ президент Владимир Путин, провести полную «декоммунизацию», как он это оформил – «украины имени Ленина» [3]. Сейчас же вообще – есть версия, что от исхода российской СВО зависит развитие очень многих конфликтов и регионов на планете, и в том числе – ситуации в Закавказье. Так, например, считает ведущий научный сотрудник Центра арабских и исламских исследований ИВ РАН, доктор исторических наук Борис Долгов в своём интервью «Востоковед: ход СВО повлияет на судьбу Нагорного Карабаха» от 15 сентября 2023 г. [4]. Не секрет ведь, что и в первой четверти XXI века опять вновь многие процессы свелись к пресловутому «Армянскому вопросу» ближневосточной политики, кто бы и как бы ни пытался что-то выдумать или увести от сути проблемы болтовнёй о «необходимости развития демократии в Армении» или на всём Кавказе.

Но после 19-20 сентября по нам пока неизвестной причине всё пришло в движение, всё ускорилось как минимум до первой космической скорости. Итог плачевен – в Арцахе больше нет армян, и как бы мы или кто-то другой ни пытались что-то внятное и вразумительное сказать по этому поводу, факт остаётся фактом: при абсолютном невмешательстве пресловутого «международного сообщества», при явном потворствовании со стороны марионеточных «властей» Армении Западу и планам пантюркизма, а также при ярко выраженной «пассивности» Ирана и России, «удачно» и «успешно» прошёл первый этап деарменизации Закавказья. То есть – стали реальностью многократные предупреждения крупного западного же комплекса, а именно международного Института Лемкина по предотвращению геноцидов, и именно о том, что грозит Геноцид армян Арцаха, даже более того – Грозит Второй геноцид армян в мире вообще! Уже в ходе убийств и депортации армян Арцаха, 29 сентября 2023 г. Институт Лемкина в очередной раз выступил с заявлением, в котором опроверг заблуждение, согласно которому США верят в возможность добросовестных переговоров с администрацией президента лже-азарбежана. Организация также обвинила мировых лидеров в содействии геноциду, разворачивавшемуся в Арцахе. «Соединённые Штаты продолжают

поддерживать президента Азербайджана Ильхама Алиева, несмотря на продолжающийся геноцид против армян в Арцахе. Они поддерживают его с ложным балансом и надеждой на возможность добросовестных дискуссий и переговоров», – гласило заявление института на его странице в социальных сетях. Институт Лемкина обратил внимание также на заявление Мэтью Миллера, представителя Госдепартамента США, сделанное в последние дни сентября, в котором говорится, что стороны имеют разногласия и должны начать диалог и искать решение ситуации. Институт Лемкина подчёркивал, что геноцид – это не просто вопрос «разногласий». *«Более того, предположение о том, что Соединённые Штаты не имеют никакой роли в содействии безнаказанности Ильхама Алиева в совершении геноцида, является ложью. Институт Лемкина предупреждает мировых лидеров, что их действия могут оказаться не только соучастием в геноциде, но и пособничеством и подстрекательством к этому преступлению»*, – говорится в заявлении [5].

Справедливости ради, мы, в добавление к заявлению Института Лемкина, склонны точно такие же обвинения, каковые данная организация выдвинула против США и американского руководства (т.е. – против англо-саксов...), обвинить в тех же грехах все пять постоянных членов Совета Безопасности (СБ) ООН, т.е., кроме США, также и Англию, Францию, Россию и Китай. Разве не эти мировые державы выступают не просто инициаторами Конвенции ООН о предупреждении преступления геноцида и наказании за него [6], принятой резолюцией 260 (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 года, но и – гарантами того, что никто не посмеет осуществить геноциды, а если такое всё же произойдёт, то – будет наказан?! И разве не пять постоянных членов СБ ООН даже ещё раньше инициировали процесс, чтобы Генассамблея ООН в своей резолюции 96 (I) от 11 декабря 1946 года объявила, что геноцид является преступлением, нарушающим нормы международного права и противоречащим духу и целям ООН, и что цивилизованный мир осуждает его? Увы – в случае с геноцидом армян Арцаха молчат в упор все пять постоянных членов СБ ООН, а значит – молчат или врут миру о том, что в Арцахе «ничего не было», не только США, но и Англия, Франция, Россия и Китай. Как говорится, тут впору задуматься и попытаться понять, чтобы разоблачить это дружное «молчание хором» мировых держав и предать огласке причину, по которой всем эти государствам, как получается, оказался выгоден

(!!!) Геноцид армян Арцаха, который, кстати, осуществлялся вовсе не только в сентябре 2023-го после 19-го или 20-го чисел, а с того момента, как кавказские татары, в грубое нарушение тех самых трёхсторонних договорённостей от 9 ноября 2020 г., силовым методом заблокировали Бердзорский (так называемый «лачинский») гуманитарный коридор между Арменией и Арцахом. То есть – как минимум, со второй декады декабря 2022 г. [7]. Почти год сухопутной блокады, почти год полнейшее безразличие к судьбе соотечественников-арцахцев со стороны марионеточных (проамериканских и протурецких) «властей» Армении, почти год «молчания в упор» со стороны мировых держав – пяти постоянных членов СБ ООН, которых с 2022 г. о грядущем грозящем Геноциде армян Арцаха неоднократно предупреждал международный Институт Лемкина по предотвращению геноцидов... Будьте логичны и разумны, уважаемые читатели данного материала – такое возможно лишь в том случае, когда в осуществлении Геноцида армян Арцаха интересы США, Англии, Франции, России и Китая совпадают процентов на 90-99. Если же в этом вопросе интересы указанных пяти мировых держав не совпадали хотя бы на 10-20%, то, поверьте – хоть одна из указанных мировых держав хоть что-то бы да предприняла для того, чтобы предотвратить, не допустить изгнание армян из Арцаха...

К сожалению, этого не произошло. То есть – реалия, с которой невозможно не считаться, очень даже нужна была и Западу, и державам, которые со своими коммуникационными проектами (Москва – «коридор Север – Юг», это как минимум с 2016 г. [8], а Пекин – экономическая инициатива «Один пояс – один путь», или Великий шёлковый путь, это как минимум с 2013 г. [9]) вроде бы как обязаны противостоять Западу, причём – жёстко и непримиримо, однако не сделали этого. Образно говоря, «отступили» из Закавказья и Россия, и Китай. А учитывая, что у Китая – стратегическое соглашение с Ираном, учитывая, что Тегеран и Москва уже согласовали «вопросительные знаки» и не сегодня-завтра грядёт и подписание стратегического соглашения между Ираном и Россией, то, выходит – «отступает» и Иран. Или вот такая формулировка – Китай и Россия «попросили» или «убедили» официальный Тегеран в том, чтобы и Иран «не вмешивался» бы в развитие и форсирование трагедии армян Арцаха...

Кстати, вот это – самое удивительное, что Иран послушался Россию и Китай. Ведь Иран – надо сказать, имел и имеет свои «коридорные»

проекты. Например, трассы, в том числе и трубопроводные, через Ирак и Сирию на побережье Средиземного моря, о чём Иран во время президентства Махмуда Ахмадинежада даже подписал межгосударственные и межправительственные соглашения. И это – как минимум с 2009 г., когда президент ИРИ М. Ахмадинежад был с визитом в Сирии!.. Как помнится, тогда стороны говорили вообще не только о коммуникациях, которые, по терминологии Запада и сионистского Израиля, должны были стать частью так называемого «шиитского пояса». Нет – речь 14 лет назад уже шла о том, чтобы на планете был бы установлен совершенно новый миропорядок! [10]. По какой-то причине никто (!), в особенности в 2023 г., «не хочет увидеть», что развязывание террористической агрессии против Ирак и Сирии, пусть и «руками» некой группировки «Исламское государство» (ИГИЛ, ИГ), да ещё под видом якобы «только народной» пресловутой «арабской весны», последовало ровно через 2 года после визита иранского президента М.Ахмадинежада в Сирию и подписания ирано-сирийских стратегических документов. А затем – и провозглашение «террористического халифата» на оккупированных землях Ирака и Сирии – это уже летом 2014 г. [11]. Но в том случае, по инициативе Ирана, и Россия присоединилась к борьбе с террористами в Ираке и Сирии. Вряд ли кто не помнит – это было озаглавлено созданием в Багдаде четырёхстороннего (Ирак, Сирия, Иран и Россия) Военно-информационного центра, и именно для борьбы с группировкой ИГ [12]. И это было не далее как в августе-сентябре 2015 г. А учитывая, что в этом Военно-информационном центре в Багдаде работали и работают представители генеральных штабов России, Сирии, Ирана и Ирака, то любой объективный и беспристрастный наблюдатель просто обязан предположить, что это был Объединённый (!) генштаб сразу четырёх государств – при том, что где-то рядом «в тени» были и представители Минобороны и разведок также Китая.

Другой «коридорный» проект Ирана – это коммуникация от Персидского залива до побережья Чёрного моря. Об этом Иран, причём и с привлечением Армении, говорит как минимум с 2013-14 гг. В 2019 г. президент ИРИ Хасан Роухани подтвердил в Ереване, что Иран намерен реализовать этот проект [13]. И мы уверены – в обоих случаях, как и в случае с багдадским Военно-информационным центром, «где-то рядом» стоял и Китай. Причина проста – Иран одним из первых присоединился к китайской экономической инициативе «Один

пояс – один путь». И мы вправе предположить, что иранские «коридорные» проекты рассматривались и рассматриваются в Пекине как важные составные части/сегменты китайской коммуникационной и торгово-экономической инициативы. И вот тут – видимо, и начались сложности. О некоторых опасениях Москвы тоже говорили [14]. Вот, например, что писали некоторые российские наблюдатели даже и в 2021 г.: *«Тегеран активизировался в направлении реализации собственного инфраструктурного проекта, который пойдёт в обход и России, и Турции, и Азербайджана. Данная инициатива соединить единым транспортным коридором Персидский залив и Чёрное море с дальнейшим выходом в Европу была озвучена иранскими властями ещё в 2017 году. [да нет – ещё раньше, в самый первый срок президентства Г-на Х.Роухани - примечание] Что же она собой представляет, и каковы реальные перспективы этого «Персидского маршрута»? Первоначально Тегеран рассматривал два варианта транзита через Закавказье: через Азербайджан на черноморское побережье Грузии либо через Армению также в грузинские порты. Россия из данной схемы исключалась автоматически из-за политических проблем между Тбилиси и Москвой по поводу статуса Абхазии и Южной Осетии. Однако вариант с транзитом через Азербайджан Иран, судя по всему, уже для себя исключил из-за тесного сближения Баку с Анкарой. Целью Тегерана является создание альтернативы инфраструктурным проектам Турции, а не увеличение геополитической зависимости от неё. По этой причине Исламская Республика делает ставку не на Азербайджан, а на Армению как страну-транзитёра. Для этого Ереван должен окончательно ввести в строй автомагистраль «Север-Юг», которая проходит через всю страну и соединяет обе её границы. Далее контейнерные грузы направляются в грузинский порт Потти на Чёрном море. Оттуда сухогрузы пойдут в Болгарию, где София уже дала предварительное согласие сделать Бургас и Варну точками входа «Персидского маршрута»» [14].*

Честно говоря, мы не видим, из-за чего проект Ирана о «коридоре» между Персидским заливом и Чёрным морем (предположим даже, что это – вполне себе совместная инициатива Ирана и Китая) мог бы «испугать» власти России. Но то, что мы описали выше – реалья, в Москве начали опасаться «Персидского маршрута»... Может быть, в этом – причина того, что Россия «согласилась» на Геноцид армян Арцаха, в угоду, в принципе, Западу,

сионизму и пантюркистам? То, что хотели и хотят эти человеконенавистнические круги мира, в Армении знают и не понаслышке, ещё с 90-х годов – в разные периоды времени это всё по-разному называлось: и «мегринский коридор», и «планы Гоуббла» [15, стр. 87], и проект сенатора США Сэма Браунбэка [16], который в прессе западных стран часто называли «новый Великий Шёлковый путь», и «проект Набукко» [17], и так далее. Последнее, например, – это и так называемый «Южный газовый коридор» [18], заседания по которому проводились довольно часто именно в Баку. И всем памятно, что в 2016 г. атаки кавказских татар на Арцах начались сразу после того, как 1 апреля того года имело место очередное заседание «акционеров» этого проекта – а на деле, тех преступников, которые также несут ответственность, пусть и косвенно, за Геноцид армян Арцаха...

Сейчас это пантюркистские фашисты зачастую именуют «зангезурским коридором» [19]. За эти фашистским «проектом» только же визуально стоят Турция и кавказские татары. На деле же – за ним стоят всё те же круги, которые на протяжении 25-30 лет инициировали все эти «мегринские коридоры», «планы Гоуббла», проект сенатора США Сэма Браунбэка, «проекты Набукко», так называемый «Южный газовый коридор» и другие. Наверное, излишне напоминать о том, что всем этим проектам в той или иной мере «мешали» и «мешают» армяне. На первом этапе – армяне Арцаха, сейчас же – уже и вся Армения. Причём пантюркисты не шифруются, ничего не скрывают – они открыто радуются, что вся стратегия Запада по «коридорам» отвечает интересам именно Турции и пантюркизма. Так, предложение, представленное на 68-й сессии Парламентской ассамблеи (ПА) НАТО в Мадриде, включая тему «зангезурского коридора, было принято» Об этом заявил депутат Великого национального собрания (парламента) Турции, член комитета экономики и безопасности ПА НАТО, зам. председателя Партии националистического движения (ПНД) Мевлют Каракая, сообщали 29 сентября СМИ со ссылкой на турецкий телеканал *Bengütürk*. По его словам, инициативы «Один пояс, один путь» и «зангезурский коридор» «в настоящее время являются наиболее актуальными вопросами». *«В предложении мы подчеркнули роль, которую Азербайджан будет играть в энергоснабжении Евроатлантического региона и вклад зангезурского коридора в энергетическую безопасность союзников по НАТО. Оно было принято. Зангезурский коридор имеет большое значение с точки зрения региональной безопасности, сотрудничества и*

экономического прогресса», - рассказал турок Каракая [20].

Но на самом деле турок был чрезвычайно откровенен – и открыто заявил, что его и турецких фашистов интересует не просто «зангезурский коридор». По утверждению турецкого депутата-националиста, «зангезурский коридор» не следует рассматривать лишь с точки зрения экономического или энергетического интереса, *«этот коридор одновременно является открывающейся в тюркский мир и Туран дорогой»* [21]. Ну, вот и всё – ничего больше не «за кулисами».

Итак, если взять за ориентировочную основу высказывание одного из российских экспертов (что, мол, - «Чёрное море превращается в арену противостояния сразу трех бывших империй: Османской, Российской и Персидской...»), выражавшего опасения в связи с озвучиванием «коридорных» проектов Ирана в регионе [14], то Геноцид армян Арцаха – прямой результат того, что в первой четверти XXI века на территории Закавказья происходит конфликт, столкновение различных «коридорных» проектов, в основе которых – проекты Запада и пантюркистов, за которыми – мы не сомневаемся, учитывая роль Израиля в поставке вооружений и отправке военных специалистов в Баку на протяжении многих десятилетий – стоит мировой сионизм, и, соответственно, проекты России, Ирана и Китая. Арцахские армяне – пусть и не первые, но жертвы именно таких коммуникационно-«коридорных» столкновений. И, увы, это очень напоминает ситуацию, в которой оказалось всё человечество накануне 1-й Мировой войны. Какие ещё народы будут подвергнуты Геноцидам – палестинцы, учитывая то, что сейчас происходит (т.е. осенью 2023-го) между Сектором Газа и Израилем? Какие ещё страны будут стёрты с карты планеты – Армения, Палестина, ещё какие-то?.. Мы не берёмся выступать «всезнающей Кассандрой». Но убеждены, что человеконенавистники нашей планеты уготовили трагичную судьбу не только палестинцам и армянам...

Список использованных источников

1. Шакарянц С. «Одна из причин трагедии Армении и Армянства – «традиционная» ненависть Запада к Восточному Христианству...» // Научно-аналитический журнал «Регион и мир», 2023 г., № 4.
2. «Армянские хронисты о падении Константинополя» / Тексты подготовил к изданию А. С. Анасян. Перевод с древнеармянского С. С. Аревшатяна. Стр. 444-466. // «Византийский временник». – М.: Наука, 1953. – Т. 7.
3. <https://expertmus.livejournal.com/207591.html>
4. Степушова Любовь (интервьюер), «Востоковед: ход СВО повлияет на судьбу Нагорного Карабаха» // эл.ресурс – «Правда.ру», https://www.pravda.ru/world/1886426-nagornyj_karabah/
5. Lemkin Institute for Genocide Prevention на эл.ресурсе микроблогов и социальная сеть – twitter.com https://twitter.com/LemkinInstitute?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1707525716047434027%7Ctwgr%5Ed312b3706f4d27652283ef07d280385f3ed3ccaf%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fverelq.am%2Fru%2Fnode%2F134055
6. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него. // эл.ресурс – un.org <https://u.to/fhYaHA> (ссылка укорочена).
7. Николаев В., «Азербайджан заблокировал Лачинский коридор, отрезав Арцах от Армении» // эл.ресурс – anna-news.info <https://u.to/nPkFIA> (ссылка укорочена).
8. Международный транспортный коридор «Север – Юг» // эл.ресурс – mid.ru <https://u.to/hPkFIA> (ссылка укорочена).
9. О китайской инициативе «Один пояс, один путь» // эл.ресурс – mid.ru <https://u.to/evkFIA> (ссылка укорочена).
10. Йеошуа Я., Савйон А. и Мозес Н., «Ахмадинежад и Асад: Иран и Сирия управляют новым мировым порядком» // <http://maof.rjews.net/aspect/4-enemies/23928-2009-08-07-09-39-42>
11. «Исламисты ИГИЛ объявили о создании халифата на территории Ирака и Сирии» // эл.ресурс – sb.by, <https://u.to/V-kFIA> (ссылка укорочена).
12. «Россия, Сирия, Ирак и Иран создали информационный центр для борьбы с ИГ» // <https://tass.ru/politika/2293549>
13. «Коридор Персидский залив – Черное море: Армении нельзя упускать предложенный Ираном шанс» // <https://m.ok.ru/jhfsdljhfdj/topic/69668986506102>
14. «Транспортный коридор «Персидский залив – Чёрное море»: чем он опасен России» // эл.ресурс – pikabu.ru <https://u.to/G-gFIA> (ссылка укорочена).
15. Шакарянц С. «Политика постсоветской России на Кавказе и её перспективы». – Ереван: Армянский центр стратегических и национальных исследований, 2001. – 250 с.
16. «Сенатор Сэм Браунбэк выступил с лекцией по сотрудничеству вдоль шёлкового пути», 2008 г., <https://u.to/q-cFIA> (ссылка укорочена).
17. Арошидзе П. Л. «Трубопровод НАБУККО – энергетическая альтернатива для Европы» // <https://moluch.ru/archive/13/1135/>
18. «ЮГК – Южный газовый коридор (Каспийский регион - Европа)», 2017 г. // эл.ресурс – neftegaz.ru, <https://u.to/EPkFIA> (ссылка укорочена).
19. «Что такое Зангезурский коридор из-за которого поспорили лидеры Армении и Азербайджана?» //

26.05.2023 г., https://dzen.ru/a/ZG-8cGNXyVGAV09_

20. «Турция протолкнула «зангезурский коридор» в повестку ПА НАТО», 29.09.2023 г. // эл.ресурс – eadaily.com, <https://u.to/cPgFIA> (ссылка укорочена).

21. «Турецкий депутат заявил, что вопрос «Зангезурского коридора» включен в повестку ПА НАТО» // газета «Голос Армении»,

29.09.2023 г., <https://u.to/MvgFIA> (ссылка укорочена).

Сдана / Հանձնվել է՝ 14.10.2023

Рецензирована / Գրախոսվել է՝ 20.10.2023

Принята / Ընդունվել է՝ 25.10.2023

Геополитическая конкуренция на Южном Кавказе (после 44-дневной войны)

Баласанян Григор А.

*к.и.н., доцент кафедры Международных отношений и дипломатии,
Ереванский государственный университет (Ереван, РА)*

grigorbalasanyan@mail.ru

Амирджанян Арам С.

*студент бакалавриата, Факультет международных отношений,
Ереванский государственный университет (Ереван, РА)*

aram2001.aa@gmail.com

УДК: 327.5 (479); **EDN:** OIZWAB;

DOI: 10.58587/18292437-2023.5-15

Ключевые слова: Геополитика, Южный Кавказ, Армения, Азербайджан, Грузия, Россия, ЕС, НАТО, Турция, США, Иран, Китай, Иран, энергетика, экономика, военная, дипломатическая

Աշխարհաքաղաքական մրցակցությունը Հարավային Կովկասում (44-օրյա պատերազմից հետո)

Բալասանյան Գրիգոր Ա.

*պ.գ.թ., Միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի դոցենտ,
Երևանի պետական համալսարան (Երևան, ՀՀ)*

Ամիրջանյան Արամ Ս.

*Բակալավրիատի ուսանող, Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետ,
Երևանի պետական համալսարան (Երևան, ՀՀ)*

Ամփոփագիր. Սույն գիտական հոդվածն իրենից ներկայացնում է 44-օրյա պատերազմից հետո Հարավային Կովկասում աշխարհաքաղաքական մրցակցության ակնարկը: Հոդվածում վերլուծվում են առանցքային պետություններն ու դերակատարները, ինչպիսիք են ԵՄ-ն, Ռուսաստանը, Թուրքիան, ԱՄՆ-ը, Իրանը, Չինաստանը, ինչպես նաև նրանց նպատակներն ու ռազմավարությունները տարածաշրջանում Ուկրաինայում հատուկ ռազմական գործողության համատեքստում: Վերլուծվում է ԵՄ-ի, Թուրքիայի, Իրանի, ԱՄՆ-ի, Չինաստանի և Ռուսաստանի դերը, որը տարածաշրջանում ազդեցության երկար պատմություն ունի և կարևոր դեր ունի 44-օրյա պատերազմից հետո: Բացի այդ, վերլուծվում է Թուրքիայի, ԱՄՆ-ի, ԵՄ-ի, Իրանի և Չինաստանի դերը էներգետիկ ռեսուրսների համատեքստում: Վերլուծվում են Վրաստանի հնարավոր ընտրությունները աշխարհաքաղաքական պայքարում, ինչպես նաև հատուկ ուշադրություն է դարձվում Արցախում բնիկ հայերի դերին:

Հանգուցաբանումը՝ Աշխարհաքաղաքականություն, Հարավային Կովկաս, Հայաստան, Ադրբեջան, Վրաստան, Ռուսաստան, ԵՄ, ՆԱՏՕ, Թուրքիա, ԱՄՆ, Իրան, Չինաստան, Իրան, էներգետիկ, տնտեսական, ռազմական, դիվանագիտական

Geopolitical Competition in the South Caucasus (after the 44-Day War)

Balasanyan Grigor A.

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of International Relations and
Diplomacy, Yerevan State University (Yerevan, RA)*

Amirjanyan Aram S.

Undergraduate student, Faculty of International Relations, Yerevan State University (Yerevan, RA)

Abstract: The scientific article provides an overview of the geopolitical competition in the Southern Caucasus after the 44-day war. The key states and actors, including EU, Russia, Turkey, USA Iran and China, are analyzed along with their objectives and strategies in the region within the Special military operation in Ukraine. The roles of EU, Turkey, Iran, USA, China and Russia, with its longstanding influence in the region and significant role in post the 44-days war, are examined. Furthermore, the roles of Turkey, USA, EU, Iran and China are analyzed in the context of energy resources. The possible choices made by Georgia in the geopolitical struggle are explored and special attention given to the role of indigenous Armenians in Artsakh.

Keywords: Geopolitics, South Caucasus, Armenia, Azerbaijan, Georgia, Russia, EU, NATO, Turkey, USA, Iran, China, Iran, energy, economic, military, diplomatic

44-дневная война оказала большое влияние на многие геополитические факторы, поскольку после войны сложилась новая реальность не только для конфликтующих сторон, но и для стран, которые заинтересованы в регионе. Рассматриваемые в данной статье темы считаем судьбоносными, поскольку спустя 3 года после войны под вопросом жизнь ста двадцати тысяч арцахских армян, их право на самоопределение, а так же связь между Республикой Арцах и Республикой Армения, а вышеуказанные пункты более чем нарушены, поскольку армяне Арцаха долгое время находятся в блокаде, не имеют возможности выхода на связь с внешним миром, мирное население не имеет минимальных условий и возможностей для жизни, уже зафиксирован случай голодной смерти [1], а прекращение блокады зависит только от внешней политики, которую проводят имеющими амбиции в регионе крупные игроки, от видения решения вопроса в соответствии с проводимой ими политикой и от украинского кризиса.

После 44-дневной войны на Южном Кавказе такие государства, как Российская Федерация, Соединенные Штаты Америки, Турция и другие государства стремятся обеспечить свою безопасность, влияние и контроль в регионе. Государства действуют рационально, используя свои военные, экономические и дипломатические ресурсы и рычаги. Южный Кавказ играет значительную роль в геополитическом контексте, имея стратегически важные ресурсы, важнейшее географическое положение, исторические связи и другие факторы, которые способствуют заинтересованности государств. Геополитическая конкуренция в регионе очень важна для армянских сторон, и в этом вопросе власти обязаны проводить углубленную политику, поскольку будущее двух армянских государств зависит от исхода этой борьбы, и только после этого станет ясен статус и вопрос самоопределения армян Арцаха, а также роль РА в международных процессах. В процессе урегулирования Арцахского вопроса в настоящее время есть и другой существенный фактор. Речь идет об украинском кризисе. До специальной военной операции России на Украине целью геополитической борьбы было усиление ее влияния в регионе и включение в региональные процессы, а сейчас мы являемся свидетелями формирования ее миропорядка в результате вышесказанных действий. Будущее двух армянских государств зависит от того, кто фактически выиграет в битве. Россия, которая полностью осталась одна или Украина, которая пользуется полной поддержкой Запада? Вовлечение в борьбу региональных государств также важно, поскольку они

могут поддержать или помешать благоприятному для армянской стороны сценарию.

Противостояние России и коллективного Запада в регионе

В регионе сегодня приоритетным является энергетический фактор. Южный Кавказ богат энергетическими ресурсами (в частности, нефтью) и является важным производителем и транзитом различных энергоносителей, в том числе в Европу и Азию. Энергетическое значение региона привлекает интерес государств, стремящихся обеспечить свою энергетическую безопасность и влияние на мировые энергетические рынки: Существенную роль здесь играет фактор ЕС: Европейский союз является основным потребителем энергетических ресурсов и стремится диверсифицировать свои источники энергоснабжения для обеспечения своей энергетической безопасности. До украинского кризиса государства Европейского Союза получали газ от Российской Федерации и независимо от противоречий между РФ и Евросоюзом, для ЕС этот ресурс имел и имеет жизненно важное значение. Ситуация изменилась с началом украинского кризиса. Европейские государства полностью поддерживают Украину в политическом и военном плане. ЕС обвиняет Россию в агрессивной войне против Украины, но здесь проявляются двойные стандарты. *«Если Россия столкнется с такой угрозой, как принятие Украины в Североатлантический Альянс НАТО, то угрозы для нашей страны многократно возрастут. Есть статья пятая договора по созданию НАТО, из которой ясно, что все страны Альянса должны воевать на стороне одного из своих членов, если он подвергается агрессии. Поскольку никто не признает волеизъявление крымчан и севаستопольцев, Украина настаивает на том, что это ее территория, у нас возникает реальная угроза»*, - сказал Путин на заседании Совбеза РФ. Все это доходило даже до общественного и государственного уровня, когда украинский журналист, выражая нацистские идеи, называл население Донбасса генетическим мусором [3], а бывший президент Украины П. Порошенко прибегал к провокациям, говоря, что российские школьники будут учиться в подвалах, а пожилые люди не будут получать пенсии [4]. Военные действия против Украины – это ответ на провокации НАТО и Украины, которая выражает их волю. У Североатлантического альянса есть желание иметь прямую границу с Россией и при необходимости создавать для РФ неприятности, а Украина - идеальный кандидат для достижения подобной цели. Имея ставленника на Украине и противопоставив друг другу две нации

восточнославянского происхождения, Запад ведет братоубийственную прокси войну и, не рискуя жизнью своих военных, решает военную и политическую задачу Запада. РФ ответил на эти провокации вынужденно, потому что под угрозой оказались жители Луганской Народной Республики и Донецкой Народной Республики. Украина же стала для государств-членов НАТО ареной и марионеткой для проведения операций против РФ. Руководство РФ, понимая стоящие перед ней задачи, лишает ЕС критически важного для них ресурса-газа, создавая для европейских государств глубокий энергетический кризис и невольно вынуждает ЕС найти другой источник газа. Эта политика действительно вызвала большой кризис на европейских энергетических рынках. В августе прошлого года цены на газ на голландском спот-рынке TTF превысили 300 евро / МВтч по сравнению с примерно 20 евро/МВтч в 2020 году [5]. Альтернативным источником для ЕС в настоящее время рассматривается Южный Кавказ, поскольку он является важным транзитным маршрутом для нефти и газа из Каспийского региона, а также «Южный газовый коридор», цель которого – поставлять газ в Европу из Каспийского моря, включая Азербайджан, Шах-Дениз.

Россия остается главной державой в энергетической борьбе Южного Кавказа. Будучи крупнейшим производителем и экспортером нефти и газа, Россия пытается укрепить свои позиции на мировом рынке, а Южный Кавказ предоставляет возможность для транзита и увеличения влияния энергоносителей. В связи с украинским кризисом России очень важно укрепиться в регионе, иначе государства-члены ЕС будут использовать этот регион как источник своих энергоресурсов, что создаст проблемы для России в конфликте. У европейских государств больше не будет энергетического барьера, а поддержка Украине значительно возрастет. Чтобы пополнить свои запасы нефти и газа из государств Южного Кавказа, Европейский Союз будет сотрудничать с Азербайджаном, поскольку именно это государство имеет газ в регионе и богато нефтью. Азербайджан, сотрудничая с ними, окажется в выгодном положении и решит сразу несколько задач. Прежде всего, европейские государства поддержат Азербайджан в Арцахском вопросе, поскольку у них будет зависимость от энергоресурсов и мало альтернатив. В результате сотрудничества экономический и торговый потенциал Азербайджана увеличится в несколько раз. В конечном итоге европейские государства поддержат территориальную целостность Азербайджана, поскольку в противном случае они потеряют лишения. В

случае реализации такого сценария Евросоюз, исходя из собственных интересов, не поддержит право арцахских армян на свободное проживание и самоопределение, довольствуясь лишь безадресными призывами, и не будет применять санкции. Примечательно, что после встречи между Францией, Арменией и Азербайджаном правительство Армении признало территориальную целостность Азербайджана. Второй фронт военных действий был и остается большим риском для России. Южный Кавказ, в частности Армения, могли бы стать таким фронтом, если бы Азербайджан, воспользовавшись, случаем, напал бы на суверенную территорию Республики Армения. В случае нападения Россия обязана выполнить свое обязательство, указанное в статье 4 Договора «О дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Армения и Российской Федерацией» [6], в результате чего второй Фронт будет открыт и Российская Федерация окажется в тяжелом положении. Декларация о союзническом сотрудничестве между Азербайджаном и Российской Федерацией от 22 февраля 2022 года [7] является для Азербайджана сдерживающим фактором для исключения такого сценария. Это соглашение ограничит действия Азербайджана в поисках границ сотрудничества с европейскими странами. Декларация отвечает интересам Армении, так как ограничит азербайджанскую сторону от нападения на её суверенную территорию, а на различных этапах урегулирования Арцахского вопроса у РФ будут рычаги давления, чтобы диктовать наиболее предпочтительный вариант для урегулирования вопроса. Следовательно, для РА будет разумным шагом развивать сотрудничество со своим главным союзником, ведь интересы обоих государств совпадают.

Государством с самыми большими амбициями является США. С момента распада СССР приоритетом региона США на Южном Кавказе был фактор энергетических ресурсов. Еще с тех пор США пытались в обход России облегчить транспортировку каспийского газа и нефти в Европу. Следует отметить важную роль США в строительстве нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан и газопровода Баку-Тбилиси-Эрзрум, а также усилия по запуску «Южного газового коридора», который предусматривает транспортировку азербайджанского газа на европейские рынки. Этот коридор был запущен в декабре 2020 года, через месяц после 44-дневной войны. Он поставляет около 10 миллиардов кубометров газа в год в Италию, Болгарию и Грецию. Несмотря на то, что Азербайджан не имеет достаточных запасов газа для решающей роли в

энергетической геополитике Европы, для США жизненно важен проект Южного газового коридора. Это значительный вклад в создание альтернативных маршрутов транспортировки энергии в Европу. С точки зрения энергетических ресурсов для США выгодно сотрудничество с Азербайджаном, а это сотрудничество может быть за счет государственных интересов армянской стороны. Факт этому послание президента США в связи с открытием в Баку международной выставки каспийской нефти и газа, *«США будет поддерживать Азербайджан в этих сферах на протяжении всей работы, включая реформы, которые способствуют верховенству закона и создают возможности для азербайджанского народа. Я надеюсь, что наше сотрудничество будет углубляться в ближайшие годы»* [8]. Возникает вопрос, о каком стабильном и справедливом мире идет речь, если в Республике Арцах более полугода 120 000 армян находятся в полной блокаде, лишены самых элементарных условий жизни? Примечательно также заявление посла США в Армении К. Куина о том, что права и безопасность народа Арцаха будут гарантированы в составе Азербайджана, и американская сторона верит, что все стороны должны приложить для этого совместные усилия [9]. Что касается возможных санкций со стороны США, то американский сопредседатель Минской группы ОБСЕ, Старший советник Госдепартамента США по переговорам на Южном Кавказе Луис (Луи) Боно заявил, что США не будут подвергать санкциям Баку за блокаду Арцаха, добавив, что сейчас не время для санкций [10]. Главный апологет борьбы за демократию и права человека США закрыли глаза на жизни ста двадцати тысяч невинных людей, и причина здесь в проводимой ими проазербайджанской политике, в результате которой страдают исключительно армяне Арцаха, а в результате такого продолжительного безразличия следующей мишенью станет Республика Армения. США использует много рычагов для обоснования в регионе. В качестве примера можно привести деятельность многих общественных организаций в странах Южного Кавказа, в том числе и в Армении, которые получают финансовую поддержку со стороны США и вовлекают молодежь, используя политику мягкой силы. Для США, чтобы окончательно утвердиться в регионе, приоритетом является изгнание России из региона, а основным союзником России на Южном Кавказе является Армения. США прилагает усилия для провала России на Украине, так как в таком случае США станет геополитическим гигантом, основной противник

которого после вероятного поражения долго не сможет восстановиться, а этого времени будет достаточно для того, чтобы полностью обосноваться на Южном Кавказе. Обосновавшись в Закавказье, США больше не допустят возможного возвращения России в регион, так как будут иметь полное влияние на три южнокавказских государства, будет пользоваться ресурсами этих государств и иметь непосредственное присутствие у границ Турции и Ирана, что создаст серьезные проблемы для Турции, которая имеет цель стать сверхдержавой, связующим звеном для Европы и Южного Кавказа. А для Ирана возможное присутствие США (с военным контингентом) станет кошмаром и провалом ядерной программы. На фоне обострения отношений Китай также понесет ущерб и провалит свою политику на Южном Кавказе. Препятствием может стать победа России на Украине, после чего станет ясен дальнейший ход действий. Самой большой проблемой здесь является выживание армян Арцаха, потому что ситуация ухудшается с каждым днем и такой темп продолжающихся операций может стать фатальным, но для коллективного Запада на данный момент важнее изгнание России из региона, а жизнь армян Арцаха, как минимум, вторична. Для армянской стороны благоразумным шагом будет стимулирование сотрудничества с основным союзником.

Региональные государства и другие государства с амбициями в регионе в контексте борьбы

Турция, крупная региональная держава, является важным игроком в этой борьбе. Турки всегда проводили многовекторную политику, стараясь иметь долгосрочные отношения с крупными геополитическими игроками, даже если с некоторыми из этих государств существовали острые антагонизмы. 44-дневную войну нельзя рассматривать только как войну между Арменией и Азербайджаном. Войну против Армении вели несколько государств, поддерживая Азербайджан всеми возможными способами, включая поставку оружия и боеприпасов, предоставление наемников, осуществление руководства основными военными операциями и т.д. Среди этих стран наибольшую поддержку оказала Турция. Армяно-азербайджанские и армяно-турецкие отношения нельзя рассматривать отдельно друг от друга. Как только началась война, Турция оказала Азербайджану явную поддержку. У Турции было несколько важных причин для такого шага. Приоритетом являются амбиции Турции в регионе. Турция считается сильным региональным государством, но победа Азербайджана в этой войне дала

Турции возможность превратиться из регионального государства в сверхдержаву. Такую возможность Турции дает ее благоприятное географическое положение и сложившаяся в настоящее время сложная геополитическая ситуация. Будучи связующим звеном между Европой и Азией, Турция хочет укрепить свои позиции на Южном Кавказе и осуществлять товарооборот через свою территорию. Это будет способствовать поставке газа и нефти в Европу через свою территорию, поскольку военная спецоперация РФ на Украине заставляет европейские державы искать альтернативный источник, которым может стать Азербайджан, а Турция, будучи ближайшим союзником Азербайджана, будет транзитом. Улучшив свои позиции в Европе, Турция станет единственным возможным поставщиком газа и нефти для Европы и в нужное время будет шантажировать ЕС, а на Южном Кавказе с легкостью вытеснит Россию из региона. Препятствием является отсутствие сухопутной границы с Азербайджаном, а единственным препятствием на пути к границе является Армения. В этом причина того, что Турция пытается как можно скорее открыть печально известный Зангезурский коридор, проходящую через суверенную территорию Армении, которая свяжет Азербайджан с Нахиджеваном и будет иметь прямую связь с Турцией. Так же важно военное присутствие турок на этом пути, в результате чего по суверенной территории Армении пройдет путь для турок и азербайджанцев, который должен контролироваться турками. Это худший из возможных сценариев для РА. Будучи окруженными двумя враждебными государствами и руководствуясь ложной мирной повесткой, государственность и суверенитет Армении будут поставлены под угрозу. Единственным препятствием для Турции может стать победа России на Украине, поскольку развитие подобного сценария не в интересах России. Потеряв Армению, Россия потеряет весь Южный Кавказ. Турция поддерживает Украину в своих интересах и прилагает усилия для строительства в Украине завода по производству БПЛА Bayraktar [11]. Политика Турции примечательна тем, что, будучи союзником США на Южном Кавказе, Турция пытается показать США, что у нее нет желания стать сверхдержавой, но на практике делает совершенно противоположное. В случае с Россией Турция вновь проводит двуличную политику, пытаясь показать свою невовлеченность в военных действиях, между тем явно поддерживает Украину. Возможная победа Украины – лучший момент для Турции, чтобы сделать регион своим. Не имея прямого активного участия

в военных действиях, в силу обстоятельств и геополитических реалий, Турция может достичь своей давней цели – вывести Россию из региона и не дать своему союзнику – США – не только утвердиться в регионе и стать диктующей силой региона, а так же стать лидером мирового масштаба.

Еще одним важным государством, имеющим региональные цели и амбиции, является Исламская Республика Иран. Иран имеет дружественные отношения как с Республикой Армения, так и с Азербайджанской Республикой, однако в его отношениях с последней есть очень важная тонкость. Азербайджан и Иран являются шиитскими исламскими государствами. Это также оказывает большое влияние на сотрудничество между двумя государствами. Однако для Ирана также жизненно важно расширять дружественные связи с Арменией. Причина в том, что Азербайджан считает Турцию своим союзником, и, несмотря на то, что северная часть Ирана населена преимущественно азербайджанцами и отношения между двумя государствами находятся в хорошем состоянии, в случае возникновения дилеммы Турция-Иран, Азербайджан отдаст приоритет Турции. В этом случае более тесные отношения с Арменией выгодны Ирану. При такой политике Иран сможет иметь союзника на Южном Кавказе и не останется один против турецко-азербайджанского тандема. Что касается диаспоры в северной части Ирана, то она может стать миной замедленного действия для внутренней безопасности Ирана, если турецкая коалиция добьется успеха. В таком случае диаспора поднимет голову с сепаратистскими устремлениями и может оказаться под угрозой территориальная целостность Ирана, чего последняя не потерпит. Крайне нежелательно для Ирана и возможное присутствие США вблизи своих непосредственных границ, вероятность которого возросла после 44-дневной войны. Иран и США являются государствами-противниками, и в случае присутствия США давление на Иран из-за иранской ядерной программы значительно усилится, вплоть до прямых столкновений. С геополитической точки зрения сохранение статус-кво выгодно Ирану. Чтобы избежать неприятностей, Ирану следует использовать свои дипломатические рычаги для укрепления отношений с государствами региона и участвовать в международных инициативах по разрешению конфликта. Важно сотрудничать со странами Южного Кавказа, разрабатывая проекты транспортировки газа и нефти в энергетической сфере. Приоритетным является участие в инфраструктурных проектах, направленных на

сотрудничество в сфере торговли и транзита товаров. Исходя из региональных реалий и украинского кризиса, для Ирана разумным шагом является сотрудничество с Российской Федерацией, сближение отношений с которой началось еще в 2015 году, когда эти два государства начали выступать союзниками в сирийской гражданской войне. В украинском кризисе Иран поначалу пытался сохранять нейтральную позицию, но уже тогда министр иностранных дел Ирана заявил на своей странице в Твиттере, что причиной начала войны стали провокации НАТО [12], а уже 22 июля 2022 г. Во время встречи с Путиным Али Хаменеи, назвав действия Кремля против Украины превентивными мерами [13], явно выразил пророссийскую позицию. Сотрудничество на Южном Кавказе будет выгодно обеим сторонам, а Республика Армения может быть посредником, обусловленным географическим положением, дружественными отношениями с обоими государствами и совпадением интересов. Сотрудничая с Арменией и Россией, ИРИ обеспечит баланс сил в регионе, что выгодно ему, поскольку следующий удар может быть направлен против него.

Другой страной с амбициями является Китай. Китай может использовать регион для удовлетворения своих энергетических потребностей. Китай также стремится увеличить свое геополитическое влияние и стать, по сути, называемой третьей силой параллельно западному и российскому полюсам. Китай прилагает усилия в рамках проекта «Один пояс, один путь». Проект предполагает увеличение своего влияния, инвестируя в различные государства и регионы. Основным препятствием для того, чтобы Китай стал сверхдержавой, являются Соединенные Штаты Америки. Проблема в том, что у Китая быстро растущая экономика, стремление стать сверхдержавой и добрососедские отношения с главным геополитическим противником США – Россией. Обострение отношений между США и Китаем углубилось после того, как Китай отказался критиковать действия РФ на Украине и обвинил США и Североатлантический альянс в применении санкций против России [14]. Обострению отношений способствовал и приезд Н. Пелоси на Тайвань, что вызвало очень жесткую реакцию в Китае, даже официальный представитель МИД КНР Хуа Чунин ранее заявил, что *«если Соединенные Штаты продолжат идти по этому неверному пути, то мы предпримем решительные шаги для защиты нашего суверенитета и территориальной целостности»*. Однако после визита Пелоси Белый дом заявил, что такой визит никоим образом не

может считаться нарушением территориальной целостности или суверенитета Китая [15]. По данным Всемирного банка, ВВП Китая вырастет до 5,6% в 2023 году из-за восстановления потребительского спроса, в то же время внешний спрос останется слабым, так как слабый глобальный рост повлияет на экспорт [16]. Китай, чтобы развивать свою экономику, должен искать выгодные для себя направления и союзные государства, поскольку в условиях давления США успех в одиночку не реален. Поэтому для Китая целесообразно искать грани сотрудничества с Ираном и Россией, поскольку их объединяет наличие общего геополитического противника, приоритет целей и то обстоятельство, что они не мешают друг другу. Армения должна сделать все возможное, чтобы стать в регионе связующим звеном и катализатором для сотрудничества этих государств, пытаясь руководствоваться политикой инвестиций, дипломатического сближения, тесного экономического и военного сотрудничества.

В контексте дальнейшего развития регионального развития роль Грузии также важна. В настоящее время в этом южнокавказском государстве наблюдается резкое разногласие между народом и властью, связанное с украинским кризисом. Народ Грузии занимает прозападную позицию и поддерживает украинскую сторону в военных конфликтах. Волонтеры из Грузии едут в Украину за помощью с 2014 года. Тогда же был создан «Грузинский национальный легион». *«У нас основная часть, около 70 процентов, из Грузии. Помимо грузин, есть еще 33 национальности»*, - сказал ВВС основатель и командир грузинского легиона Мамука Мамулашвили. «Грузинский легион», находящийся под командованием Главного разведывательного управления Минобороны Украины, уже насчитывает до 1800 бойцов [17]. Позиция правительства Грузии по этому вопросу иная. Правительство Грузии отказалось ввести санкции против России, аргументируя это тем, что если такой шаг будет предпринят против одного из крупнейших партнеров, пострадают граждане Грузии и национальная экономика. Годовой товарооборот Грузии не превышает одного миллиарда долларов США, а ЕС торговал с РФ столько же за 4 дня [18]. Такой объем товарооборота не может нанести большой ущерб России, но будет большой потерей для Грузии. Здесь вновь возникает фактор двойных стандартов. ЕС и США хотят нанести ущерб России через Грузию, но не беспокоятся о грузинской экономике. Многие прозападные деятели в Грузии также муссируют вопрос возвращения Южной Осетии и Абхазии, обосно-

вывая это тем, что в случае победы Украины Россию могут принудить к возвращению этих территорий Грузии [19], но это не что иное, как, чем угодная западным силам пропаганда, чтобы ввести грузинский народ в заблуждение. Грузинское правительство обвиняют в пророссийской ориентации, но грузинское правительство осознает, какие последствия может иметь отвержение от России для государства и граждан в настоящее время и в будущем. Коллективный Запад навязывает Грузии свою волю в украинском конфликте, однако эта воля не исходит из грузинских интересов. В качестве меры принуждения может служить присоединение Грузии к ЕС и НАТО, фактор нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан и газопровода Баку-Тбилиси-Эрзрум, однако недальновидно идти на авантюру и рисковать государством из-за обещаний или угроз. Нетрудно вспомнить, когда во время российско-грузинской войны 2008 года Запад сохранял нейтралитет, поскольку применение санкций против РФ не исходило из их интересов. Грузия должна быть последовательной в своих шагах, пытаясь сохранить политический и дипломатический баланс, поскольку из-за своего географического положения находится в эпицентре столкновения двух полюсов, и даже один неверный шаг может быть трагичным. Что касается РА в этом контексте, следует отметить, что благодаря Грузии у Армении есть путь к России и выход к морю, следовательно, стимулирование сотрудничества будет разумным шагом.

Подводя итог всему, вырисовывается общая картина. Южный Кавказ является центром геополитической борьбы для всех государств, имеющих амбиции, и они используют все возможные рычаги, чтобы контролировать регион и иметь свое присутствие. В сложившейся сложной ситуации. У РА есть несколько задач. Приоритет-приложить усилия для того, чтобы стать государством-катализатором в отношениях между РФ и ИРИ. Должны быть приложены усилия в отношениях с Китаем. Китай руководствуется инвестиционной политикой, а инвестиции могут в определенной степени укрепить позиции РА и внести возможный перелом в отношениях с Азербайджаном. Необходимо следить за украинским кризисом и предпринимать гибкие дипломатические шаги в соответствии с возможным развитием любого сценария. Иногда циркулируют и возможности союза и сотрудничества с Индией, но к этому тезису следует относиться с оговоркой, поскольку Индия имеет тесное сотрудничество с Великобританией, а в Азербайджане действует британская ВР, поэтому можно

осуществлять некоторую торговлю, но не обязательно идти на авантюру. Для Армении также перспективным является сотрудничество в формате «3+3» [20] является, поскольку может стать новой платформой для урегулирования нагорно-карабахской проблемы, а также способствовать развитию экономических связей и разблокированию. Для успеха этого формата заинтересованные государства, особенно РА и РФ, должны найти точки соприкосновения с Грузией, поскольку без этого государства «3+3» не может функционировать. Республика Армения должна последовательно следить за развитием событий и в нужное время применять хладнокровные решения, исходя из интересов армян Арцаха, которые даже не могут получить гуманитарную помощь. С каждым днем создавая более тяжелые условия, Азербайджан прилагает усилия для выселения армян из Арцаха. Азербайджан пытается создать неблагоприятную ситуацию для двух армянских государств: предпринимается усилия по деарменизации Арцаха, а Армению под ложным предлогом мира пытаются захватить и разоружить посредством экономического давления. РА не должна поддаваться на провокации какой-либо стороны и, исходя из государственных интересов, выбрать надежных союзников и продолжить интеграционные процессы. Крупные государства, интересы которых совпадают, должны вести единую союзническую политику, а для Армении становление государством-катализатором для союзных государств может стать резким прогрессом в вопросе обеспечения прав арцахских армян и дальнейшего развития Республики Армения.

Перечень использованной литературы

1. Արցախում սովամահոյության դեպք է արձանագրվել. ՄԻՊ, URL: <https://www.azatutyun.am/a/32549307.html>
2. Путин: если Украину примут в НАТО, угрозы для России многократно возрастут, URL: <https://ria.ru/20220221/ukraina-1774112316.html> (ավելի մանրամասն ՆԱՏՕ-ի ցայմանագրի 5-րդ կետին կարող եք ծանոթանալ ՆԱՏՕ-ի ցայտոնական անցանց կայքում)
3. УКРАИНСКИЙ ЖУРНАЛИСТ В ЭФИРЕ РОССИЙСКОГО ТЕЛЕВИДЕНИЯ НАЗВАЛ ЖИТЕЛЕЙ ДОНБАССА ГЕНЕТИЧЕСКИМ МУСОРОМ, (ссылка сокращена) URL: <https://rb.gy/tldmu>
4. Порошенко: "Их дети будут сидеть в подвалах!", 2 минуты, начиная с 35-й секунды URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zmhaoJ27Hw&t=1s>
5. Год войны и энергетического и климатического кризисов, Использование Россией энергии в

- качестве оружия, (ссылка сокращена) URL: <https://rb.gy/e6fb8>
6. «Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին», 4-րդ հոդված, URL: <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=18532>
 7. Декларация о союзническом взаимодействии между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой, URL: <http://kremlin.ru/supplement/5777>
 8. Азербайджан помогает в глобальном энерго-снабжении – Джо Байден, URL: https://www.turan.az/ext/news/2023/5/free/politics_news/ru/5043.htm
 9. ԱՄՆ դեսպան. ԱՄՆ-ն հավատում է, որ Արցախի ժողովրդի իրավունքներն ու անվտանգությունը երաշխավորված կլինեն Ադրբեջանի կազմում, URL: https://arka.am/am/news/politics/AMN_despan_AMN_n_havatum_e/
 10. «Պատժամիջոցների ժամանակը չէ». ԱՄՆ-ն հրաժարվում է Բաքվի դեմ պատժամիջոցներ կիրառել. Հայ Դատի հանձնախումբն արձագանքել է, URL: <https://www.yerkir.am/public/hy/article/2023/03/09/8993>
 11. Ուկրաինայում սկսել են Bayraktar ԱԹՄ-ների արտադրության գործարան կառուցել, (ссылка сокращена) URL: <https://rb.gy/43ryb>
 12. Amir Abdollahian: The crisis in Ukraine is rooted in NATO's provocative actions, (ссылка сокращена) URL: <https://rb.gy/kug05>
 13. The Iranian Axis of Evil, URL: <https://www.eupoliticalreport.eu/the-iranian-axis-of-evil/>
 14. US tells China its support for Russia complicates relations, (ссылка сокращена) URL: <https://shorturl.at/jCDF1>
 15. Նենսի Փելոսին ժամանել է Թայվան. Չինաստանը կոշտ պատասխան է խոստանում: URL: <https://www.hetq.am/hy/article/147023>
 16. Priority Reforms Key for Sustaining Growth and Achieving China's long-term goals - World Bank Report: (ссылка сокращена) URL: <https://tinyurl.com/4tkvut5m>
 17. В Грузии многие поддерживают Украину, а некоторые едут за нее воевать. Но у властей отношения с Киевом все хуже, URL: <https://www.bbc.com/russian/features-64812783.amp>
 18. ‘Where is the logic?’: Georgia will not sanction Russia, says PM, (ссылка сокращена) URL: <https://tinyurl.com/5dsvfn8>
 19. Поражение России в Украине — автоматическая победа Грузии? Мнение экспертов, URL: <https://ru.netgazeti.ge/48547/>
 20. Формат «3+3» как фактор региональной безопасности, (ссылка сокращена) URL: <https://tinyurl.com/bd9c6fd5>

*Տժննդն անցրել է՝ 05.09.2023
 Րեցենզրվոն է՝ 19.09.2023
 Փրնյն է՝ 18.09.2023*

Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության նոր իրողությունները և նպատակները

Սերոբյան Անահիտ Ա.

Քաղաքագիտության ամբիոնի հայցորդ,
Երևանի պետական համալսարան (Երևան, ՀՀ)
anahitserobyanyan99@gmail.com

ՀՏԳ՝ 327.8 (479); EDN: OJEYIK

Հանգուցաբառեր՝ հարավկովկասյան քաղաքականություն, աշխարհաքաղաքական իրողություններ, Աթաթյուրք, փափուկ ուժ, Օսմանյան կայսրություն, քեմալիզմ, տարածաշրջանային հակամարտություններ

Новые реалии и цели политики Турции на Южном Кавказе

Серобян Анаит А.

Соискатель кафедры Политологии,
Ереванский государственный университет (Ереван, РА)

Аннотация. Это исследование посвящено политике Турции на Южном Кавказе. Анализ политической ситуации на Южном Кавказе показывает, что геополитическая привлекательность этого региона обусловлена его географическим расположением. Следует также отметить, что геополитическое значение региона возросло благодаря богатым энергетическим ресурсам Каспийского региона, борьба за транспортировку которых превратила Южный Кавказ в регионального и глобального игрока, а также место конфликта интересов. В данной статье также рассматриваются процессы обеспечения безопасности и интеграции в этом регионе, которые сделали его точкой геополитической конкуренции.

Ключевые слова: политика Южного Кавказа, социально-политические реалии, Ататюрк, мягкая сила, Османская империя, кемализм, региональные конфликты

New realities and goals of Turkey's policy in the South Caucasus

Serobyanyan Anahit A.

Postgraduate student of the Political Science Department,
Yerevan State University (Yerevan, RA)

Abstract. This article is dedicated to Turkey's policy in the South Caucasus. An analysis of the political situation in the South Caucasus reveals that the geopolitical attractiveness of this region is determined by its geographical location. It is worth noting that the geopolitical significance of the region has increased due to the rich energy resources of the Caspian region, the competition for the transportation of which has transformed the South Caucasus into a regional and global player and a point of conflict of interests. The article also discusses security and integration processes in the region, which have turned the region into a focal point of geopolitical competition.

Keywords: politics of the South Caucasus, socio-political realities, Atatürk, soft power, Ottoman Empire, Kemalism, regional conflicts

Թուրքիան դարձել է ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների ակտիվ խաղացողներից մեկը: Միաժամանակ, Թուրքիայի գործողությունների տրամաբանությունն ու շարժառիթները հասկանալու համար կարևոր է հաշվի առնել ոչ միայն իրավիճակային, այլև մշտական հանգամանքները: Խոսքը, մասնավորապես, երկրի աշխարհաքաղաքական ռազմավարության մասին է, որը վերջին տարիներին սկսել է կայունության և հետևողականության նշաններ ձեռք բերել:

Իր գոյության ողջ ընթացքում Թուրքիայի Հանրապետությունը ձգտել է որոշել իր դերն ու տեղը ոչ միայն տարածաշրջանում, այլև ամբողջ աշխարհում: Նման ցանկությունը պայմանավորված է նրա աշխարհաքաղաքական դիրքի,

պատմական ուղու և գերիշխող գաղափարախոսության առանձնահատկություններով: Աթաթյուրքի նախաձեռնած բարեփոխումների հիմնական նպատակը երկրի արդիականացումն էր: Նման ցնցումից հետո, որը Թուրքիան ապրեց Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո, երկրին անհրաժեշտ էր արմատական վերափոխում: Երկրի զարգացման հիմնական վեկտորը ընտրեց արևմտականացումը:

Խորհրդային Միության փլուզումը հանգեցրեց լուրջ աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների, որոնք ազդեցին միջազգային հարաբերությունների ողջ համակարգի վրա, ինչպես նաև Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականության վրա, որը լինելով համաշխարհային հանրության անբաժանելի մասը, բխավեց արժեքային հիմ-

քերի, ինչպես նաև երկրի տարածաշրջանային քաղաքականության առաջնահերթությունների վերանայման անհրաժեշտության: Իսկապես, Թուրքիայի սահմանների մոտ Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում հայտնվեցին նորաստեղծ հարևան պետություններ, փոխվեց նաև իրավիճակը Մերձավոր Արևելքում և Բալկաններում: Հետևաբար, կարող ենք փաստել, որ նախադրյալներ ստեղծվեցին Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական դերի և ռազմավարության փոխակերպման համար:

21-րդ դարը Թուրքիայի, ինչպես նաև ամբողջ աշխարհի համար նշանավորեց մարդկության զարգացման նոր փուլ: 2001 թվականին հրապարակվեց Թուրքիայի արտգործնախարար Ա. Դավութօղլուի «Ռազմավարական խորություն» աշխատությունը, որն այժմ լուրջ ժողովրդականություն է ձեռք բերել: Գրքում ուրվագծվում է նոր հազարամյակում հանրապետության արտաքին քաղաքականության սկզբունքներն նոր հայեցակարգ: Հեղինակի տեսանկյունից Թուրքիան պետք է սովորի, թե ինչպես մանևրել Եվրոպայի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի և Մերձավոր Արևելքի շահերի միջև, օգտվել իր աշխարհաքաղաքական դիրքից: Դավութօղլուն ասում է, որ Թուրքիան տարածաշրջանային, այնուհետև համաշխարհային տերություն դարձնելու համար նա պետք է ուշադիր դիտարկի և չափորոշի իր յուրաքանչյուր քայլը դեպի այս կամ այն տարածաշրջանը, ինի դա Մերձավոր Արևելք, Հարավային Կովկաս, Բալկաններ, թե Եվրոպա [6, էջ 119]:

2002 թվականի նոյեմբերի 3-ին Թուրքիայում տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրություններն ավարտվեցին «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության հաղթանակով, որը խորհրդարանում ստացավ տեղերի բացարձակ մեծամասնություն [2, էջ 115], որի գաղափարախոսությունը աջակողմյան եվրասիականության, չափավոր իսլամական ավանդականության և դեպի ԱՄՆ և ԵՄ կողմնորոշման միաձուլումն էր:

Արտաքին քաղաքականության մեջ «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը կարևորում էր բազմավեկտոր մոտեցումը: Մշակվեցին երկրի արտաքին քաղաքականության հետևյալ հիմնական ուղղությունները՝ Թուրքիայի ինտեգրումը Եվրամիությանը, «Զրո խնդիր հարևանների հետ» քաղաքականության իրականացում, Թուրքիայի վերածումը տարածաշրջանային տերության, Միացյալ Նահանգների հետ համագործակցության ամրապնդում, Ռուսաստանի հետ համագործակցության զարգացում, Աֆրիկյան երկրների հետ կապերի ընդլայնում և այլն:

Ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ ժողովրդականությունը և հաջողություն-

ները, որոնք ԱԶԿ-ն ձեռք բերեց իր կառավարման տարիներին, սկսեցին ավելի ու ավելի ձևավորել թուրքական հասարակության գիտակցության մեջ նոր կայսերական մտածողության սկիզբը, որը հետագայում հայտնի դարձավ որպես «նեոօսմանիզմ»: Այս ամենը քննարկելուց հետո շատ կարևոր է առանձին անդրադառնալ և փորձել հասկանալ Թուրքիայի Հարավկովկասյան քաղաքականությունը. Հարավային Կովկասը Թուրքիայի համար մեծ կարևորություն ունի: Նախ և առաջ Թուրքիայի սահմանների մոտ տեղի ունեցող իրադարձություններն անմիջական ազդեցություն են ունենում Թուրքիայի անվտանգության վրա: Տարածաշրջանն անվտանգային երաշխիք լինելուց բացի ունի աշխարհատնտեսական կարևոր դերակատարում, այն միջանցք է դեպի ածխաջրածնային պաշարներով հարուստ կասպիական շրջաններ: Թուրքիայի համար տարածաշրջանը նաև տարանցիկ ուղի է Մեծ Թուրքական աշխարհ ձևավորելու համար [1, էջ 229]: Թուրքիան, չնայած լինելով Հարավային Կովկասի կամ կովկասյան երկրների անմիջական հարևանն ու ընդհանուր պատմություն ունենալով այս տարածաշրջանում օսմանյան գերիշխանության պատճառով, միայն վերջերս է հետաքրքրություն ցուցաբերել և արտաքին քաղաքականություն մշակել հարավկովկասյան երեք հանրապետությունների նկատմամբ: Անկարան 1991 թվականին անկախության ձեռք բերելուց ի վեր եզակի կապեր է հաստատել այդ պետությունների հետ: Այնուամենայնիվ, Թուրքիան միակ տարածաշրջանային ուժը չէ, որը նայում է իր հարևանությանը: Երկու այլ հարևաններ, որոնք նույնպես պատմականորեն գերիշխում են այս տարածաշրջանում, նույնպիսի օրինական շահ են դրսևորում՝ Ռուսաստանը և Իրանը:

Իրանը միջազգային հարաբերությունների մեկ այլ դերակատար է, որը ներգրավված է Հարավային Կովկասի աշխարհաքաղաքական գործընթացներում: Իրանի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում առանձնանում է պրագմատիզմով և իրատեսական մոտեցմամբ: Չնայած ակտիվ քաղաքականությանը, Իրանի ազդեցությունը տարածաշրջանային իրադարձությունների վրա շատ սահմանափակ է, հիմնականում պայմանավորված է հետխորհրդային տարածքում իրանական ազդեցությունը զսպելու ամերիկյան քաղաքականությամբ [12, էջ 14], բացի այդ, Ռուսաստանը շահագրգռված չէ Իրանի սերտ գործընկերությամբ Հարավային Կովկասի երկրների հետ, քանի որ տարածաշրջանում նրա ազդեցության անը հակասում է Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական շահերին, հատկապես էներգետիկ տեսանկյունից, սակայն իրանա-ռուսական հարաբերությունները դինամիկ են զարգանում, ինչը

նպաստում է Իրանի ներգրավվածությանը տարածաշրջանային գործընթացներում [3, էջ 5]:

Իրանը շահագրգռված է Ադրբեջանի վրա իր ազդեցությունը մեծացնելու հարցում: Իրան-ադրբեջանական առևտրատնտեսական հարաբերությունները զարգանում են բարձր տեմպերով (2020 թվականին երկու երկրների միջև ապրանքաշրջանառությունը հասել է 288 միլիոն դոլարի) [10], երկու երկրները պաշտոնապես հավատարիմ են շիա իսլամին: Սակայն պաշտոնական մակարդակով իրանա-ադրբեջանական հարաբերությունները սերտ որակել չի կարելի: Երկկողմ հարաբերություններում կան խնդիրներ, որոնք բարդացնում են այս երկխոսությունը: Խնդրահարույց հարցերից պետք է առանձնացնել Ադրբեջանի սերտ հարաբերությունները արևմտյան երկրների հետ, Ադրբեջանի մեղադրանքներն Իրանին՝ Բաքվի ընդդիմադիր ուժերին աջակցելու վերաբերյալ, իրանահայկական հարաբերությունները և այլն: Իսկ ինչ վերաբերում է Վրաստանին, պետք է նշենք, որ Վրաստանի արևմտամետ արտաքին քաղաքականությունը խոչընդոտ է իրանա-վրացական հարաբերությունների զարգացման համար: Այնուամենայնիվ, Վրաստանը շահագրգռված է իրանական էներգետիկ ռեսուրսներով՝ իր արտաքին քաղաքականության դիվերսիֆիկացման և էներգետիկ կամուրջի ստեղծման առումով ոչ միայն Արևելք-Արևմուտք, այլև Հյուսիս-Հարավ գծի երկայնքով:

Թուրքիայի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն տարածքի թյուրքական հանրապետությունները. թյուրքալեզու պետությունների միջազգային ասպարեզում հայտնվելը Թուրքիային հնարավորություն տվեց առավելագույնս օգտվել Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի նոր կոնֆիգուրացիայից: Թուրքիան իր նախաձեռնությամբ սկսեց ակտիվորեն զարգացնել տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապերը թյուրքալեզու պետությունների հետ: Դրանցից առաջնահերթ ուշադրություն է դարձվել Կենտրոնական Ասիայի երկրներին և Ադրբեջանին: Թուրք առաջնորդները դա հիմնավորում էին ժողովուրդների էթնիկ, լեզվական և մշակութային համայնքով: «Կարելի է ասել, որ նրանք ինչ-որ կերպ վերակենդանացրին այսպես կոչված Թուրանը՝ 120 միլիոն թյուրքալեզու ժողովուրդների աշխարհը, որը ձգվում է Արևմտյան Չինաստանից մինչև Միջերկրական ծովի արևելյան ափը միավորելու գաղափարը» [4, էջ 7]:

Միևնույն ժամանակ, պետք է փաստել, որ ժամանակակից աշխարհում Էթնիկական և լեզվական մերձեցումը ոչ մի կերպ բավարար չէ պանթյուրքական կամ այլ սկզբունքներով թյուրքալեզու պետությունների որոշակի համայնքի մեջ ինտեգրվելու համար: Հետխորհրդային

երկրների դեկավարներ էլ համոզված են, որ «Թուրքիայի տնտեսական հնարավորությունները շատ ավելի համեստ են, քան նրա քաղաքական հավակնությունները» [4, էջեր 350-351]:

Երբ 2002 թ.-ին «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը եկավ իշխանությանը, Թուրքիան սկսեց ավելի վճռական արտաքին քաղաքականություն իրականացրել հիմնականում «Անատոլիական վագրերի» տնտեսական հրաշքի շնորհիվ [7, էջեր 166-188]: Միևնույն ժամանակ, Թուրքիան զգույշ էր, որ Կովկասում չափազանց հավակնոտ չլինի, որպեսզի խուսափի ավելորդ ճնշումներից: Կարող ենք ասել, որ քաղաքական առումով հաջողություններ, որպես այդպիսին, Թուրքիան այդ ժամանակ չկարողացավ գրանցել, սակայն հաջողություններ եղան տնտեսական և մշակութային ոլորտներում: Թուրքիայի առաջնահերթությունը էներգետիկայի ոլորտում էր և նրա մասնակցությունը «դարի նախագծի» իրականացմանը՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան խողովակաշարի կառուցմանը կարևոր դեր խաղաց: Երկարատև և ինտենսիվ բանակցություններից և քաղաքական մանևրներից հետո 2005 թվականին Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղը Թուրքիան վերածեց Կասպից ծովից եվրոպական շուկա ածխաջրածինների տարանցման առանցքային երկրի [9]:

Քաղաքական և աշխարհառազմավարական առումով Թուրքիան դեռևս այն գլխավոր դերակատարը չէ, որի մասին երազում էին լինել նրա արտաքին քաղաքականության ճարտարապետները խորհրդային ժամանակաշրջանի վերջում: Երկու իրադարձություններ ցույց տվեցին Թուրքիայի արտաքին քաղաքական հավակնությունների ներկայիս ձախողումը և ստիպեցին նրան ավելի համեստ լինել: Նախ, որպես Ադրբեջանի մերձավոր դաշնակից, Թուրքիան քիչ բան արեց Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման համար: Միևնույն ժամանակ, որը չէր ներառում Թուրքիան և առաքելություն ուներ նպաստելու Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև խաղաղ բանակցությունների առաջխաղացմանը, քիչ արդյունք գրանցեց ավելի քան քսան տարի սառեցված հակամարտությունում որևէ էական բարելավման հասնելու համար: Երկրորդ, 2008 թ.-ի ամռանը Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև կարճատև պատերազմը բացահայտեց նաև Թուրքիայի քաղաքական ոչնչացումը Հարավային Կովկասում: Մովորաբար լավ հարաբերություններ ունենալով ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Վրաստանի հետ՝ Թուրքիան փորձեց միջնորդական դեր խաղալ հակամարտությունում, բայց շատ արագ հասկացավ, որ դա անարդյունավետ է: Հակառակվելով Ռուսաստանի աճող հավակնություններին, Թուրքիան քիչ լծակներ ուներ, հատկապես Հարավային Կովկասում: Այսպիսով,

Անկարան մեկնարկեց «Կովկասի կայունության և համագործակցության պլատֆորմը»: Ցավոք, այս ջանքերը միայն բացահայտեցին Թուրքիայի թերարժեքության դիրքը Ռուսաստանի նկատմամբ այս տարածաշրջանում [8, էջ 13]: 2014 թվականի մարտին, Անկարան զգաց իր անգործությունը տարածաշրջանում Ռուսաստանի կողմից Ղրիմի բռնակցումից հետո: Թուրքիայի դիվանագետները ստիպված եղան կրճատել իրենց քննադատությունը այս արարքի վերաբերյալ՝ խուսափելու համար խոշոր տնտեսական գործընկերոջ՝ Ռուսաստանի հետ ուղղակի առնակատումից:

Կովկասի սրտում կանգնած է Ադրբեջանը, որը մշակութային և քաղաքականաճանաչումներով ամենամոտն է Թուրքիային: Թուրքադրբեջանական հարաբերությունները գտնվում են ամենաբարձր մակարդակի վրա և հանդիսանում են թուրքալեզու ինտեգրացիոն դաշտ ստեղծելու Թուրքիայի պանթուրքիստական քաղաքականության առանցքը: Ադրբեջանը ուրույն տեղ է զբաղեցնում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ ոչ միայն Կովկասում և ընդհանուր թյուրքալեզու տարածաշրջանում, այլև դրանից դուրս: Այս մտերմությունը պայմանավորված է ոչ միայն մշակութային և լեզվական ընդհանուր կապերով, այլ նաև այս երկու երկրների միջև առկա քաղաքական և ռազմավարական ուժեղ շահերով: Նրանց երկկողմ հարաբերությունները հաճախ բնութագրվում են որպես «երկու պետություն, մեկ ազգ»: Էթնիկական առումով այս երկու ազգերը գրեթե նույնն են: Սա ճիշտ է այնքանով, որքանով ջնջվում են կրոնական տարբերությունները, քանի որ Թուրքիայի բնակչության 80%-ը սուննի է, իսկ Ադրբեջանի բնակչության 70%-ը շիա է: Այս բոլոր գործոնները բացատրում են ընդհանուր առմամբ լավ հարաբերությունները Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև, սակայն, դրանք չեն քողարկում լարվածությունները, որոնք ժամանակ առ ժամանակ առաջանում են:

Այժմ կարող ենք անդրադառնալ նրան, թե ինչպես է Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը որոշվում իրականում ոչ թե Անկարայում, այլ Բաքվում:

Թուրքիայի և Հայաստանի հարաբերությունները, մեղմ ասած, մնում են շատ նուրբ և բարդ, քանի որ պատմությունը և Լեռնային Ղարաբաղում հակամարտությունը մեծ ծանրաբեռնվածություն ունեն ներկայի վրա: Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը խորհրդային ժամանակաշրջանի վերջում և մտածում էր Երևանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին: Սակայն այս հարաբերությունները կարճ տևեցին: 1993 թվականին, ի համերաշխություն Ադրբեջանի հետ,

Թուրքիան փակեց իր սահմանները Հայաստանի հետ: Այդ ժամանակից ի վեր այս սառը հակամարտությունը անհաղթահարելի խոչընդոտ է եղել երկու երկրների հարաբերությունների կարգավորման գործում և ազդեցություն է ունեցել Կովկասում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վրա:

1990-ականների ընթացքում հայտնվելով փակուղու մեջ՝ Հայաստանի հետ հարաբերությունները բարելավվել են այն բանից հետո, երբ ԱԶԿ-ն իշխանության եկավ և ներկայացրեց «զրո խնդիր հարևանների հետ» իր արտաքին քաղաքականությունը: Թուրքիան փորձել է բարելավել հարաբերությունները բոլոր հարևանների հետ: Առաջին քայլերն արվել են 2008 թվականին՝ «ֆուտբոլային դիվանագիտության» շրջանակներում: Օգտվելով 2008 թվականին Թուրքիայի և Հայաստանի ֆուտբոլային հանդիպումներից՝ Եվրոգավաթի ուղեգիր նվաճելու համար՝ նախագահ Արդուլլահ Գյուլը և ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը փոխադարձ այցեր են կատարել: Այս այցելությունները, անկասկած, դուռ բացեցին երկխոսության և այլ ավելի համարձակ նախաձեռնությունների համար: Գաղտնի բանակցությունները հանգեցրին Թուրքիայի և Հայաստանի միջև հարաբերությունները կարգավորելու համար: Այնուամենայնիվ, այդ ջանքերը, որքան էլ որ անկեղծ լինեին, ընկան հակազդեցության և ճնշման տակ: Ադրբեջանը, սկսեց մեղադրել Թուրքիային դավաճանության և Բաքվին բանակցություններից մարզինալացնելու փորձի մեջ՝ հատկապես Լեռնային Ղարաբաղի հարցերի հետ կապված: Ի պատասխան՝ Ադրբեջանը սպառնացել էր բարձրացնել Թուրքիա արտահանվող նավթի և այլ ապրանքների գինը [11, էջ 4]: Փաստորեն, Ադրբեջանի դիրքորոշումը և որդեգրած քաղաքականությունը այս մասով խանգարեց ՀՀ-Թուրքիա հարաբերությունների զարգացմանը:

Խոսելով Թուրքիայի Հարավկովկասյան հետաքրքրությունների մասին՝ չենք կարող չանդրադառնալ թուրք-վրացական հարաբերություններին: Անկարայի կովկասյան քաղաքականության կարևոր ուղղություններից մեկը Թբիլիսիի հետ հարաբերություններն են: Սա առաջին հերթին պայմանավորված է Վրաստանի աշխարհագրական դիրքով, որը Թուրքիան կապում է Ադրբեջանի հետ: Բացի այդ, հաղորդակցություններն անցնում են Վրաստանի տարածքով՝ կապելով Ռուսաստանը տարածաշրջանում Մոսկվայի գլխավոր դաշնակից Հայաստանի հետ:

Այսպիսով, Վրաստանը վերածվում է երկու աշխարհաքաղաքական կոնֆիգուրացիաների՝ 1) ԱՄՆ-Թուրքիա-Ադրբեջան և 2) Ռուսաստան-Հայաստան-Իրան հիմնական առնակատման

գոտու: Հենց այս առնակատման առկայությունն է որոշում այն բարդ քաղաքական իրավիճակը, որում այսօր հայտնվել է Վրաստանը: Բայց «Մոսկվայի գործոնը» ստիպում է պաշտոնական Թբիլիսիին գործել չափազանց խոհեմ և հաշվի առնել հյուսիսային հարևանի շահերը:

Պետք է նշենք, որ Թուրքիան Վրաստանի համար առանցքային երկիր է առնվազն երկու պատճառով. նախ, Վրաստանի համար Թուրքիան պատուհան է դեպի Եվրոպա: Թուրքիայի՝ ԵՄ անդամակցության բանակցությունները մեծ նշանակություն ունեն Թբիլիսիի համար, քանի որ նա ձգտում է դուրս գալ սեփական կովկասյան անկլավից, երկրորդ, տարածաշրջանային մյուս գերտերության՝ Ռուսաստանի հետ իր հակամարտությունների համատեքստում Վրաստանին Թուրքիան պետք է որպես հավասարակշռող ուժ, մասնավորապես՝ իր տնտեսական խնդիրները հաղթահարելու և ժուսական շուկաներին դիմակայելու համար, որոնք նրա համար փակ են 2008 թվականի պատերազմից հետո:

Խորհրդային ժամանակաշրջանի վերջում Կովկասը և Կենտրոնական Ասիան կարևոր տեղ են գրավել Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ: Այնուամենայնիվ, Անկարայի հավակնությունները վեր են եղել իր գործողությունների իրական հնարավորություններից: Այսպիսով, այն վերադարձել է ավելի պրագմատիկ և իրատեսական դիրքի: Հետևաբար, այս տարածաշրջանում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը որոշ չափով անտեսել է Կենտրոնական Ասիան, բայց պահպանել է Կովկասի նկատմամբ բուռն հետաքրքրությունը, հատկապես էներգետիկ ոլորտում դրա կարևորության պատճառով: Ավելին, արտաքին գործերի նախարար Դավութօղլուի դիվանագիտական նախաձեռնությունն ունի որպես կենտրոնական նպատակ՝ բարելավելու Թուրքիայի հարաբերությունները իր հարևանների և հատկապես Հայաստանի հետ: Այս երկրների հետ հարաբերությունների կարգավորումը մնում է Թուրքիայի առաջնահերթություններից մեկը՝ ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև քաղաքական և խորհրդանշական, քանի որ Թուրքիան ցանկանում է երևալ որպես իր հարևանների հետ խաղաղության մեջ գտնվող երկիր: Այս իրավիճակը գնալով ավելի հրատապ է դառնում Կովկասում, քանի որ Թուրքիան տեսնում է իր հարաբերությունների վատթարացումը Մերձավոր Արևելքի երկրների հետ:

Այս ամենը հաշվի առնելով՝ կարող ենք փաստել, որ Թուրքիայի լավագույն խաղաղույքը տարածաշրջանում գործընկերության համար Ադրբեջանն է: Խնդիրն այն է, որ Ադրբեջանի ռազմավարությունը Հայաստանին մեկուսացնելն է. Ադրբեջանը փորձում է արգելափակել Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի ջանքերը և օգտագործում է իր էներգետիկ գործոնը որպես շանտաժի ձև՝ այդ գործընթացում Թուրքիային «պատանդ» վերցնելով: Այս իրավիճակը, որը կարող է շատ ձգձգվել, Բաքվին տալիս է մեծ հնարավորություն տարածաշրջանի մի շարք անխուսափելի հարցերի շուրջ ազատ դիրքորոշում հայտնել:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Չաքարյան Չ.** «Արցախյան հիմնահարցը տարածաշրջանային անվտանգության և կայունության ապահովման համատեքստում». Գիտական Արցախ. հ.1, N 14, 2020, էջ 229.
2. **Մանուկյան Տ.** «Քրդական գործոնը Թուրքիայի սի-րիական քաղաքականության առանցքում. Անփոփոխ նկրտումներ փոխակերպվող առաջնահերթություններ». Գիտական Արցախ. հ.3, N 14, 2022, էջ115, doi: 10.52063125792652-2022.9.14.113.
3. **Гаджиев А.** «Главные аспекты энергетической стратегии Турции», Институт Ближнего Востока. 2011.
4. **Гаджиев К.** «Геополитика Кавказа». - М., 2001.
5. **Достер Б.** «Турция между двух континентов, двух цивилизаций и двух сил» // Геополитика. Информационно-аналитическое издание. Выпуск IX. - М.: МГУ, 2011.
6. **Davutoğlu A.** Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul, 2001.
7. **Demir Ö., Acar M., Toprak M.** Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges // Middle East Studies. Vol. 40, № 4, 2004.
8. **Fotiou E.** "Caucasus Stability and Cooperation Platform, "What is at Stake for Regional Cooperation". International Centre for Black Sea Studies (ICBSS), Athens, Greece, N°16, 2009.
9. **Greg B.** "Turkey at an Energy Crossroads", Council on Foreign Relations, November 20, 2008.
10. "Iran (IRN) and Azerbaijan (AZE) Trade | OEC." OEC - the Observatory of Economic Complexity, oec.world/en/profile/bilateral-country/irn/partner/aze
11. **Mikheilidze N.** "The Turkish-Armenian Rapprochement at the Deadlock". 2009, URL: <https://www.iai.it/sites/default/files/iai1005.pdf>.
12. **Shireen H.** "The New Geopolitics of the South Caucasus: Prospects for Regional Cooperation and Conflict Resolution". 2017.
13. Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri // T.C. Dışişleri Bakanlığı. URL: <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

Содана/Հանձնվել է՝ 18.10.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.10.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 27.10.2023

Բագրատունի վերնախավին ընծայված զգեստների ընդհանուր նկարագիրը

Գրիգորյան Մարիամ Գ.

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., (Երևան, ՀՀ)

manangrigoryan86@mail.ru

ՀՏԴ՝ 94(479.25):391; EDN: OVVPWI

DOI: 10.58587/18292437-2023.5-28

Հանգուցաբառեր՝ Բագրատունյաց Հայաստան, Դվին, Անի, վերնախավ, արքայական հանդերձանք, ընծա, գույն

Общее описание нарядов подаренных Багратидской элите

Григорян Мариам Г.

Институт истории НАН РА, к.и.н. (Ереван, РА)

Аннотация. Одежда в Багратидской Армении, кроме своего жизненного и этического смысла, имела также политическое значение. Она считалась символом власти. Об этом свидетельствуют упоминания о многочисленных примечательных (пышных и дорогих) платьях среди даров, поднесенных Багратидской элите. Что касается значения местных нарядов, то с эстетической точки зрения, они скорее всего отражают предпочтения местной элиты или модные тенденции времени.

Кроме того, исследование одежды Багратидской элиты дает некоторое представление не только о значении, об изготовлении (шитье), о материалах, кройке, цвете, узорах, но также о королевском этикете, о принятых традициях и, самое главное, о развитии определенных ветвей торговли и ремесла.

Ключевые слова: Багратидская Армения, Двин, Ани, элита, королевская одежда, подарок, цвет

A general description of the dresses gifted to the Bagratid elite's

Grigoryan Mariam G.

Institute of History of the NAS of RA PhD in History, (Yerevan, RA)

Abstract. The dressing in Bagratid Armenia besides its vital and elegance meaning had also a political one. It was considered a symbol of reign. The information about numerous noted (fashionable and precious) dresses mentioned among gifts, presented to the Bagratid elite.

As to the meaning of local dressings, from the aesthetical point of view, they more brightly express the elite's taste preferences or tendencies of local fashion.

Besides, the study gives an opportunity to have some understanding not only on the meaning of dressing, its making materials, mode, colour, decorations, but also about the royal etiquette, traditions of the time, and the most important of all, the development of exact branches of trade and crafts.

Keywords: Bagratid Armenia, Dvin, Ani, elite, royal dressing, gift, colour

Նախաբան

Համաձայն միջնադարյան գեղագիտական գաղափարների մեկնության՝ աշխարհը բաժանվում է կենսական և վայելչական ոլորտների:

Կենսական ոլորտի կարևոր բաղկացուցիչ մաս է կազմում նաև հագուստը: Այն՝ իբրև անհրաժեշտություն, համարժեք և համեմատելի էր բնության տարրերից օդին և ջրին, ինչպես նաև կյանքի, ապրելու անհրաժեշտ նախապայմաններ լույսին և հացին [12, էջ 12]:

Սակայն եթե դիտարկենք վայելչության տեսանկյունից, ապա հագուստի գույները, զարդանախշերը և այլ բաղկացուցիչ ատրիբուտներ, իրենց գործուն ազդեցությամբ ներգործելով տեսողության և այլ զգայությունների վրա, կարող են դառնալ նաև վայելչական ոլորտի բաղկացուցիչ մաս:

Հագուստի կենսական նշանակությանը, այն կրելու սահմանված կարգին և առհասարակ զգեստներին վերաբերող մի շարք հարցերի իրավական կարգավորումներ արտահայտված են միջնադարյան կանոնական իրավունքում [8, էջեր 47, 195, 399, 414, 436-437 և այլն] և Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքում» [18, էջեր 27, 29, 31-32, 37-38, 101, 136-139, 302, 304, 349, 378, 393 և այլն;]¹:

Այդ կանոններում և օրենքներում, որոնք վերաբերում են սոցիալական բոլոր շերտերին, հագուստի կիրառության համար սահմանված են, տարբեր պատճառներով պայմանավորված,

¹ Դատաստանագրքի ՄԻԵ. «Վասն կարգաց եկեղեցոյ եւ տան թագաւորի» գլխում արտացոլված են նաև Բյուզանդական կայսրության արքունի պալատի որոշ դասերի, սպասավորների հագուստին վերաբերող մանրամասներ: Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս [18, էջեր 394-403]:

որոշ արգելքներ կամ սահմանափակումներ [8, էջ 195; 18, էջ 349]:

Սակայն դրանցից առավել հետաքրքրական է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքում» սահմանված հազուստ կրելու կարգը, որում արտահայտված են հազուստի նկատմամբ թագավորի ունեցած իրավասություններն ու արտոնությունները. «*Իշխանք զթագաւորաց մի՛ զգեցցին զգեստ, մինչեւ նոքա հրամայեցեն եւ կամ տայցեն պատիւս*» [18, էջ 29]: Բացի այդ Մխիթար Գոշը դիպակը², կերպասը³ համարում է. «... *ամենայն արինակաւ թագաւորին լիցի, եւ ասրեղէն պատուական եւ կտաւ՝ իշխանացն, եւ անարգ ասրեղէն եւ կտաւեղէն՝ զարագն*» [18, էջ 31]:

Բացի այդ միջնադարյան իրավական ընկալումներում հազուստը կանանց օժիտի մաս է կազմել և համարվել է կնոջ սեփականություն [8, էջեր 436-437]:

Կենսական և վայելչական նշանակությունից զատ բարձրաշխարհիկ հասարակության պարագայում, հազուստն ուներ նաև քաղաքական նշանակություն. այն իշխանության խորհրդանիշ էր:

Այս իրողությունն արտահայտվում էր Արաբական խալիֆայության, Բյուզանդական կայսրության և հարևան այլ երկրների առաջնորդների և Բագրատունի վերնախավի միջև հաստատված հարաբերություններում:

Թեպետ, Բագրատունի որոշ արքաներ (Սմբատ I (890-914), Աշոտ II (914-928)) նախընտրում էին հարաբերությունների զարգացումը Բյուզանդական կայսրության հետ, այդուհանդերձ Բագրատունիների համար արտաքին քաղաքականության իրացման պարագայում առավել նախընտրելի էր Արաբական խալիֆայությունը: Հայ-արաբական հարաբերությունների սերտացումը պայմանավորված էր Խալիֆայության կողմից Հայոց պետականության և Բագրատունի արքաների իշխանության ճանաչմամբ: Այս կարևոր առաքելությունն իրականացվում էր միջնորդավորված, խալիֆայի անունից՝ Խալիֆայության բարձրաստիճան պաշտոնյաների ձեռամբ: Նրանց միջոցով Արաբական խալիֆայությունը թագեր [20, էջեր 139, 146-147, 193, 197-198, 293, 300, 306; 6, էջեր 314-315], արքայական հանդերձանք [20, էջեր 133, 139, 147, 193, 197-198, 252, 300; 6, էջեր 314-315; 22, էջ 277], թանկարժեք զարդերով և տարատեսակ զենքերով զարդարված արագընթաց երիվարներ [20, էջեր 139, 147, 193, 197-198, 252, 293, 300], ինչպես նաև զեղեցիկ ու զանազան այլ ընծաներ էր հանձնում Բագրատունի վերնախավին:

Բոլոր ժամանակներում ընծաների մատուցման բովանդակային նշանակությունը եղել է քաղաքական: Այն իշխանության ճանաչման առիավատյա էր, դիվանագիտական, տնտեսական հարաբերություններ հաստատելու միջոց կամ երաշխիք: Սակայն, որոշ դեպքերում ընծաները դառնում էին այս կամ այն արտաքին ուժի քաղաքական կամքի արտահայտամիջոց:

Թեպետ, ընծաների զգալի մասը հանձնել է Արաբական խալիֆայությունը, այդուհանդերձ Բագրատունի վերնախավին տարբեր առիթներով ընծաների են արժանացրել նաև Բյուզանդական կայսրերը [20, էջ 285; 22, էջ 277] և հարևան այլ երկրների վերնախավի որոշ ներկայացուցիչներ [20, էջեր 144-145]:

Թեմայի ուսումնասիրությունը բազմաշերտ է:

Կարծում ենք՝ ընծաներից յուրաքանչյուրն առանձին ուսումնասիրության նյութ կարող է դառնալ: Սակայն սույն հոդվածի շրջանակում կատարած հետազոտությանն իրենց նպաստն են բերել Բագրատունի վերնախավին մատուցած ընծաներից՝ հատկապես զգեստների քննությունը: Քանզի հոդվածի շրջանակում կատարած հետազոտության նպատակն է բացահայտել արքայական վերնախավին ընծայված զգեստների բնորոշ առանձնահատկությունները և թեմային վերաբերող մի շարք այլ հարցեր:

Բագրատունի վերնախավին ընծայված զգեստները

Աշոտ I Բագրատունին (881/883-890 թթ.)⁴ իշխանաց իշխանության շրջանում Արմինիայի կառավարիչ Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանիի կողմից «զարդարվել» է բազում զգեստներով և արքունական պատվով [20, էջ 133]: Այսինքն՝ նրա իշխանության ճանաչումն իրականացվել է նաև զգեստներ ընծայելու միջոցով:

Ընծաների հանձնումից հետո Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ բոլորը դաշինք էին կնքում Աշոտ Բագրատունու հետ: Վերջինս զգեստներ ստացել է նաև թագավոր դառնալուց հետո: Դրանք Հայոց արքային հանձնել է Յիսէն [20, էջ 139]՝ Արմինիայի կառավարիչ Իսա իբն ալ-Շայխ ալ-Շայբանին:

Հայոց հաջորդ արքային՝ Սմբատ I Բագրատունուն Խալիֆայությունը մի քանի անգամ է զգեստներ ուղարկել: Պատմիչն Ատրպատականի Սաջյան ամիր Մուհամմադ Աֆշինից ստացած զգեստը ներկայացնում է իբրև «... *ոսկիակոշ...*» [20, էջ 147] (ոսկեծույլ-Մ.Գ.), իսկ անձամբ Մուկտաֆի խալիֆայի (902-908 թթ.) կարգադրությամբ ստացածը՝ «... *երկեղի զգեստս արքունական...*» [20, էջ 193]: Հովհաննես

² Մետաքսյա ոսկեթել զգեստ կամ մետաքսյա ոսկեթել կամ արծաթաթել թել տե՛ս [14, էջ 521]:

³ Բամբակյա նուրբ մանածոքրովածք կամ շերամի որդի բարակ թել տե՛ս [15, էջ 429]:

⁴ Աշոտ I Բագրատունու կառավրման թվագրման մասին առավել մանրամասն տե՛ս [5]:

Դրասխանակերտցին հաղորդում է Սմբատ I Բագրատունու՝ Յուսուֆ Աբու Սաջից (վերջինս փոխարինել էր Աֆշինին - **Մ.Գ.**) ստացած առավել շքեղ զգեստի մասին՝ այն համարելով «... երևելի զգեստս արքունականս ոսկեհամակուս շղաշատեռն հրաշանկարս միանգամայն առաքէ...» [20, էջեր 197-198]: Հայոց արքայի ստացած զգեստները ոսկեհյուս էին, շղարշյա: Այսինքն՝ դրանք կարված էին ոսկեթել, թափանցիկ, ցանցավոր նուրբ գործվածքից, իսկ «հրաշանկարս միանգամայն» կապակցությունը վերաբերում է հագուստի կտորի նկարագրությանը: Այն հրաշալի նկարներերով, նախշերով վարպետորեն գործված՝ ասեղնագործ էր: Իսկ Յուսուֆի կողմից արքայի ավագ որդուն՝ Աշոտին, ուղարկված զգեստները ներկայացվում են. «...պերնապանոյն երանգս զգեստուց...» [20, էջ 198], այսինքն՝ շքեղ, ճոխ երանգներով:

Արաբական խալիֆայությունը մի քանի անգամ զգեստներ է ուղարկել նաև Վասպուրականի Գագիկ Արծրունուն (908-943 թթ.). «...զգեցուցեալ ոսկեզարդ պատմունճան (պատմիչը նկատի ունի Գագիկ Արծրունուն - **Մ.Գ.**) միանգամայն» [6, էջ 314]: Այս հիշատակությունն առանձնակի հետաքրքրական է: Այն եզակի վկայություն է, որում պատմիչը հաղորդում է հագուստի ձևի մասին: Պատմունճանը երկար զարդարված զգեստն էր [17, էջ 69], որը նաև ուներ վերարկուի, խիլայի (պատվո հանդերձ-Մ. Գ.) իմաստ [23, էջ 540]:

Հայտնի է նաև արաբների՝ Գագիկ Արծրունուն. «...հանդերձս զարդուց զարմանալիս...» [6, էջ 315]՝ սքանչելի զարդարանք ունեցող հագուստներ հանձնելու պարագան: Մեկ այլ դեպքում՝ Գագիկ Արծրունուն ընծայած հագուստները համարվել են. «...հանդերձս պատուականս յարքունուստ...» [6, էջ 315], այսինքն՝ արքունիքի կողմից, պատվական, թանկարժեք: Արաբական խալիֆայության կողմից Բագրատունի վերնախավին ուղարկված զգեստների ձևի և հարդարանքի որոշ մանրամասներ հայտնի են դառնում Յուսուֆի կողմից Դավիթ և Գուրգեն Գնունի եղբայրներին մատուցած ընծաների ուսումնասիրության պարագայում: Դրանցից հատկապես հետաքրքրական են ոսկեհյուս բազմաթիվ զգեստները՝ ծիրանինները և լակոնական երևելի բեհեզը [20, էջ 252]:

Զգեստների ոսկեհյուս նկարագրությունը մի քանի բնորոշում կարող է ունենալ: Այն կարող էր վերաբերել ինչպես հագուստի հումքին՝ գործվածքին, այնպես էլ ոսկեհյուս կարող էր լինել այն թելը, որի միջոցով կարվում էին զգեստները: Չենք բացառում նաև, որ զգեստները զարդարված լինեին ոսկեհյուս ասեղնագործ նախշերով: Բոլոր դեպքերում ակնհայտ է, որ վերնախավին ընծայված հագուստները եթե

ոչ ամբողջությամբ, ապա մասնակի ունեցել են ոսկեթել, ոսկեգույն հարդարանք:

Ինչ վերաբերում է ծիրանիններին [15, էջ 339], ապա դրանք կարմիր գույնով ներկված կտորներ էին կամ դրանցից կարված երկար զգեստներ, որոնք կրելու իրավունք ունեցել են թագավորները կամ առանձին արտոնություններ ստացած իշխանները:

Հարկ է նշել, որ նույն կարգը գործում էր նաև Բյուզանդական կայսրությունում: Մետաքսյա, ոսկով զարդարված ծիրանի զգեստներ կրելու իրավունքը պատկանում էր կայսրությունում արտոնություններ ունեցողների նեղ շրջանակին [28, էջ 136]:

Ինչ վերաբերում է բեհեզին [14, էջ 359], ապա այն վուշի որակյալ թելից պատրաստված բարակ կերպասն է: Միջնադարում Լակոնիայում պատրաստված բեհեզը մեծ համբավ էր վայելում:

Զգեստների շքեղ և գույնզգույն լինելն արտահայտված է նաև Յուսուֆի կողմից Աշոտ II-ին ուղարկված ընծաներում: Հայոց արքան ստացել է «...զգարդս զգեստուց պատուականս և պայծառս և վայելուչս...» [20, էջ 300]: Թեպետ պատմիչը հստակ չի հաղորդում զգեստի գույնը, այդուհանդերձ «պայծառս և վայելուչս» կապակցությունը հուշում է, որ այն եղել է շքեղ, գույնզգույն և վայելուչ՝ հարմար, գեղեցիկ:

Ստեփանոս Տարոնեցին «...հանդերձս պայծառս...» [22, էջ 277] (շքեղ, հոյակապ, գույնզգույն - **Մ.Գ.**) է ներկայացնում բյուզանդական կայսեր Վասիլ II-ի (976-1025 թթ.)՝ Կարսի Աբաս Բագրատունի արքային (984-1029 թթ.) մատուցած ընծաներից հագուստները:

Զգեստների գույների խորհուրդը

Միջնադարյան գեղագիտական ընկալումներում իրերի գեղեցկությունը պայմանավորված էր նրանց գույնով [34, էջ 28]: Զգեստների գունային նկարագրության մանրամասների համադրման արդյունքում կարելի է փաստել, որ ընծաներում հիշատակված զգեստները հիմնականում եղել են կարմիր, ծիրանի և ոսկեգույն:

Բոլոր ժամանակներում գույներն ունեցել են խորհրդանշական նշանակություն: Գույների ուսումնասիրությունը պետք է իրականացնել միջնադարյան ընկալումներին համապատասխան՝ հաշվի առնելով դրանց նշանակությունն ու խորհուրդը:

Ընծաներում հիշատակված զգեստների գույները նախ և առաջ ունեցել են իշխանության, հասարակության շրջանում բարձր դիրք զբաղեցնելու խորհուրդ: Դրանք իրենց նշանակությամբ և որակական հատկանիշներով, եղել են հագուստներին առավել շքեղ և արքայական նշանակություն հաղորդելու միջոց: Այս հատկանիշներով օժտված է եղել հատկապես կարմիր գույնը: Բոլոր ժամանակներում այն համարվել է

ազնվական, վեհաշուք խորհուրդ ունեցող և առավել պահանջված գույն: Այն գույներից առաջինն էր, որը մարդը սովորեց ոչ միայն ստանալ, այլև՝ տարորշել դրա երանգները [31, էջ 7]: Արքայական իշխանության խորհուրդ ունեին նաև դեղինը և ոսկեգույնը⁵: Դեղինի առավել վառ երանգը, զուգակցվելով փայլուն մետաքսի հետ, հագուստին հաղորդել է ազնվական վերնախավին բնորոշ նրբագեղություն [29, էջ 349]:

Իշխանության խորհուրդ ունենալուց զատ հետաքրքրական է նաև գույների՝ աստվածաբանական վերլուծությունը:

Ըստ Փիլոն Եբրայեցու և Ստեփանոս Սյունեցու՝ հիմնական չորս գույները՝ կարմիրը, ծիրանին, կապույտը և սևը խորհրդանշում են բնության չորս տարրերը՝ ջուրը, հուրը, օդը կամ երկինքը, հողը կամ երկիրը [12, էջ 149, ծան. 3]:

Կարմիր գույնի հետ աղերսված ծիրանին արտահայտում է Քրիստոսի արքայական հանգամանքը [25, էջ 136]: Գրիգոր Տաթևացին այն համարում է առաքինություններից խոհեմության դրսևորման գույն [25, էջ 136, ծան. 558]: Խորհրդանշական բովանդակություն է վերագրվել նաև կապույտ գույնին, իսկ ոսկին համարվել է արքայական արժանապատվության խորհրդապատկեր⁶:

Ինչպես համոզվեցինք, Արաբական խալիֆայության ընծայած զգեստներն ունեին իշխանության խորհուրդ, աչքի էին ընկնում իրենց շքեղությամբ, դրանք կարված էին բոլոր ժամանակների լավագույն կտորներից՝ շղարշից, բեհեզից և այլ թանկարժեք ու նուրբ գործվածքներից: Հագուստները երկար մինչև սրունքները հասնող ծիրանիներ-պատմունաներ էին՝ կարված թանկարժեք թելերով, ամբողջությամբ կամ մասնակի ասեղնագործ նախշերով զարդարված:

Արաբական խալիֆայության մատուցած ընծաները բացի իշխանության ճանաչման խորհրդից, ունեցել են նաև այլ քաղաքական երանգներ: Դրանք եղել են արաբների քաղաքական շահերը բավարարելու միջոց կամ գործիք:

Սակայն այս միտումը չէր նկատվում Հայոց արքաներին ընծաներ հանձնելու դեպքում: Այն հիմնականում արտահայտվում էր Բագրատունի վերնախավի մյուս ներկայացուցիչներին ընծաներ մատուցելու պարագայում: Նմանօրինակ տրամադրություններ էին արտահայտում Վասպուրականի Գագիկ Արծրունուն [6, էջ 314], Գնունի եղբայրներին հանձնված ընծաները [20, էջ 252]: Սակայն, բոլոր դեպքերում էլ ընծաներում հիշատակվող հագուստների հանձնման պարագայում, որևէ միտում կամ տարբերակված

մոտեցում չի ցուցաբերվել: Շքեղ և թանկարժեք զգեստներ ընծայվել են ինչպես արքաներին, այնպես էլ վերնախավի մյուս ներկայացուցիչներին:

Առհասարակ Արաբական խալիֆայությունում հագուստներ ընծայվել են նաև բարձրաստիճան պաշտոնյաներին՝ կարևոր պաշտոններում նշանակվելու կամ զանազան ծառայություններ մատուցելու դեպքում: Դրանցից առանձնացնենք փոխարքաներին ընծայված զգեստները, որոնք նրանք կրել են հանդիսավոր արարողությունների ժամանակ: Այդ հագուստները հիմնականում եղել են թիկնոցներ և դաբիքյան խալաթներ [33, էջեր 67-68]: Հագուստի այս տեսակի՝ դաբիքյան խալաթի կտորն արտադրվում էր Դաբիք քաղաքում [26, էջ 99, որմ. 60], և այն աչքի էր ընկնում իր շքեղությամբ: Արաբական աղբյուրի՝ փոխարքաներին ընծայված զգեստների մանրամասն նկարագրությունը թույլ է տալիս կարծել, որ դրանք որոշ նմանություն կարող էին ունենալ Բագրատունի վերնախավին ընծայած հագուստների հետ: Թիկնոցները կարող էին նման լինել արքունի վերնախավին ընծայված պատմունաներին, իսկ դաբիքյան խալաթը՝ Գագիկ I Բագրատունի արքայի (990-1020 թթ.) հագուստին⁷:

Բագրատունի վերնախավի տեղական զգեստները

Բագրատունի վերնախավին ընծայված զգեստները, որքան էլ շքեղ և թանկարժեք լինեին, չէին կարող ամբողջությամբ արտահայտել նրանց հագուստի բնորոշ առանձնահատկությունները: Բագրատունի վերնախավի՝ հագուստի նկատմամբ ունեցած նախասիրություններն առավել հստակ արտահայտված պետք է լինեին Բագրատունյաց Հայաստանում կարվող կամ պատրաստվող հագուստներում:

Թեպետ հայկական աղբյուրներում վերնախավի տեղական հագուստին վերաբերող մանրամասներ քիչ են պահպանվել, այդուհանդերձ Հայոց արքաների մատուցած ընծաների, նրանց օծման կամ թագադրության մանրամասների, թեմային վերաբերող հնագիտական նյութի ուսումնասիրության արդյունքում հնարավոր է դառնում վերնախավի տեղական հագուստի մասին ևս որոշ պատկերացում կազմել:

Տեղական զգեստները ոչ միայն արտահայտում են վերնախավի՝ հագուստի նկատմամբ ունեցած նախասիրությունները, այլև հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմել արքունական էթիկետի, ժամանակի ընդունված սովորույթների և ամենակարևորն է՝ արհեստա-

⁵ Դեղին գույնի նշանակության մասին առավել մանրամասն տե՛ս [32, էջ 7]:

⁶ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս [12, էջեր 13-17; 25, էջեր 134-142]:

⁷ Խոսքը վերաբերում է 1906 թ. Գագիկաշենում հայտնաբերված Գագիկ I Բագրատունու պատկերաքանդակին: Հայոց արքայի հագուստի նկարագրության մասին տե՛ս [30, էջեր 28-29]:

գործության առանձին ճյուղերի զարգացման մասին: Կարծում ենք, Բագրատունի վերնախավի տեղական զգեստները եղել են ըստ նշանակության: Այդ է վկայում Սմբատ I Բագրատունու կողմից Աբխազիայի Կոստանդին III թագավորի (893-929 թթ.) թագադրման և արքայական զգեստների հանձնման (ընծայման) փաստը [20, էջ 202]: Այն թեպետ ուներ քաղաքական բովանդակություն և հաստատում էր Հայոց արքայի ունեցած ազդեցությունը տարածաշրջանում, այդուհանդերձ թույլ է տալիս ենթադրել, որ հագուստն ունեցել է արքայական իշխանության խորհուրդ, նախատեսված է եղել հատուկ արարողության համար՝ ընծայվել է թագադրության ժամանակ: Աղբյուրագիտական նյութը հնարավորություն չի ընձեռում մանրամասն պատկերացում կազմել զգեստների ձևի և այլ լրացուցիչ մանրամասների մասին: Քանզի, պատմիչը իբրև հագուստի բաղկացուցիչ մաս, հաղորդում է միայն զգեստի՝ ականակուռ, ոսկյա գոտիով լրացված լինելու մասին [20, էջ 202]:

Սակայն արքայական տեղական զգեստների վերաբերյալ վկայություններն այսքանով չեն սահմանափակվում:

Սուրբ Ղազարում պահպանվել է Հայոց արքայի օրհնության մի կարգ: Այն թեև իր ոճով համարվել է առավել ուշ շրջանում հարստացված, այդուհանդերձ բովանդակությամբ և զգեստների նկարագրությամբ, ընդունված է կարծել, որ վերաբերվում է Բագրատունիներին [11, էջ 184]: Դրանում կարդում ենք. «Եւ զգեցուցանեն զթագաւորական հանդերձան. ուրոյն զքղամիդ և զթագն ղնեն ի վերայ սուրբ սեղանոյն» [1, էջ 491]: Օրհնության կարգում նշված քղամիդը թագավորական ծիրանի պատմունանն է [17, էջ 577]: Քղամիդները տարածված էին նաև կայսերական արքունիքում: [10, էջ 123]:

Սմբատ I Բագրատունու թագադրության ժամանակ ևս Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Բ Գառնեցին (876-897 թթ.) «... և ածեալ ի գիծս և ի գիրս և ի նկարս տեսականս գոսկեմանով զգեցութիւնսն և եղեալ ի գլուխ զթագ թագաւորութեան նորա...» [20, էջ 147]: Ըստ էության՝ Սմբատ I Բագրատունու վերը նկարագրված հագուստը կրկին ծիրանի էր՝ զարդարված (դրոշմված) գրերով և պատկերներով⁸: Հագուստի նկարագրությունը որոշակի ընդհանրություն կարող էր ունենալ Բյուզանդական կայսրությունում տարածված զգեստների հետ: Քանզի կայսրերի զգեստների վրա ևս կային ասեղնագործ պատկերներ և գրեր [28, էջեր 127-136]: Բացի այդ, հագուստի այս տեսակը հիշատակվում է նաև Խալիֆայության մատուցած ընծաներում:

⁸ Այն կարող է ունենալ նաև երփներանգ թելերով գործված կամ գույնզգույն ներկված կտորի, նախշուն գործվածքի իմաստ տե՛ս [21, հ. II, 428]:

Բագրատունյաց արքունիքում վերոհիշյալ զգեստներից զատ հայտնի են եղել նաև սգո խորհուրդ ունեցող հանդերձները:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությունների համաձայն՝ երբ Սմբատ I Բագրատունին հոր մահվանից հետո Երազավորսից տեղափոխվում է Ծիրակավան, նրան այցելում է Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Բ Գառնեցին. «... ի մխիթարութիւն զնա (պատմիչը նկատի ունի Սմբատ I-ին - Մ.Գ.) համոզեալ մեծի կայսր-դիկոսին՝ դադար վշտացն տայր...» [20, էջ 144]: Այնուհետև Հայոց արքային «... ի ցաւակցարար վշտակցութիւն» [20, էջ 144] է հայտնում նաև Վրաց Ատրներսեհ կուրապաղատը: Վերջինս Սմբատ Բագրատունու սևաթույր զգեստները փոխարինում է արքայական նոր հանդերձներով [20, էջեր 144-145], այսինքն՝ ճանաչում է նրա իշխանությունը: Դեպքերի նման զարգացումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Հայոց արքայի մահվան ժամանակ թագաժառանգը, մինչև իշխանության գալը, համարվել է սգակիր և կրել է սգո խորհուրդ ունեցող հագուստ: Բացի այդ վկայություններում առկա են նաև թագավորական իշխանության փոխանցման վերաբերյալ արարողակարգային բնույթի հիշատակություններ: Դրանք թույլ են տալիս ենթադրել, որ արքայի հանդիսավոր թագադրությունը կամ իշխանության ճանաչումն իրականացվում էր նրան վշտակցություն կամ մխիթարություն հայտնելուց հետո միայն: Այս հանգամանքով պետք է պայմանավորել Գևորգ Բ Գառնեցու և Վրաց կուրապաղատ Ատրներսեհի այցելությունը Սմբատին:

Առհասարակ սգո արարողությունների ժամանակ նախապատվությունը տրվել է առավել զուսպ հանդերձանքին: Այս ավանդույթն առավել վաղ շրջանում տարածված էր նաև պալատական կանանց շրջանում: Նրանք սգո արարողությունների ժամանակ թեթևացնում էին նաև իրենց զարդերը՝ կրելով անզարդ (սնամեջ) ոսկի: Այդուհանդերձ, զարդեր օգտագործելու պարագայում նախապատվությունը տրվում էր դրանք հագուստին հարմարեցնելու եղանակով կրելուն [13, էջ 176]:

Բագրատունի վերնախավի տեղական զգեստները, իրենց ձևով, արժեքով և պատրաստման կատարելությամբ, չէին զիջում ընծաներում հիշատակված զգեստներին:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությունների համաձայն՝ Բագրատունյաց Հայաստանից Յուսուֆին մատուցվող թանկարժեք «ընծաների» թվում եղել են նաև արքունի գանձարաններից վերցված ոսկեհյուս երևելի զգեստներ [20, էջ 210]: Բովանդակային առումով ընծայի հանձնումը Յուսուֆին կարելի է համարել քաղաքական քայլ, որով փորձ է արվել երկիրը գերծ պահել նրա ասպատակություն-

ներից: Սակայն հիշատակության մեջ առավել կարևորում ենք արքունական զգեստների նկարագրությունը և դրանց՝ արքունի գանձարաններում պահված լինելու փաստը: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրել, որ զգեստներն այնքան շքեղ և թանկարժեք են եղել, որ պահվել են հատուկ նախատեսված վայրում:

Այս իրողությունը տարածված է եղել դեռևս Արշակունյաց արքունիքում: Հայոց արքաների թագը և հավանաբար հանդերձներն ունեցել են հատուկ պահպանման վայր՝ «տուն պատմունակացն» [24, էջ 387]: Ավելին, Գնթունի իշխանական տոհմը համարվել է Արշակունիների հանդերձապահ, պատմունանակ [11, էջ 13]: Կարելի է ենթադրել, որ այսպիսի մի ապահով վայր պետք է լիներ Բագրատունյաց Հայաստանում արքայական հանդերձների համար նախատեսված գանձարանները: Առհասարակ նման նշանակության կառույցների գոյությունը միջնադարին բնորոշ էր և տարածված:

Բյուզանդական կայսրերը ևս ունեին այսպես կոչված «սրբազան» հանդերձարան՝ վեստոսակրա, [10, էջ 129, և էջ 299, ծան. 40] որտեղ պահվում էին նրանց ստացած թանկարժեք ընծաները:

Բագրատունյաց Հայաստանում տարատեսակ շքեղ ու թանկարժեք հագուստների արտադրությունը կամ առկայությունը հաստատվում է նաև այն վկայություններով, որոնք վերաբերում են առավել ուշ շրջանում թշնամու կողմից իբրև ավար երկրից հագուստներ տանելուն:

Երբ մոնղոլական զորքը Չարմաղան նոյինի գլխավորությամբ ներխուժում է Անի և կողոպտում է քաղաքը, հրամանատարը չի գոհանում խնջույքներով. պահանջում է նաև ձիեր և թանկարժեք հագուստներ [9, էջ 264]:

Գործվածքներ (կտորներ), մորթիներ և կաշիներ

Բագրատունյաց Հայաստանում արքայական, շքեղ զգեստներ կարելու համար եղել են բոլոր նախադրյալները: Սկսած անհրաժեշտ հումքից մինչև համապատասխան մասնագետներ (արհեստավորներ), ովքեր օժտված են եղել ժամանակի ամենանուրբ և շքեղ գործվածքների, մորթիների և կաշիների հետ աշխատելու հմտություններով:

Տեղական հագուստ կարելու համար հնարավոր էր հումքի ձեռքբերման երկու եղանակ. այն կարող էր արտադրվել տեղում կամ ներմուծվել այլ երկրներից: Բագրատունյաց Հայաստանում առկա էին նպաստավոր պայմաններ ինչպես հումքի արտադրության, այնպես էլ ներմուծման համար:

Տեղական կտորների արտադրությունը ենթադրում էր տարատեսակ թելատու բույսերի մշակում, իսկ բրդյա կտորների արտադրությունն առավել կապված էր անասնապահության

զարգացման հետ: Առհասարակ կտորների արտադրությունը պահանջում էր բարդ և երկարատև աշխատանք: Թելատու բույսերը մշակելուց հետո վերածվում էին թելի, որից հետո միայն հնարավոր էր դառնում ստանալ կտոր: Թելատու կարծում ենք՝ այս մանրամասները կարող են առանձին հետազոտության նյութ դառնալ, այդուհանդերձ տեղին է նշել, որ Դվինից և Անիից հայտնաբերվել են ոսկրից պատրաստված բազմաթիվ իրեր, տափակ առարկաներ, որոնք հավանաբար ձեռագործի կամ բանվածքի (հյուսվածք, գործվածք, ասեղնագործ կտոր, զարդանկար ասեղնագործ) համար են նախատեսված եղել: Այդ գործիքներից են կավից պատրաստված մեծ ու փոքր իլիկների գլուխները, որոնցից մեծերը՝ կիրառել են հաստ, իսկ փոքրերը՝ բարակ թելեր մանեղու համար: Դվինում՝ միջնաբերդում, հայտնաբերվել է նաև ոսկրե հերյուն [13, էջ 180]:

Առհասարակ միջնադարյան Հայաստանի քաղաքներից Դվինը կտորների արտադրության կենտրոն էր: Այս հանգամանքը պայմանավորված էր որդան կարմիր ներկի առկայությամբ, որը կտորներին առավել վառ և շքեղ գույն էր հաղորդում: Դվինում հատկապես տարածված էր բրդյա հագուստների, գորգերի, երեսի բարձերի, թամբի կարպետների և այլ ապրանքների արտադրությունը և արտահանումը [19, էջ 656]: Կտորներից հայտնի էր նաև մահուղը [16, էջ 242]՝ բրդյա բավականին հաստ գործվածքը, որից հիմնականում կարում էին վերարկու: Այն ներկում էին որդան կարմիր ներկով:

Սակայն կտորների արտադրությունը միայն Դվին քաղաքով չէր սահմանափակվում:

Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անին եղել է առևտրի և արհեստագործության խոշոր կենտրոն, որտեղ արտադրվել և վաճառվել են ինչպես տեղական, այնպես էլ տարբեր երկրներից ներմուծված ապրանքներ: Այդ ապրանքներից աչքի էին ընկնում հատկապես հագուստի համար նախատեսված հումքը, տարատեսակ կտորների արտադրությունը և վաճառքը:

Այս առնչությամբ ուշագրավ վկայություններ են հաղորդում Անիի եկեղեցիների որմերին պահպանված վիմագիր արձանագրությունները: Դրանք վերաբերում են քաղաքում գոյություն ունեցող թաղամասերին կամ փողոցներին, որտեղ եղել են ինչպես գործվածքի արտադրության արհեստագործական հաստատություններ, այնպես էլ՝ կտորների վաճառատեղի կուղապակներ (կրպակներ): Անիում այսպիսի նշանակությամբ հայտնի է եղել Բազրզնոց կամ Բազ փողոցը: «Բազ» բառն արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է կտոր [4, էջեր 21-24]:

Անիում կտորի արտադրությանը կամ վաճառքին իրենց նպաստն են բերել նաև կանայք: Նրանցից Մամխատունը՝ Անիի վաճառականներից Խաչերեսի դուստրը, Բագրգնոցում գտնվող իր կրպակը նվիրել է Բագնայրի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն: Թեև արձանագրությունը թվագրվում է 13-րդ դարով՝ 1209-1219 թթ. [3, էջեր 144-145, ծան. 153], այդուհանդերձ ակնհայտ է որ այն պետք է լիներ Բագրատունյաց Հայաստանում տարածված ավանդույթների արտացոլանք:

Ժամանակի հայկական գործվածքներն այնքան թանկարժեք և շքեղ էին, որ դրանցից պատրաստված իրերի համբավը տարածվում էր Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Արաբ պատմիչի վկայությունների համաձայն՝ խալիֆան նստում էր հայկական մետաքսյա բարձերին, որոնք տարվա չորս եղանակներին զարդարում էին Խալիֆայության պատվական վայրերը [33, էջ 66]: Բոլոր ժամանակներում հայկական ներկերը, գործվածքները, գորգերը, վարագույրները, ծածկոցները, երեսի բարձերը և այլ ապրանքներ իրենց գեղեցկությամբ և պատրաստման վարպետությամբ եղել են հիացմունքի արժանի [19, էջեր 651, 653, 656-657]:

Հագուստի համար որպես հումք ծառայում էր ոչ միայն կտորը, այլև կաշին և մորթին:

Անիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել էր կաշվե շապիկի փեշի մի մաս՝ զարդարված արծաթյա, ոսկեջրած թելերով արված ձեռագործով, որը կատարված է նուրբ ժապավենի վրա [2, էջ 300]: Կաշվից հագուստի նման նկարագրությունը հնարավոր էր միայն իրականացնել կաշեգործության և դերձակության զարգացման բարձր մակարդակի պարագայում: Քանզի հագուստի հումքը՝ կաշին, պետք է լիներ լավ մշակված, նուրբ և հագուստ կարելու համար հարմար: Կաշվե շապիկի փեշին թանկարժեք թելերով արված ձեռագործն ինքնին փաստում է դերձակի կամ ձեռագործ վարպետի մասնագիտական հմտությունների մասին:

Բագրատունյաց վերնախավում տարածված մորթուց կարված հագուստների վերաբերյալ մանրամասներ է հաղորդում արաբ պատմիչ իբն Ֆակիհը:

Վերջինս վկայում է Հայաստանում եղած գրաստի մասին, որը կատվի նման մի կենդանի էր, ուներ ճկուն հոդեր և մագոտ մաշկ: Կենդանու մի քանի կտորն իրար կարելով դառնում էր հագուստ [7, էջ 502]: Բաբկեն Առաքելյանը, հենվելով արաբական աղբյուրի վկայությունների վրա, կարծում է, որ հայկական միջավայրում մորթին առավել տարածված է եղել հոգևորականների և ազնվականների շրջանում [2, էջ 301]:

Եվրոպայում ևս մորթին կամ դրանից կարված հագուստը նախատեսված է եղել ազնվական վերնախավի համար: Այս իրողությունն իրավական ամրագրում է ստացել առավել ուշ՝ 13-րդ դարում: Նշված ժամանակաշրջանում Եվրոպայում շքեղ և թանկարժեք համարվել է սպիտակ կգաքիսի (հայկական մուկ-Մ.Գ.) մորթին կամ դրանից կարված հագուստը: Ֆրանսիայում 1294 թ. Ֆիլիպ IV Գեղեցիկի (1285-1314 թթ.) հրամանով նման հագուստ կրելու իրավունքը տրվել է բացառապես ազնվական կանանց [27, էջ 64]:

Այսպիսով, ի մի բերելով վերը նշյալը, կարելի է ենթադրել, որ Բագրատունի արքունի տեղական զգեստները, իրենց արժեքով, շքեղությամբ, պատրաստման կատարելությամբ, չէին զիջում ընծաներում հիշատակվող հագուստներին: Ավելին, տեղական արքայական հագուստը և ընծաներում հիշատակված զգեստներն ունեցել են ընդհանրություններ: Խոսքը վերաբերում է դրանց ձևին, զգեստների պատրաստման (կարելու) հումքին, գույներին և մի շարք այլ բնութագրող հատկանիշներին:

Կարծում ենք՝ զգեստների ընդհանրությունները և նմանություններն առաջին հերթին պետք է պայմանավորել առևտրի, արհեստագործության զարգացմամբ, երկրների, ժողովուրդների տնտեսական և մշակութային շփումներով: Բացի այդ, չենք բացառում, որ ընծաներում հիշատակվող զգեստների վերաբերյալ պատմիչների վկայություններն իրենց վրա կրել են տեղական հագուստին բնորոշ որոշ նկարագրություններ: Կարևոր դերակատարություն կարող էին ունեցած լինել նաև Արաբական խալիֆայության, Բյուզանդական կայսրության, Եվրոպայի և այսրկովկասյան երկրների արքունի վերնախավերում տարածված (արտահայտված) այսպես կոչված միջնադարյան նորաձևության համընդհանուր միտումները:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Ալիշան Ղևոնդ**, Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հ. Ա: - Վենետիկ: Տպարան Ս. Ղազար, 1869: - 480 էջ:
2. **Առաքելյան Բ.**, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. I: - Երևան, Հայկական ՍՍՌ Կուլտուրայի մինիստրության Հրատարակչությունների և պոլիգրաֆ արդյունաբերության Գլխավոր վարչության № 1 տպարան, 1958: - 376 էջ+ LXXVI տխտ:
3. **Բասմաջեան Ա.**, Հայերեն արձանագրութիւնք Անույ, Բագնայրի եւ Մարմաշինու (Ֆրանսերեն թարգմանութեամբ հանդերձ): - Պարիս, Ֆիլմեն-Դիդո եւ ընկերութիւն տպարան: 1931: - 247 էջ:
4. **Գրիգորյան Գ.**, Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին (X-XIV դդ.): - Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան, 2002: - 134 էջ:

5. **Գրիգորյան Մ.**, Բագրատունյաց թագավորության սկընավորման թվագրության շուրջ // ԼՀԳ, 2012, № 2-3, էջ 114-125:
6. **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմություն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մ. Դարբինյան-Մելիքյանի: - Եր.: Մագաղաթ հրատարակչություն: 2006: - 504 էջ:
7. **Իբն ալ-Ֆակիհ**, Արաբական աղբյուրներ Գ, Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի: - Եր.: Երևանի համալսարանի տպարան, 2006: - 703 էջ:
8. **Կանոնագիրք Հայոց**, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, հ. Ա: - Եր.: ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի պոլիգրաֆարդյունաբերության գլխավոր վարչության Պոլիգրաֆկոմբինատ, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1964: - 740 էջ:
9. **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն Հայոց: - Եր.: Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 1961: - 426 էջ:
10. **Կոստանդին Ծիրանածին**, Բյուզանդական աղբյուրներ Բ, Կոստանդին Ծիրանածին: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթեկյանի: - Եր.: Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն: 1970: - 370 էջ:
11. **Հացունի Վ.**, Պատմություն հին հայ տարազին: - Վենետիկ, Տպարան Ս. Ղազար, 1923: - 470 էջ:
12. **Ղազարյան Վ.**, Խորանների մեկնություններ: - Եր.: ՀՀ կառավարությանն առընթեր Հրատգործվարչության № 2 տպարան, 1995: - 180 էջ:
13. **Ղաֆադարյան Կ.**, 1952, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 298 էջ:
14. **Մալխասեանց Ս.**, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. I: - Եր.: Պետհրատի տպարան, 1944: - 608 էջ:
15. **Մալխասեանց Ս.**, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. II: - Եր.: Պետհրատի տպարան, 1944: - 512 էջ:
16. **Մալխասեանց Ս.**, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. III: - Եր.: Պետհրատի տպարան, 1944: - 614 էջ,
17. **Մալխասեանց Ս.**, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. IV: - Եր.: Պետհրատի տպարան, 1944: - 645 էջ:
18. **Մխիթար Գոշ**, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ Խ. Թորոսյանի: - Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության Էջմիածնի տպարան: 1975: - 642 էջ:
19. **Մուկադդասի**, Արաբական աղբյուրներ Գ, Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի: - Եր.: Երևանի համալսարանի տպարան, 2005: - 703 էջ:
20. **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ**, Պատմություն Հայոց: - Թիֆլիս, Էլեքտրատպարան Ն. Աղանեանցի, 1912: - 427 էջ:
21. **Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի**, Հայր Գաբրիել Աւետիքեան, Հայր Խաչատուր Սիրմելեան, Հայր Մկրտիչ Աւգերեան: - Վենետիկ, տպարան ի Սրբոյն Ղազարու, 1837: - 1067 էջ:
22. **Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան**, Պատմություն տիեզերական: - Ս. Պետերբուրգ, Ի տպարանի Ի. Ն. Սկորոխոգովի, 1885: - 438 էջ:
23. **Սուքիասյան Ա.**, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան: - Եր.: Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր մամուլի կոմիտեի պոլիգրաֆարդյունաբերության գլխավոր վարչության № 1 տպարան, 1967: - 683 էջ:
24. **Փաւստոս Բուզանդ**, Պատմություն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա. (Ե դար): - Անթիլիաս-Լիբանան, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2003: - 1288 էջ:
25. **Քյոսեյան Հ.**, Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանություն: - Եր.: Մատենադարան հրատարակչություն, 2021: - 408 էջ:
26. **Ат-Танухи Абу Али аль-Мухассин**, Занимательные истории и примечательные события из рассказов собеседников, перевод с арабского, предисловие и примечания И. М. Фильштинского. – М.: издательство Наука, 1985. – 304 с.
27. **Захаржевская Р.**, История костюма: От античности до современности. – М.: Издатель Рипол классик, 2005. – 287 с.
28. **Мерцалова М.**, Костюм разных времен и народов, т. I. – М.: изд. Академия моды, 1993. – 542 с.
29. **Месяц С.** Иоганн Вольфганг Гёте и его учение о цвете, (часть первая). – М.: изд. Кругъ, 2012. – 461 с.
30. **Орбели И.**, Избранные труды, т. 1. – Ер.: изд. Академии наук Армянской ССР, 1963. – 683 с.
31. **Пастуро М.**, Красный. История цвета, перевод с французского Н. Кулиш. – М.: Новое литературное обозрение, 2019. – 153 с.
32. **Пастуро М.**, Жёлтый. История цвета, перевод с французского Н. Кулиш. – М.: Новое литературное обозрение, 2022. – 151 с.
33. **Хилал Ас-Сабн**, Установления и обычаи двора халифов, перевод с арабского, предисловие и примечания И. Б. Михайловой. Памятники письменности Восток, LXVII. – М.: Издательство Наука, 1983. – 140 с.
34. **Эко У.**, Искусство и красота в Средневековой эстетике, перевод с итальянского А. Шурбелева. – Санкт-Петербург, издательство Алетейя, 2003. – 110 с.

Տճանա/Հանձնվել է՝ 19.10.2023
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 24.10.2023
 Принята/Ընդունվել է՝ 27.10.2023

Ռամկավարները և Հայկական հարցը (1908-1917 իրականություններ)

Սարգսյան Սուրեն Թ.

ս.գ.դ., պրոֆեսոր, առաջատար գիտաշխատող,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)
sargsyansuren@yandex.ru

ՀՏԳ՝ 327.5 (470+571, 477); EDN: ZQXKGH;

DOI: 10.58587/18292437-2023.5-36

Հանգուցաբառեր՝ կուսակցություն, ռամկավարներ, Հայկական հարց, պաշտոնաթերթ, ծրագիր, համագումար, նպատակ, համագործակցություն

Рамкавары и Армянский вопрос (Октябрь 1908-1917)

Саргсян Сурен Т.

д. и. н., профессор, ведущий научный сотрудник Института истории НАН РА (Ереван, РА)

Аннотация. История «Армянского вопроса» о существовании и будущем армянского народа, достаточно хорошо изучена, однако в отношении традиционных партий почти ничего не сделано. В частности, никогда не было никакого упоминания о связях в 1908 году созданной армянской Конституционной партии Рамкавар и «Армянского вопроса».

Политические убеждения партии стали принципами равенства, свободы, верховенства закона и национального улучшения жизни армянского народа и достижения права на достойную жизнь. Она выступала за защиту интересов армянства и постоянно преследовалась турецкими властями. Вехой для нее было то, что «Армянский вопрос» возник исторически, а западное армянство долго ждало его решения, но безрезультатно, поскольку младотурецкое правительство не только проигнорировало его, но и, воспользовавшись случаем Первой мировой войны, совершило геноцид армянского народа. Разочарованные этим рамкавары с тех пор полагались на помощь России.

Ключевые слова: Партия, рамкавары, Армянский вопрос, официальная газета, программа, съезд, цель, сотрудничество

Ramkavars and the Armenian question (October 1908-1917)

Sargsyan Suren T.

Doctor of Sciences in History, professor,

Leading Researcher, at the NAS RA Institute of History (Yerevan, RA)

Abstract. The history of the "Armenian question" about the existence and future of the Armenian people has been studied quite well, but almost nothing has been done regarding the traditional parties: In particular, in 1908. There has never been any mention of the links between the established Armenian Constitutional Party Ramkavar and the Armenian question:

The political beliefs of the party have become the principles of equality, freedom, the rule of law and the national improvement of the life of the Armenian people and the achievement of the right to a decent life: He advocated for the protection of the interests of the Armenians and was constantly persecuted by the Turkish authorities: The milestone for him was that the Armenian issue arose historically, and Western Armenians have been waiting for its solution for a long time, but to no avail, since the Young Turk government not only ignored it, but also, taking advantage of the First World War, committed the genocide of the Armenian people: Disappointed by this, the Ramkavars have since relied on Russia's help:

Keywords: party, ramkavary, Armenian question, official newspaper, program, congress, goal, cooperation

Նախաբան

Բեռլինի 1878 թ. հունիսի 1(13) վեհաժողովից հետո հայ ժողովրդի անբաժանելի ուղեկիցը դարձած Հայկական հարցը՝ հաճախ բուռն քննարկումների, ազատագրական պայքարի վերելքների ու փառապանծ հաղթանակների աղբյուր դարձավ, ինչպես նաև՝ հուսախաբությունների, հուսալքումների, որոնց վերջին ողբերգական վազը եղավ արցախահայության հայրենագրվումը: Հիրավի, մերօրյա բուռն իրադարձություններն ու Արցախի հայաթափումը, անկասկած, Հայոց պատմության ցավալի ու ողբերգական ժամանակահատվածներից է,

հետևաբար նաև՝ Հայկական հարցի հերթական վճռական փուլերից մեկը:

XIX դարի երկրորդ կեսին գիտարդյունաբերական բուռն ու աննախադեպ զարգացող աշխարհում տեղի ունեցած կարևորագույն տեղաշարժերի արդյունքում մարդկությունը XX դարասկզբին վայրի մոլուցքով նետվեց աշխարհը վերաբաժանելու: Իրար բախվեցին երբեմնի բարեկամները, հանուն նյութական շահերի միավորվեցին դարավոր թշնամիները: Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրով, ապա Բեռլինյան վեհաժողովում բանաձևված Հայկական հարցը դարձավ միջազգային դիվանագի-

տության կովան, որը մեծ տերություններն սկսեցին օգտագործել «հիվանդ ծերունի» Օսմանյան կայսրությունից պատառներ պոկելու համար: Ի դեպ, ընգծենք, որ «Հայկական հարցը» սոսկ դիվանագիտական եզրույթ չէ, հետևապես, հարկավոր է դիտարկել այն նաև իրավաբանական, տնտեսագիտական, ժողովրդագրական, մշակութային և էթնոհոգեբանական տեսանկյուններից: «Հայկական հարցի» պատմությունը բավականին լավ է ուսումնասիրված, սակայն ավանդական կուսակցությունների կողմից դրան վերաբերմունքի առումով՝ գրեթե ոչինչ արված չի:

Վաստակաշատ Լեոն ասում էր՝ Հայկական հարցն այնքան հին է, որքան հայ ժողովուրդը: Այդ առումով լիովին քննություն է բռնում մարդկության «Պարույրաձև» զարգացման թեզը, ըստ որի, ամեն անգամ պատմությունը կրկնվում է նոր մակարդակում: Իսկապես, հայ ժողովրդի ու Հայկական հարցի պատմության առումով այդ թեզն ամբողջովին քննություն է բռնում: Ուստի հարկավոր է լավ սերտել պատմությունը, դասեր քաղել դրանից, ավելի խելամիտ գործել, իրատես լինել, «երկաթե շերտի» մասին չմոռանալ և աջ ու ձախ բոլորին մեղադրելու փոխարեն ընդունել մեր թույլ տված սխալները՝ դրանք այլևս չկրկնելու համար: XX դարի սկիզբին խիստ թուլացած, գերտերությունների պաշտպանությունից զրկված, աշխարհակործան մարտահրավերների դեմ հայտնված ու շփոթված հայ ժողովուրդը մտավորականության և ազգային կուսակցությունների քարոզչակազմակերպական աշխատանքների շնորհիվ, կարողացավ սթափվել և ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ուղիներ փնտրել:

Ռամկավարները և Հայկական հարցը

XIX դարի վերջին քառորդում 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից ու Բեռլինի վեհաժողովից հիասթափված, ալեկոծվող Արևմտյան Հայաստանում իրար հետևից ասպարեզ իջան ազգային կուսակցությունները՝ 1885 թ. Արմենականը, 1887 թ.՝ Հնչակյանը և 1890 թ.՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը, որոնց հիմնական նպատակը Հայաստանը¹ և բազմաչարչար հայ ժողովրդին թուրքական բռնատիրությունից ազատելն էր: Իսկ նրանց ծրագրերի միջև եղած տարբերությունը սոսկ այդ ազատությանը հասնելու միջոցների մեջ էր:

1908 թ. Արմենական և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունների միախառնումով ստեղծվեց Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցությունը (այսուհետև՝ ՀՍՌԿ): Կուսակցություն, որի քաղաքական հավատամքը հավասարություն, ազատություն, օրենքի գերակայու-

թյուն սկզբունքները և ազգային՝ հայ ժողովրդի կյանքի բարելավումն ու մարդավայել ապրելու իրավունքի նվաճումը դարձան²: ՀՍՌԿ կուսակցությունն անընդհատ փորձում էր հզորանալ և հանդես գալ որպես հայության շահերի պաշտպան ու կազմակերպիչ, սակայն թուրքական բռնապետարտեսական մեքենան և քաղաքական ուժերի անհանդուրժողական կեցվածքը մամլիչի տակ էին պահում կուսակցության կառույցները և նա ստիպված գործում էր Պատրիարքարանի հովանու ներքո: 1912 թ. Հայկական հարցի վերաբացվելուց հետո հայ իրականության մեջ գործող բոլոր քաղաքական ուժերը, այդ թվում և ՀՍՌԿ-ն³, հետաքրքրվում էին ու հետամուտ այդ հարցի արդարացի լուծմանը: Այդ հարցը տեղ գտավ նաև կուսակցության ծրագրային փաստաթղթերում: Նրա համար ուղենիշային էր այն, որ Հայկական հարցն առաջացել է պատմականորեն, իսկ արևմտահայությունը երկար ու համբերատար սպասել է նրա լուծմանը, սակայն ապարդյուն, որովհետև սուլթանական կառավարությունը զանց առավ այն: Ուստի հայն «*իրաունք ուներ ապստամբելու: Միայն հարկաւոր էր ոյժ գոյացունել, քանի որ գաղափարական շենքը իրական հողի վրայ պիտի կառուցանէլ և ոչ թէ օդի մէջ*» [4, էջ 170]:

Կուսակցության ծրագիրը կայսրության ժողովուրդների գոյության երաշխիք էր համարում զանազան արտոնությունների վերացումը, թափառաշրջիկ և պարագիտ ցեղերի զինաթափումն ու նստակյաց դարձնելը, «*ջնջել համիդիէ գորագունդերը*» [6, էջ 30]: Ընդգծենք, որ ռամկավար առաջնորդները բացառապես արևմտահայեր էին, քաջածանոթ թուրքական դժնդակ իրականությանը և ծրագիրը գրելիս, անկասկած, հաշվի էին առել դրված նպատակին հասնելու բոլոր հնարավորություններն ու խոչնդոտները: Գտնվելով իրադարձությունների կիզակետում նրանք չէին կարող առաջարկել իրականությունից կտրված ու անիրագործելի ծրագրեր:

1912 թ. ՀՍՌԿ Վասպուրականի շրջանի պաշտոնաթերթ «Վան-Տոսպը»⁴ հաճախ էր անդրադառնում Հայկական հարցին: Ռամկավարները, հաշվի առնելով անցյալի դառը փորձը, ի սկզբանե որոշակի վերապահումով էին մոտենում հայկական գավառներում բարենորոգումների թուրքական իշխանությունների խոստումներին: «Վան-Տոսպի»⁵ մի խմբագրա-

² ՀՍՌԿ կուսակցության ստեղծման պատմությունը մանրամասն տե՛ս [8]

³ Կուսակցությունը շատ արագ ըմբռնելով երիտթուրքերի զիջատիչ բնույթը, արդեն 1910 թ.-ից ինքնահրաժարվեց սահմանադրական եզրից:

⁴ Վան-Տոսպ պարբերականի մասին տե՛ս [7]:

⁵ Պարբերականը՝ որպես կիսամյա գիտական, կրոնական հանդես, լույս է տեսել 1911-1914 թթ. Վանում: 1912 թ. սկսվում է թերթի Նոր շրջանը: Այն դառնում է ՀՍՌԿ կուսակ-

¹ Մինչև XX դարի սկիզբը Հայաստան ասելով հասկացվում էր բացառապես Արևմտյան Հայաստանը:

կանում ընդգծվում էր, որ ամեն անգամ, երբ բարձրացվում է բարենորոգումների հարցը, թուրքական պաշտոնական շրջանները հանգստացնում էին ժողովրդին՝ ասելով. «*Սպասեցե՛ք քիչ մը, պատերազմը անցնի, անգամ մը ինքզինքնիս գտնենք, յետոյ Ձեր մասին բան մը կրնենք անպատճառ*» [16, 1912, թիվ 28, էջ 20]: Պարբերականի Հրագրան հոդվածագիրը Հայկական հարցի վերաբացումը հայության համար վտանգավոր էր համարում և անսքող ակնարկում էր, որ դեռ 1890-ական թթ. սկսած, Հայկական հարցի բուռն քննարկումներին միշտ հաջորդել են հայերի ջարդեր և հիմա էլ,- գրում է նա,- մարգարե դառնալու կարիք չկա գուշակելու համար «*արիւնոտ դէպքերու մեծ հաւանականութիւնը*» [16, 1912, թիվ 1, էջ 2]: Պարբերականի մեկ այլ համարում թղթակիցը վկայակոչելով գինվորական վարժարանում թուրք սպայի արած հայտարարությունը «*Պատերազմն յաղթական էլնենք, թե ոչ, գիտենք ինչ դաս պիտի տանք անհաւատարիմ հայերուն և քիւրտերուն*» [16, 1912, թիվ 2, էջ 35], լրջորեն զգուշացնում էր մոտավորապես վտանգի մասին: Թեև այս տեսակետը հեռու չէր ճշմարտությունից, սակայն, քանի որ Հայկական հարցը վերաբացվել էր Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ, դրա համար էլ մեր ազգային շրջանակները դրական հույսեր էին փայփայում:

Չափավոր պահանջներով հանդես եկող ռամկավարները դեմ էին հեղափոխական կամ ապստամբական ելույթներին և պաշտպանում էին օսմանյան ժողովուրդների հետ հայ բնակչության խաղաղ զարգացման գաղափարը: Իրականում թուրքական բռնապետության մամիչի պայմաններում գործող արևմտահայ քաղաքական ուժերի մեծ մասը հարկադրված եղավ կանգնել իշխանության կողմը, քարոզելով հայ բնակչությանը պաշտպանել օսմանյան հայրենիքը: Ռամկավարները տալիս էին Հայկական հարցի լուծման իրենց բանաձևը, որն ամբողջանում էր «*կեանքի, գոյքի և պատուի անձեռնմխելիութեան սրբազան իրաւունքի*» մեջ [16, 1912, թիվ 4, էջ 40]: ՀՌԿ-ի տեսաբանները գտնում էին, որ իրենց պահանջներն օգտակար են ոչ միայն հայերին, այլև նրանց հարևաններին. «*Մենք ապստամբներ չենք և Հայկական հարցը անջատողական շարժում մը չէ եղած երբեք, մեր պահանջները տարրական արդարութեան պահանջներ են, որոնց իրագործումով հաւասարապէս պիտի օգտուին նաև քուրդ ու թուրք ժողովուրդները և ի վերջո ամբողջ պետութիւնը*» [16, 1913,

թիվ 1, էջ 3]: Հետևելով օրեցօր վտանգավոր դարձող զարգացումներին և խոսքն ուղղելով իշխանություններին՝ ռամկավարներն անհրաժեշտ էին համարում հաճախ կրկնել. «*Մի անգամ ընդմիջտ կը հայտարարենք, լավ մտիկ րրեք, հայ ազգը դժգոհ է, բայց ոչ ապստամբ, թե նա ամբողջ 30 տարւիս ընթացքում ուրիշ նպատակ չի ունեցել, քան հայ ցեղի ինքնուրույն կուրտութեան զարգացումը նորոգուած ու բարեկարգ օսմանյան պետութեան մէջ... այս է եղած մեր ազգային նշանաբանը*» [16, 1913, թիվ 2, էջ 14]:

Ամեն անգամ, երբ թուլանում էին Օսմանյան կայսրության միջազգային դիրքերը, արևմտահայության մոտ արթնանում էին ազատագրվելու հույսերը: Այսպիսի իրավիճակ առաջացավ նաև 1911 թ. թուրք-իտալական և Բալկանյան պատերազմների ժամանակ: Այդ հույսերը իսպառ վերացնելու նպատակով թուրքական իշխանությունները Բալկանյան թերակղզուց խուճապահար գաղթող և քրիստոնյա հպատակների հանդեպ կատաղի ատելությամբ լցված մահմեդականներին բնակեցնում էին հայկական վիլայեթներում, սրելով առանց այդ էլ այնտեղ վաղուց գոյություն ունեցող հակամարտությունները: Հետո պատերազմներում կրած պարտության մեղքերն իշխանություններն սկսեցին վերագրել հայ բնակչությանը, ինչն ավելի էր սրում իրավիճակը: Ստեղծված այդ ընդգծված հակահայկական մթնոլորտը խիստ անհանգստացնում էր ՀՌԿ-ին ու ստիպում նրան փրկության միջոցներ որոնել: Հայկական հարցի վերաբացման համար էլ առաջացել էին բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները. ա) Թուրքիան պարտվել էր Բալկանյան պատերազմում: բ) Մեծ տերությունները լրջորեն հետաքրքրված էին դրա արդյունքներով: գ) Հայկական հարցի նկատմամբ ընդգծված բարյացկամ վերաբերմունք էր դրսևորում Ռուսական դիվանագիտությունը: դ) Լոնդոնում գումարված դեսպանաժողովում Հայկական հարցը պաշտպանելու խնդրանքով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդը 1912 թ. հոկտեմբերի 15-ին, ապա դեկտեմբերի 24-ին դիմեց ռուսական իշխանություններին: ե) Նոյեմբերի 10-ին վեհափառը հատուկ կոնդակով Պոդոս Նուբարին լիազորեց Բեռլինի համաձայնագիրը ստորագրած պետությունների առջև բարձրացնել Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների անցկացման հարցը: Այդ ժամանակից սկսած Պոդոս Նուբարի Ազգային պատվիրակությունը գտնվում էր Փարիզում և արտահայտում հայ ժողովրդի հավաքական շահերը:

1913 թ. հուլիսին Կ. Պոլսում տեղի ունեցավ ՀՌԿ երկրորդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովը: Համագումարում ի գիտություն ընդունվեց այն իրողությունը, որ 1912 թ. Հայկական հարցի վերաբացվելուց հետո, միջազգային տարբեր ատյաններում հայոց շահերը ներկայացնում

ցության Վասպուրականի շրջանակի պաշտոնաթերթը: Խմբագիրն էր Նշան Հակոբյանը, ապա Վարդան Պապիկյանը: Այնուհետև՝ 1915-1918 թթ.՝ որպես Հայ Ռամկավարների պաշտոնական օրգան, լույս է տեսել Թիֆլիսում: Պատասխանատու խմբագիրն էր Արտակ Դարբինյանը: 1919 թ. հասարակական, քաղաքական, գրական այդ շաբաթաթերթը տեղափոխվում է և վերանվանվելով Հայաստանի ձայն, սկսում լույս տեսնել Երևանում: [5, էջ 90]:

էր Պ. Նուբարի ղեկավարած Ազգային պատվիրակությունը, որի գործունեությունը որոշակի հույսեր էր ներշնչում, սակայն մեծ տերությունների մրցակցությունը կարող էր ավելի վատթարացնել հայերի վիճակը [1, էջ 231]: Դրանից ելնելով ռամկավարները որոշեցին կոչ անել բոլորին առավել զգույշ լինել: Երկար քննարկումների արդյունքում ընդունվեցին կարևոր որոշումներ՝

1. Սպասել մեծ տերությունների Հայկական հարցի վերաբերյալ մոտավորապես հաշտության վեհաժողովի որոշումներին:

2. «Արևելեան նահանգներում զարկ տալ ինքնապաշտպանութեան գործին» [1, էջ 235]:

3. Հայաշատ երկրներում լուսաբանել պահի լրջությունը, Հայկական հարցի վիճակը և օրախնդիր շատ այլ հարցերի վերաբերյալ ՀՌԿ-ի տեսակետները:

Կուսակցության մեկ այլ պաշտոնաթերթ «Ազգը» նշում էր, որ քանի դեռ հայ ժողովուրդն իր սեփական ճակատագրի դեկը չի վերցրել իր ձեռքը, ամբողջ ուժը չի կենտրոնացրել դրա շուրջը, «Հայկական հարցը ամէն ատեն տառապանքի, արիւնի և աւերի գնով երևան պիտի գայ պետութեանց մասնատու շահերուն ծառայելու համար: Պէտք է մեկընմիշտ իմանանք, -ստիպում էր թերթի խմբագրականում,- որ մարդկային ու ազգային բոլոր իրաւունքները հիմնուած են շահի վրայ ու զանոնք ձեռք ձգելու համար սեփական ուժն է միակ դարմանն ու միջոցը, ուժ խելքի, ուժ սրտի, ուժ շրջահայեցութեան, ուժ բազուկի ու զէնքի» [10, 1914, հունվարի 7, թիվ 31]: Միաժամանակ, չէր անտեսվում արտաքին օգնությունն ու դիվանագիտական աջակցությունը:

Ռամկավարներն սկզբում դրական վերաբերվեցին 1914 թ. հունվարի 26-ի մեծ տերությունների ընդունած բարենորոգումները՝ բնութագրելով այդ ծրագիրը որպես «հաջող վերջավորութիւն»: Նրանք գրում էին, թե հայ ժողովուրդն «այսօր ուրեմն կրնա քիչ մը ավելի յույսով ու վստահութամբ նայիլ ապագային...» [10, 1914, մարտի 4, թիվ 37]: Բայց հետո թեր-հավատությամբ լցվեցին այդ ծրագրի հանդեպ: Այա կանգնելով չեզոք դիրքում, այնուամենայնիվ, չցանկացան վատատես լինել: «Չենք կրնար գուշակել,- գրում էին նրանք «Ազգում», - թե ապագայ պիտի ունենա, որչափ տոկուն ու տևական պիտի լլլա ծրագիրը, բայց պետք է որ առանց հոռետեսութեան քիչ մը յույսով նայինք անոր վրա և մեր կողմէ աշխատինք դուրսացնել անոր գործադրութիւնը» [10, 1914, մարտի 18, թիվ 39]:

Կուսակցության որոշումները մեծ ի մասամբ անորոշ էին, քանի որ նրանք փնտրտուքի մեջ էին: Հայկական նահանգներում բարենորոգումների անցկացումը, միաժամանակ կապում էին թե՛ մեծ տերությունների, թե՛ իրթիհաղական կառավարության և թե՛ արևմտահայ հասա-

րակական քաղաքական ուժերի հետ: Նրանք հանդես եկան հայտարարությամբ, որտեղ Օսմանյան սահմանադրությանը հաջորդ տարիները բնորոշեցին որպես Հայ ազգային հուսախաբության շրջան, իսկ դրա բարձրակետը համարեցին Կիլիկիայի 1909 թ. կոտորածը: ՀՌԿ-ն խիստ կարևորում էր ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպումը, որը սակայն, նրանց կարծիքով, գտնվում էր թերի վիճակում [9, էջ 129]: Միաժամանակ, ակնհայտ էր, որ ռամկավարներից շատերը, հատկապես նրանց արմենական հատվածը, արևմտահայության ազատագրության հույսը շարունակում էր կապել Ռուսաստանի հետ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ի նպաստ Հայկական հարցի, շարժում ծավալվեց բոլոր ուժերի համատեղման համար: Պատրիարքարանը դատապարտում էր միջկուսակցական պայքարը [11, 1914, հունիս, էջ 522], «Մշակը» ողջունում էր համախմբման գաղափարը [15, 1913, նոյեմբեր 14, թիվ 254], «Արևելքը» հայտարարում էր, որ այն ուժ կտա «կուսակցությունների յարատևմանը եւ հզորացմանը» [13, 1914, դեկտեմբերի 31, թիվ 7220]: Շարժմանը դրական արձագանքեցին ՀՅԴ-ն, Վերակազմյալները, ՀՌԿ-ն: Սակայն վերջինս ավելի հրատապ էր համարում ինքնապաշտպանության խնդիրը, որովհետև մտավախություն ուներ, որ 1894-96 թթ. նման հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ համաձայնագրերը կարող են հանգեցնել «միեւնոյն արիւնոտ արդիւնքին» [10, 1914, հունվարի 21, թիվ 38]: Համախմբման այդ կոչերն ավարտվեցին ազգային բոլոր կուսակցությունների համերաշխության մասին հայտարարություններով: Սակայն, իրականում նրանք այնքան էլ համերաշխ ու միասնական չէին:

Առաջին աշխարհամարտի տարիները փոթորկալից եղան հայ ժողովրդի կյանքում: ՀՌԿ-ն գիտակցելով, որ սկսված պատերազմը կարող է թուրքերին հարմար առիթ դառնալ հայերի հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար, պատերազմի սկզբում կանգնեց օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում և կոչ արեց հայերին կատարել իրենց զիվորական պարտքը: «Հրաժարիլ ընդմիշտ,- գրում էր Վան-Տոսպը,- պատերազմի միջոցին, ներքին վրդովիչ քաղաքականութենէ, այս կտուրեցնէ հայերուն ներկայ պատերազմի ընթացքին եվրոպական տերութիւններու որդեգրած ուղղութիւնը» [16, 1914, թիվ 43-92, էջ 460]: 1915 թ. գարնանը, ՀՌԿ-ի ղեկավարությունը հաստատվեց Թիֆլիսում և ձեռնամուխ եղավ «Վան-Տոսպի» վերահրատարակությանը: Բախվելով ցեղասպանության փաստին և արևմտահայության բնաջնջմանը, ՀՌԿ-ն փոխեց իր տեսակետները Հայկական հարցի լուծման ուղիների մասին:

1915 թ. մայիսի 20-ին ՀՌԿ-ն և հնչակյանները Ալեքսանդրիայում կնքեցին համաձայնագիր [3, , էջ 198; 14, 1950, հունիսի 2], որում ասվում էր. «*երկու կողմերու մոտավոր նպատակն է ինքնավար Հայաստան և Կիլիկիա*» [3, էջ 198], որը պետք է դրվի Անտանտի կամ Ռուսաստանի հովանավորության (protectorat) ներքո և առաջարկվում ստեղծել Հայաստանի ինքնավարություն Ռուսական պետության կազմում: Համաձայնող կողմերը պատրաստվում էին գորակցել Պ. Նուբար փաշայի պատվիրակությանը, իսկ Նուբարը ապագա միջազգային վեհաժողովում, որպես հայկական պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ, դա առաջարկելու էր երկու կողմերի թեկնածուներին [3, էջ 201]:

Ռամկավար տեսաբաններից Վարդան Պապիկյանը «Հայկական հարցի շուրջ» վերլուծական հոդվածում հետադարձ հայացք էր նետում Հայկական հարցի անցած ուղու վրա և փորձում վերաիմաստավորել այն: Հեղինակը միանշանակ չէր տեսնում եվրոպական դիվանագիտության դերը հայկական խնդրում: Նա ոչ արդարացնում և ոչ էլ դատապարտում է նրա միջամտությունը Հայկական հարցում, այլ ամեն ինչ տեսնում է իր տեղի ու ժամանակի համատեքստում [16, 1916, հունվարի 24]: Հեղինակի կարծիքով կոտորածները տեղի էին ունենալու անկախ մեր պահվածքից, պարզապես «*մեր պարտքն էր առավել զգոն լինել, որը չեղավ*» [16, 1916, հունվարի 24]: Այստեղ պետք է նկատել, որ ռամկավարներն իրենց քննադատության մեջ մոռանում էին, որ հայության ճակատագիրը ոչ թե հայերն ու նրանց կուսակցություններն էին տնօրինում, այլ՝ ելնելով իրենց քաղաքական շահախնդրություններից, մեծ տերությունները:

Ռամկավարներին մտահոգում էր Թուրքիայի ապագա կառուցվածքը, որից անմիջականորեն կախված էր արևմտահայության ճակատագիրը: Այս հիմնահարցի մասին ռամկավար Միհրան Տամատյանը 1916 թ. «Արեւ» թերթում տպագրել է «Ասիական Թուրքիո ապագան» հոդվածաշար: Նա գտնում էր, որ Թուրքիայի համար լավագույն կառուցվածքը նրա վերածումն էր Շվեյցարիայի տիպի մի պետության: Տամատյանը ցույց էր տալիս նաև, որ թուրքերը անկարող են հանդուրժելի պայմաններ ստեղծել հպատակ ժողովուրդների համար: Դրա համար անհրաժեշտ էր, որ Թուրքիայում նշանակվեն եվրոպական կառավարիչներ: Տամատյանը ցույց էր տալիս նաև, որ եվրոպական պետությունների միջև կային լուրջ հակասություններ⁶: 1916 թ. Տամատյանը ցույց էր տալիս, որ, անկախ ամեն ինչից, հայ ժողովրդի

համակրանքը Ռուսաստանի կողմն էր [12, 1916, հոկտեմբերի 16]:

«Վան-Տոսպը» ևս շեշտում էր, որ արևմտահայությունն իր ազատագրության հույսը կապել էր Ռուսաստանի հետ. «*Թուրքահայերը դեպի Ռուսաստան ունեցել են դարավոր անայլալ համակրանք և իրենց ակնկալություններն իրականացած տեսնելու հավանականությունը փնտրում են Ռուսաստանի մոտ*» [16, 1916, օգոստոսի 28]: Որպես հավատարմության գրավական, «Վան-Տոսպը» զգուշացնում էր Ռուսաստանին գրավյալ տարածքներում մնացած քրդերի մասին: Ծոցում պահված օձերի հետ էր համեմատում նրանց, ովքեր, ձևականորեն հայտնելով իրենց հնազանդությունը Ռուսաստանին, հարմար պահին սակայն «*նամարդ բորենու նման հարձակվում են երեկվա իր կրանքք բաշխողի վրա, հոշոտում*» նրան, կողոպտում, ջարդում առանց խնայելու և «*ավելի մեծ վտանգ էին դառնում բանակի համար, քան թե առջևի թշնամին*» [16, 1916, օգոստոսի 7]:

Անգլո-ֆրանս-ռուսական 1916 թ. գաղտնի համաձայնագրով նախատեսվում էր, որ պատերազմի հաղթանակի դեպքում Օսմանյան կայսրությունը տրոհվելու էր և դրա մաս կազմող Կիլիկիան մտնելու էր Ֆրանսիայի ազդեցության գոտու մեջ: Ֆրանսիան իր գաղութատիրական նկրտումները քողարկում էր տեղի հայերին ինքնավարություն շնորհելու խոստումով և, ընդառաջելով Պողոս Նուբարի առաջարկին, 1916 թ. նոյեմբերի 28-ին որոշեց հայ տարագիրներից Կիպրոսում կազմել գորաջոկատ «Արևելյան լեգեոն» անունով: Ռամկավարները, ողջունելով «Արևելյան լեգեոնի» ստեղծման գաղափարը, Եգիպտոսի հայ կուսակցությունների հետ կազմում են «Հայ ազգային միությունը», որի նպատակն էր գորավիզ լինել ֆրանսիական կառավարության այդ նախաձեռնությանը: 1917 թ. մարտի 16-26-ը ՀՌԿ, ՀՅԴ, ՄԴՀ և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունները ԱՄՆ-ում ևս բանակցում են և կազմում են «Ամերիկայի հայ ազգային միություն», որը դառնում է Ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչ մարմինը Ամերիկայում:

Ծրջադարձ դեպի Ռուսաստան

Ռուսաստանում փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ռամկավարները պաշտպանում էին գաղթականների համագումար հրավիրելու կոչը [16, 1917, մայիսի 7] և ակտիվ մասնակցություն ունեցան 1917 թ. մայիսին Երևանում գումարված Արևմտահայ առաջին համագումարի աշխատանքներին: 1917 թ. ապրիլի 24-ին Թիֆլիսում կայացավ Ռամկավար կուսակցության Կովկասի և գրավված վայրերի շրջանային պատգամավորական ժողովը [16, 1917, ապրիլի 25]: Ժողովի մասնակիցները եր-

⁶ Հոդվածաշարը լույս է տեսել 'Արեւի' 1916 օգոստոսի 4-ի, 7-ի և հոկտեմբերի 16 համարներում:

կար քննարկումներից հետո որոշում են այդուհետ հրաժարվել եվրոպական տերությունների օգնության գաղափարից: Հայաստանի ապագայի հարցում էլ հույսը դնել միայն դեմոկրատական Ռուսաստանի օգնության վրա: Նրանք հեռագրեցին իշխան Լվովի Ժամանակավոր կառավարությանը. «*Հատուկ լինելով, որ մեր դժբախտ Հայաստանի ասպազան կահուած է ռուսական հեղափոխութեան բարեհաջող վիճակից, մենք գորակցում ենք Ձեզ»* [16, 1917, ապրիլի 25]: Ռամկավարները պաշտպանում էին ապագա ժողովրդավարական Հայաստանի գաղափարը և մերժում դասակարգային պայքարը: Դա էլ առիթ է հանդիսացել, որ կուսակցությունը որակվի պահպանողական: Ռամկավարները սարսափած էին հատկապես ռուսական բանակի քայքայումից: Նրանց համար անընդունելի էր, որ «*գործի մի մասը թողած իր կարեւոր գործը վերադառնում է գյուղերը, որ մասնակցի հողի բաժանմանը... հրապուրվում է բոլշևիկների կոչերով, պատրաստ է տապալել միասնությունը և ստեղծել սոցիալիստական կարգեր»* [16, 1917, մայիսի 7]:

Պատմական հեռվից փաստերի համադրումը և թռուցիկ վերլուծությունն իսկ ցույց են տալիս, որ չնայած մի շարք հարցերում իրենց պահպանողականությանը, ռամկավարները Հայկական հարցի լուծման տեսանկյունից ճիշտ էին: Պատկերացնենք մի պահ, երբ Ռուսաստանը պատերազմից դուրս գար առանց հոկտեմբերյան հեղաշրջման...

1917 թ. հուլիսի 1-4-ը Բոստոնում տեղի ունեցավ ռամկավարների Ամերիկայի շրջանակի ԺԴ պատգամավորական ժողովը: Այն բարձր էր գնահատում Ազգային միության գաղափարը, նրա նպատակն ու գործունեությունը, և դրանք լրիվ համապատասխան էր համարում կուսակցության սկզբունքներին ու ազգային համերաշխության բաղձանքին: Ժողովը որոշում է, որ ՀՌ կուսակցության բոլոր ակումբները պետք է սատարեն Հայ ազգային միությանը: Ռամկավարները խիստ մտահոգ էին 1917 թ. բռնկված ռուսական հեղափոխությամբ, հատկապես այնքանով, թե որքանով և ինչպես էր այն անդրադառնալու Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող փոքր ժողովուրդների, մասնավորապես՝ հայերի վրա:

ՀՌ-ն ողջունեց 1917 թ. ապրիլի 11-ին հիմնադրված Հայ ժողովրդական կուսակցությանը և հույս հայտնեցին, որ «*գուտ թուրքահայկական հարցով զբաղուող իրենց կուսակցությունը կկարողանայ համագործակցել նրա հետ»* [10, 1917, մարտի 26]: Նրանք հայտարարում էին, որ Հայկական հարցը, հանդիսանալով միջազգային դիվանագիտության խնդիր, կարող էր լուծում ստանալ միայն միջազգային վեհաժողովում, իսկ իրենք պետք է աշխատեին,

որպեսզի հարցը լուծվեր «*ըստ թուրքահայերի ցանկության»* [2, էջ 43]: Ապրիլի 24-ին իշխան Լվովին ուղղված նրանց հեռագրում նշվում էր, որ Հայաստանի ապագա բախտը կախված է ռուսական հեղափոխության ելքից, իսկ ՌԿ-ն իր աջակցությունն ու գորակցությունն է հայտնում «*վերածնվող Ռուսաստանի ամրապնդման բոլոր կողմնակիցներին»* [16, 1917, մարտի 12]:

1917 թ., հոկտեմբերի 25-ին Ռուսաստանում բոլշևիկները զավթեցին իշխանությունը և սկսեցին անջատ բանակցություններ վարել Գերմանիայի հետ: 1918թ. մարտի 3-ին էլ կնքեցին Բրեստի պայմանագիրը, որով թուրքերը վերագրավեցին Արևմտյան Հայաստանը, նաև Կարսի ու Բաթումի շրջանները: Ռամկավարներին լքեցին անհանգստացնում էին հատկապես բոլշևիկների հակապատերազմական կոչերը, որոնք, փաստորեն, հանգեցնում էին բանակի քայքայմանը [2, էջ 45]: Կրկին Հայ ժողովուրդը հայտնվեց դամոկլյան սրի ներքո և նրանք՝ ելնելով դրանից և այն իրողությունից, որ հերթական անգամ Հայկական հարցը կարող էր «լուծվել» հայ ժողովրդի բնաջնջմամբ, ռամկավարները որդեգրեցին բոլշևիկներին քննադատելու և նրանց հայակործան քաղաքականությունը մերկացնելու ուղեգիր:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Դարբինեան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն: - Փարիզ: 1947:
2. **Ղազարեան Վ.**, Համառոտ պատմութիւն ՌԱԿ-ի, Պէյրուք, 1978:
3. **Լազեան Գ.**, Հայաստան և հայ դատը: - Եր., 1991:
4. Հայ ազատագրական շարժման օրերէն: - Եր., 2003:
5. Հայ պարբերական մամուլը, մատենագիտական համահավաք ցուցակ 1794-1980, կազմեց Բաբոյան Մ. Ա.: - Եր., 1986:
6. ՌԱԿ վավերագրեր:
7. **Սարգսյան Ս.**, Արևելահայ ռամկավար մամուլը 1918-1920 թթ.: - Եր., 2019:
8. **Սարգսյան Ս.**, Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908-1921 թթ.): - Եր., 2009:
9. **Տեփոյեան Պ.**, Ատոմ Ասլանեան: - Պէյրուք, 1988:
10. «Ազգ» պարբերական
11. «Արարատ» ամսագիր
12. «Արև» պարբերական
13. «Արևելք» պարբերական
14. «Չարթունք» պարբերական
15. «Մշակ» պարբերական
16. «Վան-Տոսպ» պարբերական

Տժանա/Հանձնվել է՝ 15.10.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.10.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 29.10.2023

Памятники армянской архитектуры и топонимики стран Пиренейского полуострова: Испания, Португалия, Андорра

Погосян /Хахбакян/ Гагик Г.

Общественный институт политических и социальных исследований

Черноморско-Каспийского региона (Ереван, РА)

ORCID iD: 0000-0001-5975-9247; SPIN-код РИНЦ: 5029-4378

gagikp@mail.ru

УДК: 930.85 (460, 469, 467)/72; EDN: AFIOQD;

DOI: 10.58587/18292437-2023.5-42

Ключевые слова: Испания, Португалия, Андорра, армяне, диаспора, архитектура, церковь, мемориал, памятник, хачкар, кладбище, надгробие, топонимика, лапидарные надписи

Հայկական ճարտարապետական և տեղանվանական հուշարձանները Պիրենեյան թերակղզու երկրներում. Իսպանիա, Պորտուգալիա, Անդորրա

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ.

Մեթոդիկան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)

Ամփոփագիր. Հոդվածում ներկայացված է «Ճարտարապետական և տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Պիրենեյան թերակղզու երկրներին՝ Իսպանիային, Պորտուգալիային և Անդորրային: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթօջախների ստեղծման և զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն են կազմում նշված երկրի հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակը, որի վերջում զետեղված է օգտագործված գրականության ցանկը:

Հանգուցաբառեր՝ Իսպանիա, Պորտուգալիա, Անդորրա, հայեր, գաղթօջախ, ճարտարապետություն, եկեղեցի, հուշարձան, խաչքար, գերեզմանոց, տապանաքար, տեղանուններ, արձանագրություններ

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in the Countries of the Iberian Peninsula: Spain, Portugal, Andorra

Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H.

Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Yerevan, RA)

Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «The monuments of Armenian architecture and place names abroad». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in the Countries of the Iberian Peninsula (Spain, Portugal, Andorra), after which a list of literature is given.

Keywords: Spain, Portugal, Andorra, Armenians, Migration, Diaspora, Architecture, Church, Memorial, Monument, Khachkar, Cemetery, Gravestone, Toponyms, Inscription

Испания (исп. España), официально – **Королевство Испания** (исп. и галис. Reino de España, кат. Regne d'Espanya, баск. Espainiako Erresuma, окс. Reialme d'Espanha, асту. Reinu d'España) – государство на юго-западе Европы. Трансконтинентальное государство – часть территорий Канарские острова и 2 города в Африке. Территория разделена на 2 автономных города и 17 автономных сообществ, которые делятся на 50 провинций, эти на 324 комарки, а комарки на муниципалитеты. Столица – город Мадрид.

История. География.

Говоря об Испании, мы должны четко понимать, что эта страна полиэтнична, а испанцы –

это сводное от кастильцев, каталонцев, галисийцев, басков, окситанцев, астурийцев и арагонцев. Все перечисленные народы сохранили и говорят на своих собственных языках и диалектах, например, валенсийцы говорят на диалекте каталонского языка. Примечательно, что в испанском, в особенности в баском языке, имеется значительное количество армянских слов. Согласно некоторым работам известных лингвистов, армяно-баскская взаимосвязь очевидна [22; 23; 24; 44; 45; 52].

Согласно национальной традиции, прародителем басков является внук Ноя сын Иафета Тубал (в Библии – Фувал), который был кузнецом. Другая легенда гласит, что патриарх племени басков Айтор (арм. Հայթոր), прибыл из Армении с семьей сыновьями, которые основали семь провинций Страны Басков [35, с. 341-342]. Айтор¹ (баск. Aitor, арм. Հայթոր) по-баски означает «родившийся от Аи» (арм. Հայթորից ծնված), а по армянски – «внук Аи» (арм. հայթորեն) [15].

В армянской историографии упоминается внук Айка (арм. Հայկ) Паскам (арм. Պասկամ) [6, с. 228 – Պասկամ; 18, Кн. II, гл. 8, с. 138; 26, с. 24; 29, Кн. 2, Гл. 8], чье имя так или иначе сопоставимо с названием племени басков: Паск = баск, а окончание –ам, не что иное, как армянское окончание в некоторых легендарных именах, например, Ар-ам, Гех-ам, Вагр-ам.

Как заметил исследователь армяно-баскских связей Ваграм Саргсян, в баской топонимике два корня “айа” и “ар” встречаются довольно часто, особенно среди оронимов (Айа, Сарайа, Армунйо, Арминья), и ойконимов (Арама, Арамайона, Арамаменди, Арцалуис), что указывает на крепкую нестираемую связь [22].

Первое письменное упоминание об Испании в армянской литературе содержится в работе летописца V в. Мовсеса Хоренаци «История Армении» в двух местах: там где «римляне ... они отобрали у испанцев рудники, откуда добывают золото и серебро» [29, Кн. 2, Гл. 2] и в ответе Тиберия на послание Абгара [29, Кн. 2, Гл. 33].

Следующее – в работе «Ашхарацойц» (арм. Աշխարհացոյց, букв. Космография) автора VII в. Анании Ширакаци [7, с. 260, 265, 269, 270].

Армянский епископ Макарий почивший в 1012 г. в Генте в Бельгии и позднее возведенный в лик святых, считается покровителем не только фламандских городов Гент и Монс, но покровителем испанского городка Андорра в

Арагоне. Каждый год в Страстную пятницу на центральной площади в Андорре собирается множество барабанщиков, вместе с которыми, ровно в полночь, начинается шествие на холм к церкви Сан-Макарио, что является собой кульминационным моментом праздников «tompida de la hora». Подробнее о Св. Макарии см. [30, с. 75-77]. Необходимо отметить, что из-за скудности материалов, на разных туристических электронных ресурсах говорится о Св. Макарии Египетском жившем в IV в., который никакого отношения к указанным европейским городам не имеет.

Армянский Святой Симеон (арм. Ս. Միսնիկ հայկազն) из Армении и имеющий княжеское происхождение², покинув родину совершил паломничество по святым местам побывав в Иерусалиме, Италии, Галлии дошел до Испании поклониться могиле Св. Якова в Кампостеле в 1013 г. [19, с. 864]. Узнав о прибытии святого, король послал дары с просьбой вылечить дочь, но святой отказавшись от даров отбыл обратно в Галлию и скончался в Италии 26 июля 1016 г. [5, с. 705; 25, с. 50-51]. Он был похоронен в селе Сан-Бенедикто, примыкающем к городу Мантуя близ Венеции, куда поклониться праху армянского святого чудотворца Симеона прибыл Гевонд Алишан [33, с. 13].

Согласно Г. Алишану: «в XIII в., а может и раньше, рукою вардапета Иоанна (арм. Յովհաննիս), поехавшего в Испанию, была переведена История Обезглавливания Апостола» [16, с. 457]. Здесь речь идет о монахе из монастыря Святых Яковов (арм. Սուրբ Հակոբյանց վանք) армянской патриархии в Иерусалиме, в кафедральном соборе которого имеется часовня построенная на месте усекновения главы апостола Якова Заведеева.

Уместно напомнить предание о появлении мощей апостола на испанской земле. Согласно испанским легендам, святой Яков некоторое время проповедовал Евангелие в Испании, но, увидев видение Девы Марии на берегу реки Эбро, вернулся в Палестину. После усекновения главы апостола в 44 году в Иерусалиме, обезглавленное тело было положено в лодку. Затем, чудесным образом, лодка проплыв через все Средиземном море и Гибралтарский пролив,

¹ Весьма распространенное имя среди басков.

² Довольно подробное жизнеописание святого дошло до нас благодаря некоему Бенедиктинскому монаху-летописцу сохранившееся в латиноязычном сборнике [34, с. 324-337] и приводимое отцом М. Чамчяном – ученым-монахом армянской католической конгрегации Мхитаристов в трехтомной «Истории Армении» [19, с. 860-866].

поднялась вверх по течению реки Улла, свернув в правобережный приток Сар, была выброшена на берег близ города Ирия Флавия, где святой ранее проповедовал. Двое из учеников перенесли и захоронили тело апостола на горе Либредон [48, с. 97; 55, с. 179-200].

Примечательно, что в независимой версии Армянской апостольской церкви [36, с. 598], которая, по-видимому, датируется серединой VII в., некая женщина из высшего сословия, единственная обращенная ученица Св. Якова сопровождавшая его по возвращении в Палестину, после обезглавливания, оставив главу во владении Якова Праведного, епископа Иерусалимского, перевезла тело в Испанию [36, с. 602-605]. Со временем и голова апостола (арм. Մ. Հովնրի Հիւանդի խորհի), и останки Якова Праведного будут похоронены в посвященном им кафедральном соборе армянского монастыря Святых Яковов в Иерусалиме [31, с. 77, 88; 36, с. 616].

Примерно с V в. Ирия Флавия стала резиденцией епископства известного как «место Святого Якова» (лат. Locus Sancti Iacobi). Однако, место захоронения апостола вскоре было забыто и лишь в конце первой четверти IX в. вновь было обнаружено. По одной версии – неким монахом-отшельником Пелайо (в 813 г.), а по другой – епископом Ирия Флавия Теодемиром (в 820 г.) [47, с. 29-31]. Третья, усредненная версия гласит, что отшельник увидев яркую звезду, сияющую над холмом близ Сан-Физ-де-Соловио, сообщил об этом епископу Ирии Флавии, который и обнаружил на этом месте могилу с тремя телами внутри, одно из которых, по его утверждению, принадлежало святому Якову [54, с. 621-624; 55, с. 32]. Во всех версиях к гробнице вела путеводная звезда, что и отразилось в названии места Сантьяго-де-Компостела (исп. Santiago de Compostela) – *Сантьяго* (исп. Santiago, букв. «святой Яго») и *Компостела* (лат. Campus Stellae, букв. «Место, обозначенное звездой») [54].

23 декабря 1288 г. тагавор³ Киликийской Армении Левон II⁴ (1270-1289), согласно

«морскому праву» (Consolato del Mare), даровал право свободной торговли Генуе [39]. Аналогичное право имела и Венеция. По сообщению Г. Алишана, в 1293 г. подобные переговоры велись и с Арагоном [16, с. 458]. Увы, ни оригинал, ни копии в архивах Сарагосы найдены не были [46, с. 163]. В то время в Киликии уже правил Гетум II (1289-1307), а в Арагоне – Хайме II Справедливый (исп. Jaime II el Justo), носящий титул короля Арагона и Валенсии и графа Барселоны (1291-1327).

В годы правления тагавора Киликийской Армении Ошина I (1308-1320) в поисках защиты в христианском мире от нападений египетского султаната, были попытки углубления политических отношений с правящими дворами Испании [2, с. 201]. Отклик нашелся со стороны того же короля Арагона Хайме II, решившего выдать дочь – инфанту донну Изабеллу за овдовевшего в 1310 г. тагавора Киликийской Армении Ошина I, рассчитывая при этом получить мощи святой первомученицы, равноапостольной Феклы, хранящиеся в столице королевства – городе Сис. Но помолвка, состоявшаяся в 1312 г. была расстроена из-за нарастающих антиуниатских волнений в Киликии [72, ARAGON KINGS, 6. Infanta doña ISABEL de Aragón]. Тем не менее общение продолжалось и Ошину I были подарены лошади и драгоценности [9, с. 34]. Неизвестно, но каким-то образом, в 1321 г., т.е. буквально после смерти тагавора Ошина I, часть мощей святой Феклы, а именно длань, были получены королем Арагона и помещены им в кафедральный собор города Таррагон. С тех пор святая стала покровительницей города⁵. Считается, что мощи были подарены тагавором Левон IV (1320-1341). Однако, необходимо помнить, что в то время ему было всего лишь 11 лет, регентом же был избран корикосский князь Ошин II сын Хетума Патмича.

В историческом архиве Генерального Фонда герцогского дома Мединасели в Севилии хранится патент для свободной торговли дарованный тагавором Киликийской Армении Левон IV в 1331 г. сицилийцам. См. так же [46, с. 186-190].

³ **Тагавор** (арм. թագավոր, букв. коронованный) – титул правителей в Средневековой Армении и Киликийской Армении аналогичный: европейским – король (лат. гек, фр. roi, итал. re, англ. king, нем. könig, швед. kungen), царь и др; азиатским – шах, султан, каган и др; африканским – фараон, негус и др. В Древней Армении использовался термин «арка» (арм. արքա). Считаем некорректным называть титулы армянских правителей по аналогии с европейскими, в то время как многие из них значительно древнее.

⁴ Во избежание путаницы в нумерации тагаворов Киликийской Армении поясним, что мы придерживаемся той, какой они сами себя нумеровали, т.е. со времени

перехода провозглашения первого тагавора, а не со времен основания ишханутюна (арм. իշխանություն, букв. княжества). Тем более, что последний вид нумерации стал применяться лишь с XVIII в.

⁵ В Православной церкви память Св. Феклы совершается 7 октября (24 сентября). В Католической церкви 6 октября (23 сентября) совершается память Св. Теклы. А Армянская Апостольская Церковь отмечает День памяти Свв. Дев Феклы, Варвары и Пелагеи (арм. Մկրտ Ռեկլի, Հիւանդի և Պեղազեա կույսերի հիշատակութեան օր) 4 октября (21 сентября), а точнее в следующий вторник после четвертого воскресенья после Св. Креста.

Илл. 1. Патент выданный тагавором Киликийской Армении Левонем IV сицилийцам для свободной торговли (24.11.1331. Séville, General de la Fundación Casa Ducal de Medinaceli, Archivo Historico, 277-27R).

В 1375 году тагавор Киликийской Армении Левон V де Лузиньян попал в плен к мамелюкам. Несколько лет он провел в плену в Каире. Отказ отречения от христианства в замен возвращения трона, сделало его символом веры. Помощь пришла с Пиренейского п-ова в 1382 г. благо-

даря выкупу внесенному Хуаном I Кастильским и Петром IV Арагонским [5, с. 704]. После освобождения армянский монарх прибыв в Европу посетил Папу Климента VII и короля Арагона, которые деньгами ему не помогли. В конце концов, он решил также навестить Хуана I Кастильского, который в порыве щедрости подарил ему во владения города Мадрид, Андухар и Вильярреал (ныне Сьюдад-Реаль) с их арендной платой, а также пенсией в размере 150 тыс. мараведи.

Историк Карлос Фисас (1919-2010) в одной из своих знаменитых анекдотических книг о казусах истории [38] рассказывает, что Левон V перенес свой двор в Мадрид, который в то время должен был быть всего лишь небольшой виллой. Тем не менее мадридцы были крайне недовольны.

В октябре 1383 г. королю Кастилии пришлось пообещать жителям Мадрида, что после смерти Левона V владения вновь перейдут под власть Кастилии, и что он больше никогда не откажется от них.

Из-за продолжающихся волнений по требованию прокуроров, назначенных советом города, Левон V указом от 19 октября 1389 г. вновь закрепил привилегии мадридцев [46, с. 205-206].

Илл. 2. Портреты королей [11, с. 37, 42]

Илл. 3. Последнее письмо Левона V королю Кастилии. 19 октября 1383 г.

Однако, преемник Хуана I Кастильского Генрих III не дожидаясь указанного срока отозвал пожертвование, вернув мадридцам кастильское гражданство, за два года до смерти Левона V, покинувшего свое мини-королевство...

В поисках помощи, Левон V прибыл сперва к королю Наварры, затем через Галлию он отправился в Англию, оттуда вернувшись в Испанию он вновь отбыл во Францию, где и скончался в 1393 г. оставив исполнителями завещания короля Англии Ричарда II и короля Кастилии Хуана I [5, с. 704].

В архиве Испании сохранилась печать Левона V, на которой по испански написано следующее: «*Don Leon, por la gracia de Dios rey de Armenia, Senor de Madrid, Villarlal e Andujar*» [5, с. 705].

Очень интересное, немного художественное, но реалистичное описание последних лет жизни Левона V, можно найти в романе-эссе Косатана Заряна «Страны и боги : Испания»⁶ [28].

В 1476 г. в колофоне одной из рукописей переписанных в монастыре Св. Креста на острове Ахтамар, писец рассказывает о том, как он с дядей по матери прожили год в Риме, откуда дядя «*пошел в Спанию и Лурику, что на краю мира*» [2, с. 201-202].

В конце XV в. епископ армянской апостольской церкви Мартирос Ерзнкаци (арм. Մարտիրոս Էրզնկացի. Երզնկացի) под предлогом паломничества по святым местам осуществил

путешествие по Европе. Словосочетание “под предлогом” нами использовано не случайно. Дело в том, что выйдя из скита Св. Киракоса у села Норгедак 29 октября 1489 г. он прибывает в Константинополь через 40 лет после его захвата турками. Откуда на корабле переправляется в Венецию и далее посещая практически все столичные города, начиная с Рима (где его трижды принимал Папа Иннокентий XI), встречается с весьма влиятельными персонами, а после ареста в Базеле, где его приняли за шпиона, но быстро выпустили, напрашивается предположение, что основной миссией были поиски помощи от турецкой чумы у сильных мира сего. У сторонников версии паломничества не менее убедительные аргументы, как то, что дойдя до Сантьяго-де-Компостела он провел там 83 дня и целых 7 месяцев провел в Риме, в то время как в иных городах он останавливался не более 2-3 недель. Однако в путешествии епископа Мартироса Ерзнкаци имеется прелюбопытное отклонение не соответствующее ни первой, ни второй версии – это его путешествие на корабле. По утверждению Сен-Мартена, первого издателя полного текста путешествия вышедшего в парижском «*Journal Asiatique*» в 1826 г. [51], епископ прибыв в Кадис становится участником экспедиции Христофора Колумба к берегам Америки [51, с. 324-337]. По дневнику плавание заняло 67 дней с 8 апреля по 14 или 15 июня 1494 г.

Дневник путешествия сохранился в двух рукописях. Одно хранится в монастыре армянской католической конгрегации Мхитаристов на острове Св. Лазаря в Венеции под № 812 и было издано отцом Е. Печикяном в 1937 г. [25]. А второе находится в хранилище древних рукописей в Матенадаране им. Месропа Маштоца в Ереване под № 3488 (170р-180ш) и было издано В. Акопяном в 1957 г. [14]. Кратко о путешествии см. также [2, с. 202; 32, с. 87].

Еще один паломник Мартирос епископ из Мардина (арм. Մարտիրոս Էրզնկացի. Մարտիրոս) совершил хождение из Амида, который Тигранакерт в Иерусалим, Рим и к могиле Св. Якова в Галисии в 1541 г. Об этом узнаем из колофона евангелия XIII в. хранящегося в монастыре армянской католической конгрегации Мхитаристов на острове Св. Лазаря в Венеции [16, с. 458; 21, с. 441-442; 25, с. 52].

Во второй половине XVI в. начале XVII в. имеются свидетельства о прибытии в разные города Пиринейского п-ова армянских священников и торговцев.

⁶ Орывок из книги см. в приложении к статье.

Так, в 1586 г. некий Пирзаде из Сюника, а именно из гавара Воротан, путешествуя по Западной Европе дошел до Испании [2, с. 202; 16, с. 458].

Самое подробное и красочное описание «страны святого Якова» дал иеромонах Саргис начавший свое путешествие в 1587 г. [13].

Некий Антон сын Айрапета в 1599 г. вместе с 23-летним сыном Симоном прибыв в Гренаду и Севилью, требовал у испанца Алвареса Тавилы долг в 600 реалов. [16, с. 458].

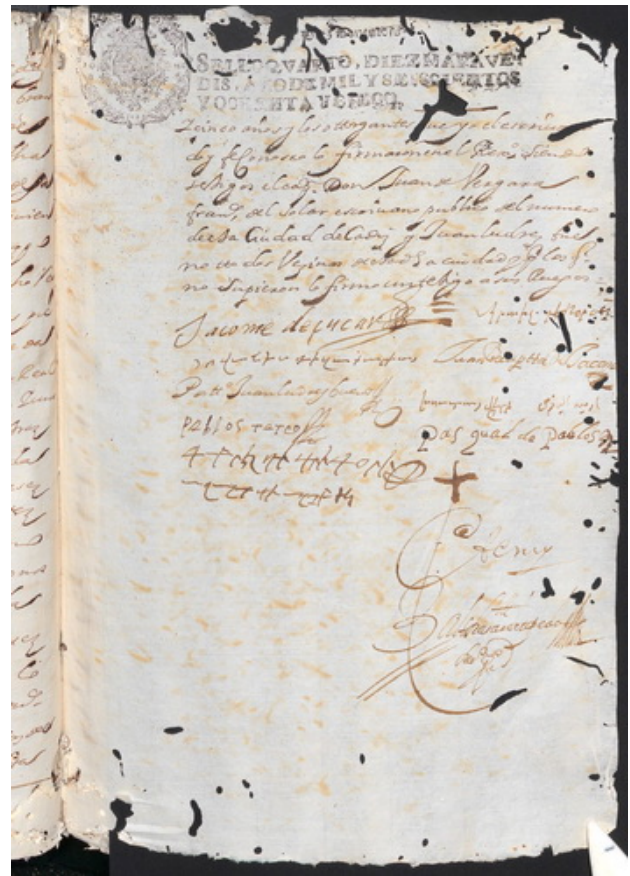
В XVII в. из-за значительного количества паломников армян в Мадрид был прислан армянский епископ, которого встречает во время посещения Испании и Португалии в 1609-1610 гг. известный своими унитарскими взглядами Августин Баджеци, ставший в дальнейшем епископом в Нахиджеване [10, с. 12; 25, с. 53].

Необходимо отметить, что во времена унии отношения армян с Испанией значительно расширились. А учитывая тот факт, что в католицизме третьей по значению святыней являются мощи одного из 12 апостолов Якова Заведеева, находящиеся в Сантьяго-де-Компостела, армяне паломники католического вероисповедания не редко посещали место захоронения святого [16, с. 457] как правило проходя по северному (camino del norte) маршруту «Пути святого Якова», (исп. El Camino de Santiago). Гевонд Алишан приводит целую плеяду имен приезжающих в Испанию армян из разных уголков как Армении, так и из разных европейских городов, как например, из Венеции, не только по религиозным или политическим мотивам, но так же и по вопросам коммерции, а так же получении долговых выплат [16, с. 458].

В XVII в. в Кадисе формируется небольшая колония состоящая из принявших католицизм армян. Показателен случай с даром мраморной купели и целой коллекции голландской плитки в качестве символа своего обращения в католицизм трех армянских купцов из Джульфы – Якова, Давида и Павла де Зукар (Jácome, David y Pablo de Zúcar) церкви Иисуса из Назарета в Кадисе (исп. capilla de Jesús Nazareno de Cádiz) францисканского монастыря Святой Марии (исп. Convento de Santa María) в 1670 и 1679 гг. [17, с. 159; 42; 49]. Помимо изразцов и купели, еще одним даром армян церкви был черепашковый крест Назарянина. Забегая вперед скажем, что эти дары помогли сохранить общину в Кадисе.

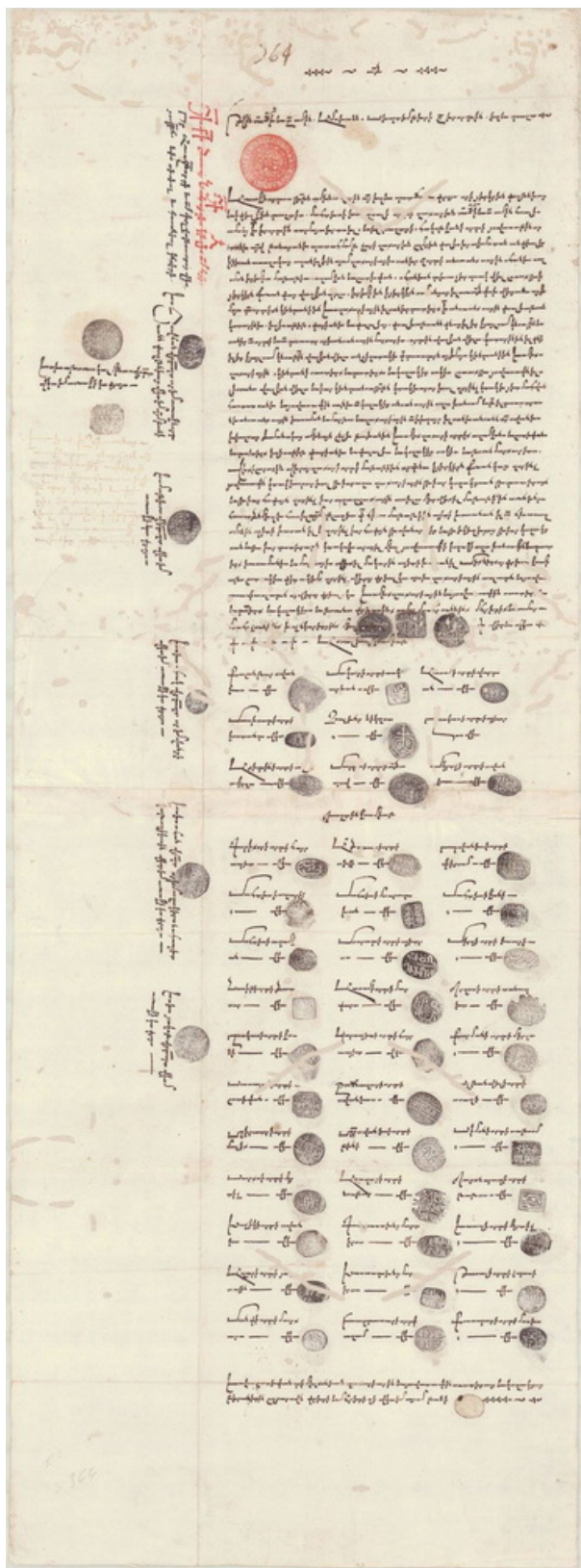
26 февраля 1684 года, король Испании Карлос II Зачарованный (исп. Carlos II El Hechizado) (1661-1700), приказал изгнать армянских торговцев из городов и поселков

королевства, из-за растущего экономического влияния армян и зависти местных и иностранных купцов, видевших в них сильных конкурентов [53, с. 10]. Однако, не смотря на столь жесткий декрет, через год, 3 июля 1685 г. был заключен «Акт обещания и обязательства Армянского народа перед Братством Иисуса Назарянина в Монастырской церкви Санта-Мария-де-Кадис». Этот документ написанный на шести страницах на испанском языке, на последней странице которого, среди прочих, имеются четыре подписи на армянском языке, хранится в историческом архиве провинции Кадиз (исп. Archivo Histórico Provincial de Cádiz).

Илл. 4. Последний лист «Акта».
Графический документ. Бумага. 1685 г.
(Archivo Histórico Provincial de Cádiz).

В том же архиве хранится еще один интересный документ, но уже на армянском языке, являющийся доверенностью выданной женой армянского купца Захарии Агулеци двум сыновьям Симону и Матосу Закарянам 8 сентября 1699 г., для получения денежного долга в 1600 песо. Доверенность скреплена перстневыми печатями 42-х свидетелей и заверена печатью Католикоса Всех армян Наапета I Эдесского (1691-1705). Документ завершён заверением в уплате долга в 1701 г. в Кадисе [53, с. 5].

Илл. 5. Título: Poder de la Comunidad de Haioz, en Persia, a los Hermanos Simón y Matatías Zacarias, en lengua Armenia. 79 x 28 см.

Графический документ. Бумага. 1699-1701 гг.

Código de referencia: ES.11080.AHPCA / 1.2.1

Notariales. Distrito de Cádiz / Notaría nº 15 / Protocolo n° 3586. folio n° 765-773 // Folio 764 extraído en:

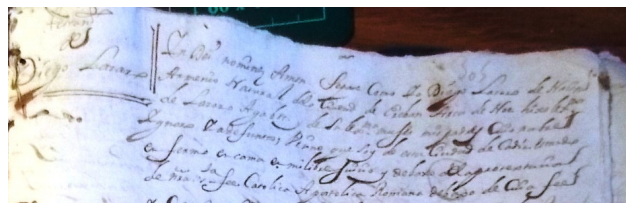
Planero 2 / Cajón 5 / Carpeta 1 / Doc. 2.

(Archivo Histórico Provincial de Cádiz).

[53, с. 4].

С 1690 по 1699 гг. в Испании пребывал с особой миссией представителя Иерусалимской армянской патриархии член монастырской братии святых Яковов Егиа епископ Вифлеемский (арм. Եղիա Եպի. Բիթղեմի) [4, с. 118]. Миссия заключалась в наблюдении за неукоснительным выполнением требования, завизированного Папой римским на прошении в освобождении попадавших в плен армян моряков, служащих на иностранных кораблях захватываемых испанцами [2, с. 205].

О существенном присутствии армян в Кадисе на рубеже XVII-XVIII вв. свидетельствует очередной документ, являющийся завещанием, составленный в 1717 г. хоть и на испанском языке, но начинающийся следующим образом: «*Sepan como yo, Diego Lorenzo de Agabet, armenio, natural de la ciudad de Eberán Arca de Noé...*». Любопытно написание города, где родился завещатель – «Эберан Ноева Ковчега». Вероятно, здесь подразумевается Ереван близ Ноева Ковчега.

Илл. 6. Верхняя часть первой страницы завещания.

Графический документ. Бумага. 1717 г.

(Archivo Histórico Provincial de Cádiz).

Абрамян предполагает, что и в XVIII в. в городе Катис имелась небольшая армянская община. Предположение основано на имеющихся нескольких письмах присланных оттуда в 1737 г. [2, с. 206]. Подтверждением тому служат несколько зданий построенных армянскими купцами, в частности неким армянином из Дамаска по имени Жуан Глат Сагахини по прозвищу Фрагила в 1745 и 1756 гг. [17, с. 161; 43].

Илл. 7. Juan Clat y Sacachini, Fragela (1656-1756).

В основном армяне в более или менее значительном количестве стали обосновываться в Испании начиная с конца XIX в., что было обусловлено началом абдугамидовских погромов и избиений в Османской империи с 1890-х гг., переросших в кемалистской Турции в Геноцид армян, продолжающийся до 1920 г., когда французские власти в одночасье бросили Киликийскую Армянскую республику на растерзание туркам, а затем продолжившиеся избиения в Смирне в 1922 г. Воодушевленные безнаказанностью Турции прикаспийские турки и курды тоже начали погромы и избиения армян в Шамахе и Елизаветполе (март 1918 г.), в Баку (сентябрь 1918 г.), в Шуше (22-26 марта 1920 г.) и т.д. Турки не были бы турками, если бы на этом успокоились. В 1955 г. в они устроили погромы в Стамбуле.

Следующие партии беженцев были из Ирана во время исламской революции 1979 г., из Ливана во время гражданской войны 1975-1990 годов.

Но наибольшее количество беженцев новейшего времени произошло после начала агрессии Азербайджанской ССР против объявившей о независимости после проведенного референдума Нагорно-Карабахской автономной области. После чего начались погромы в Сумгаите (1988), Кировабаде (1989), Баку (1990), Шамахе, Геташене и др. Развал СССР и продолжившаяся армяно-азербайджанская война (1991-1994), 44-дневная война (2020), а теперь еще и исход всего населения Арцаха (2023)...

На официальном электронном ресурсе посольства Республики Армения в Испании в 2012 г. число армян указываемое по населенным пунктам составляло ок. 40 тысяч: в Валенсии (ок. 14000), Барселоне (ок. 12000), Мадриде (ок. 8000) Аликанте (2000), Ла-Риоха (1500), Сан-Себастьяне и Бильбао (300), Севилье (300), Малаге (200). Указывалось также, что в основном они переехали из Армении 10-15 лет назад [62].

Весьма примечательно, что ныне в 2023 г., по прошествии десяти лет, запись на том же, но уже обновленном ресурсе⁷, гласит, что армяне в основном переехали из Армении за последние 20-25 лет, а не 20-25 лет назад. В таком случае казалось бы цифра должна была бы измениться, но... она осталась той же – 40 тыс. с перечислением городов проживания, но... без указания количества армян [63].

Исходя из каких таких стратегических соображений, официальный ресурс внешней дипломатии страны до сих пор не указывает причины миграции из страны, остается загадкой. Хотя у автора данной статьи есть на этот счет определенные подозрения... Удивляет так же выражение о переселении армян «в основном из Армении» без указания причин послуживших массовой миграции, в то время как выше нами указано из каких стран и по каким причинам произошли переселения.

Ныне в Испании количество армян достигло уже 55±5 тыс. человек.

Организации. СМИ.

Армянских общественных организаций в Испании мало.

Армянская ассоциация Андалусии (исп. Asociación Armenia de Andalucía) (2004, Торремолинос). Армянская культурная ассоциация Барселоны (исп. Asociación Cultural Armenia de Barcelona" (ACAB)), (ноябрь 2006, Барселона). Там же в сентябре 2010 г. под эгидой Армянского всеобщего благотворительного союза (AGBU) был открыт Армянский дом в Барселоне (англ. Armenian House in Barcelona). Армянская ассоциация «Айастан» в Аликанте (исп. Asociación de Armenios "Hayastan" Alicante). Союз армян «Арапат» в Эльда (арм. Էլդայի հայերի «Արարատ» միությունը; исп. Asociación Armenia "Ararat" de Elda). Культурный союз «Армянский дом» в Мадриде (арм. «Հայ Տուն» մշակութային միությունը).

С 2010 по 2016 гг. функционировал эл.ресурс (исп. Asociación Armenia Ararat, арм. Հայկական միություն ԱՐԱՐԱՏ) – <http://ararat.ucoz.es/>. Имеется еще эл.ресурс <http://www.armspain.com/>.

Армянский национальный совет Испании (исп. Consejo Nacional Armenio de España) (2011) имеет свой эл. ресурс – <https://cnarmenio.es/> (cna@cnarmenio.es). Свой эл. ресурс имеет и у ААЦ – www.iglesiaarmenia.es.

Образование. Церковь.

В Мадриде имеется воскресная школа.

До 2010 г. Армянскую Апостольскую церковь на территории Испании представляла Патриаршая делегация ААЦ в Западной Европе (арм. Հայ Արեւմտյան Եւրոպայի Հայրապետական Պատրիարքականություն, англ. AAC Pontifical Legation of the Western Europe) с центром в арендуемой церкви Св. Креста (исп. Iglesia San Juan de la Cruz) в Мадриде, которая кормит общины в Испании, Португалии, Бельгии, Нидерландах, Люксембурге, Италии и Мальте.

В 2010 г. создан временный совет Армянской Апостольской церкви Испании, который

⁷ Соответствующая страница на английском отсутствует, но есть хотя бы на армянском и испанском языках.

будет действовать по указанию патриаршего представителя [73].

Разное.

Свое отношение в признании и осуждении Геноцида армян выразили различного уровня институциональными заявлениями как отдельные городские советы, так и автономный сообщества Испании.

Парламенты автономных сообществ:

Страны Басков (20.04.2007; 16.04.2015) [67.4];

Каталония (5.03.2010) [67.1];

Балеарские о-ва (17.12.2010) [67.2];

Наварра (23.06.2014) [67.3];

Арагон (2.12.2015) [67.5].

Городские советы городов:

	города	провинции	автономные сообщества	даты	источники
1.	Бурхасот	Валенсия	Валенсия	01.2015	[68.2]
2.	Бетера	Валенсия	Валенсия	03.2015	[68.2]
3.	Чиривелья	Валенсия	Валенсия	26.03.2015	[68.1]
4.	Пинто		Мадрид	26.03.2015	[68.2]
5.	Сан-Себастьян	Гипускоа	Страна Басков	17.04.2015	[68.2]
6.	Санта-Маргарита		Балеарские о-ва	05.2015	[68.2]
7.	Силья	Валенсия	Валенсия	29.09.2015	[68.2]
8.	Альдайя / Альтеа	Валенсия	Валенсия	27.10.2015	[68.2]
9.	Альсира	Валенсия	Валенсия	25.11.2015	[68.2]
10.	Пуэнте-Хениль	Кордова	Андалусия	05.04.2016	[67.6]
11.	Ла-Рода-де-Андалусия	Севилья	Андалусия	05.04.2016	[67.6]
12.	Каркахент	Валенсия	Валенсия	27.04.2016	[67.7]
13.	Алакуас	Валенсия	Валенсия	27.04.2016	[67.7]
14.	Эльда	Аликанте	Валенсия	28.04.2016	[67.7]
15.	Пайпорта	Валенсия	Валенсия	1.06.2016	[68.2]
16.	Мерида	Бадахос	Эстремадура	11.06.2016	[66.1]
17.	Аликанте	Валенсия	Валенсия	28.07.2016	[67.8]
18.	Бенальмадена	Малага	Андалусия	12.08.2016	[67.9]
19.	Марбелья	Малага	Андалусия	30.09.2016	[68.3]
20.	Малага	Малага	Андалусия	25.10.2016	[67.10]
21.	Сабадель	Барселона	Каталония	23.01.2017	[67.11]
22.	Петрер	Аликанте	Валенсия	31.03.2017	[69]
23.	Вильена	Аликанте	Валенсия	28.04.2017	[68.4]
24.	Кульера	Валенсия	Валенсия	03.05.2017	[67.12]
25.	Суэка	Валенсия	Валенсия	05.06.2017	[66.2]
26.	Валенсия	Валенсия	Валенсия	09.06.2017	[65]
27.	Алькоркон		Мадрид	26.04.2018	[67.13]
28.	Бургос	Бургос	Кастилия и Леон	12.04.2019	[67.14]
29.	Сория	Сория	Кастилия и Леон	10.05.2019	[68.5]
30.	Оnteniente	Валенсия	Валенсия	30.01.2020	[66.3]
31.	Кастельон	Кастельон	Валенсия	18.12.2020	[68.6]
32.	Торремолинос	Малага	Андалусия	23.12.2020	[67.16]

Свое отношение в признании независимости Республики Арцах и агрессии против нее выразили различного уровня институциональными заявлениями как отдельные городские советы, так и автономные сообщества Испании.

12 сентября 2014 г. парламент *Страны Басков* признал независимость Республики Арцах [61];

15 октября 2020 г. 37 представителей Конгресса депутатов и Сената *Испании* обратились к международному сообществу с инициативой признать независимость Нагорно-Карабахской Республики (НКР) [57];

21 октября 2020 г. парламент *Каталонии* принял заявление, в котором осудил агрессию Азербайджана против Арцаха [66.4];

30 октября 2020 г. городской совет города *Ампоста* (провинция Таррагона, Каталония) признал независимость Республики Арцах (Нагорный Карабах) и осудил агрессию Турции и Азербайджана против народа Арцаха [64];

05 ноября 2020 г. городской совет города *Берга* (провинция Барселона, Каталония) признал независимость Республики Арцах, право ее народа на самоопределение и территориальный суверенитет [67.15];

07 ноября 2020 г. городской совет города *Ла-Корунья* (провинция Ла-Корунья, Галисия) осудил азербайджано-турецкую агрессию против Нагорно-Карабахской Республики [60];

09 ноября 2020 г. городской совет города *Алкисия* (провинция Гипускоа, Страна Басков) принял резолюцию в поддержку Арцаха [59];

20 мая 2021 г. городской совет города *Барселоны* (провинция Барселона, Каталония) признал Геноцид армян 1915 года в Османской империи [67.17];

21 декабря 2022 г. городской совет города *Санта-Пау* (провинция Жирона, Каталония) признал независимость Республики Арцах, и осудил развязанную Азербайджаном военную агрессию против Республики Арцах, активное вмешательство в конфликт Турции, а также военные преступления, совершённые в ходе войны азербайджанскими вооружёнными силами [58].

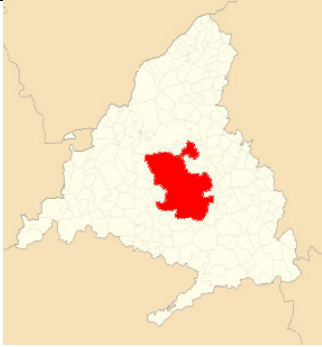
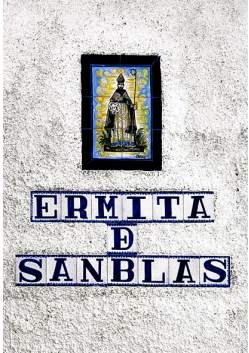
15 декабря 2014 г. Испанские парламентарии осудили ЕС и ОБСЕ за неадекватную лексику в связи со сбитым ВС Азербайджана вертолетом ВВС НКР [56].

Города-побратимы

Степанакерт (Республика Арцах) - Донония или Сан-Себастьян (Страна Басков) (2014) [61].

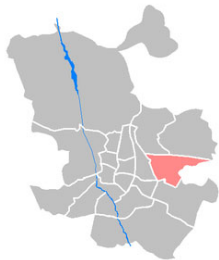

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Испании

н/н	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
  Мадрид⁸					
1.	улица	В память о передаче Мадрида во владение Левону V	Calle de León V de Armenia, находится в юго-западной части в квартале Latina, между улицами Calle José Aurelio и Calle Via Carpetana, ближайшая станция метро Carpetana, 28047 Madrid ⁹		
2.		Св. Власа San Blas	Azlejo de la ermita de San Blas. El Vellón, Madrid		

⁸ **Мадрид** (исп. Madrid) – автономное сообщество с одноименным административным центром, который являющийся одновременно столицей одноимённой провинции и столицей Испании

⁹ **Мадрид** (исп. Madrid) – город столица Испании и административный центр одноименных провинции и автономного сообщества. Состоит из 21 района.

3.	район	Св. Влас – Канильехас	<i>San Blas – Canillejas</i> ¹⁰ , Madrid		
4.	церковь	Св. Креста	Iglesia San Juan de la Cruz, C. de Arturo Soria, 271, 28033 Madrid	аренда	

Кастилия и Леон¹¹

5.	альтарь	Св. Власа	Находится в церкви св. Петра, Iglesia de San Pedro, Altar San Blas, Sandoval de la Reina ¹²	Рест. 2021	
6.	статуя	Св. Власа	Установлена на алтаре Св. Власа, Там же		

¹⁰ **Св. Влас – Канильехас** (исп. San Blas – Canillejas) – район города Мадрид. Состоит из 8 кварталов.

¹¹ **Кастилия и Леон** (исп. comunidad autónoma de Castilla y León) – автономное сообщество в Испании. Фактическая столица – город Вальядолид. Автономное сообщество включает 9 провинций: Авила, Бургос, Леон, Паленсия, Саламанка, Сеговия, Сория, Вальядолид, Самора.

¹² **Сандовал-де-ла-Рейна** (исп. Sandoval de la Reina) – город и второстепенное местное образование в городском совете Вильядиего (исп. Ayuntamiento de Villadiego) в округе Одра-Писуэрга (исп. comarca Odra-Pisuerga) провинции Бургос (исп. provincia de Burgos), в автономном сообществе Кастилия и Леон.

Страна Риоха¹³

7.	хачкар	Памяти жертв Геноцида армян	Crucero-memorial del Genocidio Armenio de 1915 erigido en 2017 en Arnedo Arnedo ¹⁴	22.04.2017	
8.	мемориаль- ная доска	Надпись на трех языках: испанском, армянском ¹⁵ и английском	Закреплена на лицевой стороне постамента хачкара, Там же		

Страна Басков¹⁶

9.	ойконим	Арама	20248 Arama ¹⁷		43°03'48" с. ш. 2°09'56" з. д.
10.	ойконим	Арцалуйс	20737 Artzailuz ¹⁸		
11.	гидроним	Река Аракс	Río Araxes		Протяженность: ~ 20 км
12.	природный заповедник	Река Аракс	Araxes ibaia ¹⁹		
13.	хребет	Аралар	sierra de Aralar ²⁰		

¹³ **Риоха**, или **Ла-Риоха** (исп. La Rioja, баск. Ertioxa) – автономное сообщество на севере Испании. Административный центр и крупнейший город – Логроньо (исп. Logroño). Сообщество состоит из одноименной провинции, которая разделена на 12 комарок, внутри которых 174 муниципалитета.

¹⁴ **Арнедо** (исп. Arnedo) – город и муниципалитет, административный центр одноименной комарки, в провинции Риоха автономного сообщества Риоха.

¹⁵ Այս խաչքարը կանգնեցվեց ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի օրոք ի / հիշատակ 1915 թվականի հայոց ցեղասպանության սուրբ նահատակների / Երախտապարտ հայ համայնքի կողմից հյուրընկալ Արնեդոյին 22-4-2017

¹⁶ **Страна Басков** (баск. Euskadi или Euskal Herria, исп. País Vasco) – автономное сообщество на севере Испании. Административный центр – Витория-Гастейс (баск. Gasteiz, исп. Vitoria). Территория автономного сообщества делится на 3 провинции: Алава, Бискайя, Гипускоа, в каждой из которых по 7 комарок и соответственно – 51, 112 и 88 муниципалитетов.

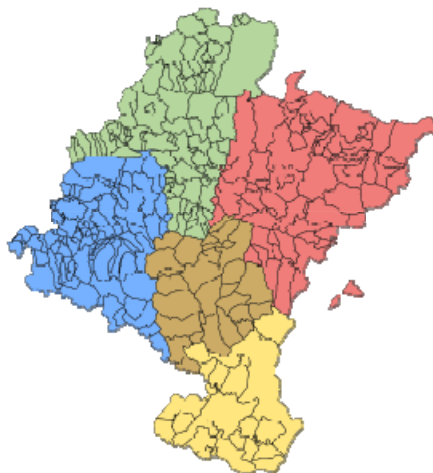
¹⁷ **Арама** (исп. Arama) – город, муниципалитет в составе комарки Гойерри (исп. Goyeri, баск. Goierri) провинции Гипускоа автономного сообщества Страна Басков.

¹⁸ **Арцалуйс** (исп. Arzallus, баск. Artzailuz) – пригород муниципалитета Рехиль (исп. Régil, баск. Errezil) в составе комарки Урولا-Коста (исп. Urola-Costa, баск. Urola Kosta) провинции Гипускоа автономного сообщества Страна Басков.

¹⁹ **Река Аракс** (исп. Araxes ibaia) – природный заповедник в составе комарки Ореха (исп. Oreja, баск. Ogeha) провинции Гипускоа автономного сообщества Страна Басков.

²⁰ **Араларский хребет** (исп. sierra de Aralar, баск. Aralar mendilerroa) – горный массив в Баскских горах на юге Страны Басков. Хребет находится в юго-восточной части провинции Гипускоа и граничит с северо-западной частью Наварры. Ок. 2/3 этой площади находится в Наварре, остальная часть – в Гипускоа. Наивысшая точка – гора Ирумугарриета (исп. Irumugarrieta) (1431 м).

14.	природный заповедник	Аралар	parque natural Aralar ²¹		
15.	муниципалитет	Арамайона	Aramayona ²²		43°02'07" с. ш. 2°35'08" з. д.
16.	ойконим	Арментеа	Armentia ²³		
17.	памятник-хачкар	в память 100-летия Геноцида армян турками османами. На обратной стороне армянский алфавит	Установлен рядом с собором Доброго Пастыря (баск. Artzain Onaren katedrala) справа от входа в 15 м в сквере, Urdaneta Kalea, 12, 20006 Donostia ²⁴	24.04.2017	

Наварра²⁵

18.	улица	река Аракс	Calle Río Araxes, 31005 Pamplona ²⁶		Протяженность: 91 м
19.	гидроним	река Аракс	Río Araxes ²⁷		Протяженность: ~ 20 км
20.	гидроним	река Арагил	Río Araquil ²⁸		
21.	здание	Государственная школа Аракс	Colegio Público Araxes, Calle San Pedro, 0, 31890 Betelu ²⁹		
22.	улица	Армения	Эрминия, Isaba ³⁰		

²¹ **Араларский природный парк** (исп. parque natural Aralar) – заповедник созданный в 1994 г. в провинции Гипускоа.

²² **Арамайона** (исп. Aramayona, баск. Aramaio) – муниципалитет в составе комарки Куадрилья-де-Горбеальдеа (исп. Cuadrilla de Gorbeialdea, баск. Gorbeialdea) провинции Алава или Араба (исп. Álava, баск. Araba) автономного сообщества Страна Басков.

²³ **Арментия** (исп. Armentia) – деревня в составе комарки Кусдрилья-Виктория (исп. Cuadrilla de Vitoria) провинции Алава автономного сообщества Страна Басков.

²⁴ **Сан-Себастьян**, также **Доностия** (исп. San Sebastián, баск. Donostia) – город, административный центр провинции Гипускоа (баск. и исп. Gipuzkoa) автономного сообщества Страна Басков.

²⁵ **Наварра** (исп. Comunidad Foral de Navarra, баск. Nafarroako Foru Erkidegoa) – автономное сообщество и провинция на севере Испании. Административный центр – Памплона (Ирунья). Территория автономного сообщества делится на 19 комарок объединенных в 5 мериндад, в которых имеется 272 муниципалитета.

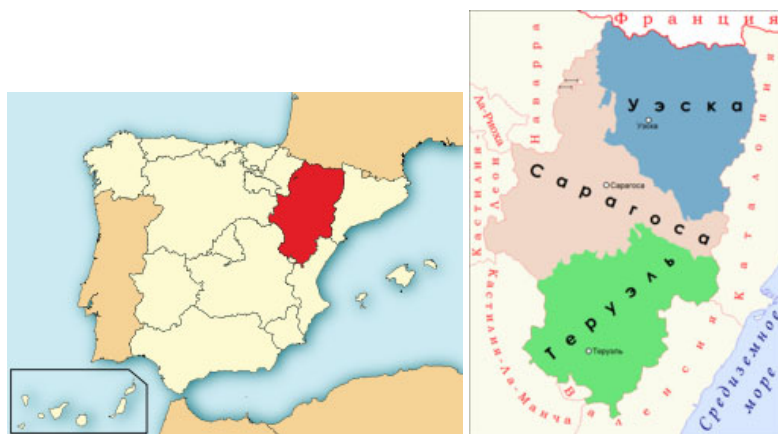
²⁶ **Памплона (Ирунья)** (исп. Pamplona, баск. Iruñea, лат. Pompaelo, Pompelon, Pompeiopolis, Pampilona) – город, административный центр автономной области Наварра.

²⁷ **Река Аракс** (исп. Río Araxes, баск. Araxes Ibaia) – река, приток реки Ориа (баск. Oria Ibaia). Истоки реки находятся в Наварре, образуются в месте слияния двух мелких рек Эзпелета (исп. Ezpeleta Erreka) и Эрразкинко (исп. Errazkinko Erreka). Место впадения в реку Ориа, в районе г. Толоса (баск. Tolosa), в провинции Гипускоа (баск. Guipúzcoa) в Стране Басков.

²⁸ **Река Арагил** (баск. Río Araquil, арм. Արազիլ, букв. Аист) – река, приток реки Арка. Общая длина реки 79 км, площадь бассейна 813 км², из которых 706 принадлежат Наварре.

²⁹ **Бетелу** (исп. Betelu) – муниципалитет комарки Норте-де-Аралар (исп. Norte de Aralar) провинции Наварра.

³⁰ **Исаба** (исп. Isaba) – муниципалитет в составе комарки Ронкаль-Салазар (исп. Roncal-Salazar) провинции Наварра.

Арагон³¹

23.	улица	Св. Власа	Calle San Blas, 50003 Zaragoza ³²		Протяженность: 450 м
24.	улица	Св. Власа	Calle San Blas, 50120 Monzalbarba ³³		Протяженность: 160 м
25.	улица	Св. Власа	Calle San Blas, 50132 Codo ³⁴		Протяженность: 150 м
26.	улица	Св. Власа	Calle San Blas, 50162 Villamayor de Gállego ³⁵		Протяженность: 170 м
27.	улица	Св. Власа	Calle San Blas, 50171 La Puebla de Alfindén ³⁶		Протяженность: 110 м
28.	улица	Св. Власа	Calle San Blas, 50740 Fuentes de Ebro ³⁷		Протяженность: 200 м
29.	улица	Св. Власа	Calle San Blas, 50750 Pina de Ebro ³⁸		Протяженность: 450 м
30.	улица	Св. Макария	Calle San Macario, 44500 Andorra		Протяженность: 70 м
31.	холм	Св. Макария	Находится на южной окраине городка, 44500 Andorra ³⁹		
32.	церковь	Св. Макария	Находится на холме Св. Макария Ermita de San Macario, Andorra		

³¹ **Арагон** (араг. и исп. Aragn, кат. Arag) – автономное сообщество на севере Испании. Административный центр – Сарагоса (исп. Zaragoza, араг. Zaragoza). Территория автономного сообщества делится на 3 провинции:– 13 комарок и 293 муниципалитета; Уэска – 10 комарок и 202 муниципалитета, Теруэль – 9 комарок и 293 муниципалитета.

³² **Сарагоса** (исп. Zaragoza, араг. Zaragoza) – город, административный центр одноименных комарки и провинции, столица автономного региона Арагон.

³³ **Монсальбарба** (исп. Monzalbarba) – пригород Сарагосы.

³⁴ **Кодо** (исп. и араг. Codo) – муниципалитет в составе района (комарки) Кампо-де-Бельчите провинции Сарагоса автономного сообщества Арагон.

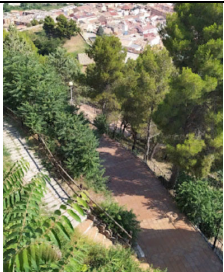
³⁵ **Вильямайор-де-Гальего** (исп. Villamayor de Gállego, араг. Villamayor de Galligo) – город и муниципалитет в составе комарки Сарагоса провинции Сарагоса автономного сообщества Арагон.

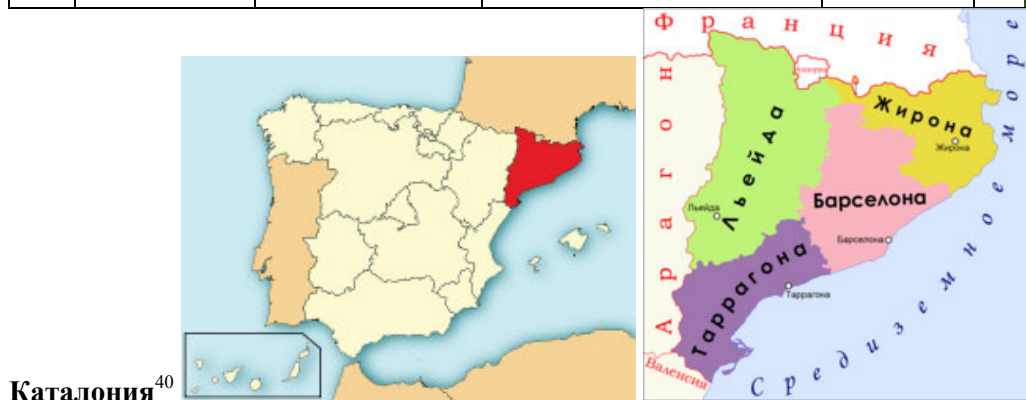
³⁶ **Ла-Пуэбла-де-Альфинден** (исп. La Puebla de Alfindén, араг. Puebla d'Alfindén) – муниципалитет в составе комарки Сарагоса провинции Сарагоса автономного сообщества Арагон.

³⁷ **Фуэнтес-де-Эбро** (исп. Fuentes de Ebro, араг. Fuents d'Ebro) – муниципалитет в составе комарки Сарагоса провинции Сарагоса автономного сообщества Арагон.

³⁸ **Пина-де-Эбро** (исп. Pina de Ebro, араг. Pina d'Ebro) – муниципалитет в составе комарки Рибера-Баха-дель-Эбро провинции Сарагоса автономного сообщества Арагон.

³⁹ **Андорра** (исп. и араг. Andorra) – муниципалитет, административный центр комарки Андорра-Сьерра-де-Аркос в провинции Теруэль автономного сообщества Арагон.

33.	статуя	Св. Макария	Установлена в центральной части алтаря церкви Св. Макария, Там же	
34.	гостиница	Св. Макария	Находится рядом с церковью Св. Макария Hostal San Macario, Andorra	
35.	парк	Св. Макария	Находится на холме Св. Макария перед церковью, Parque de San Macario Andorra	
36.	дорога	Крестный путь Св. Макария	Ведет к самой высокой точке холма Vía Crucis de San Macario Andorra	

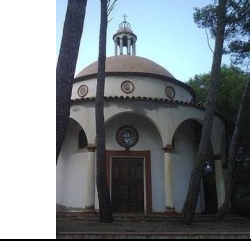
37.	хачкар	дружбы	Установлен на площади, неподалеку от Королевского дворца, Jachkar per l'amistat Catalunya-Armènia Av. de l'Estadi, 66, 08038 Barcelona ⁴¹	19.09.2009	
38.	лапидарная надпись	Дарственная на испанском ⁴² и армянском ⁴³ языках	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, Там же		

⁴⁰ **Каталония** (кат. Catalunya, исп. Cataluña, окс. Catalonha) – автономное сообщество (кат. Comunitat Autònoma) Испании. Официальное название – Автономная область Каталония (кат. Comunitat Autònoma de Catalunya, исп. Comunidad Autónoma de Cataluña, окс. Comunitat Autònoma de Catalonha). Каталония делится на 4 провинции (Барселона, Таррагона, Льейда, Жирона), разделённые на 41 округ.

⁴¹ **Барселона** (кат. Barcelona, исп. Barcelona) – город, столица автономной области Каталония и одноимённой провинции

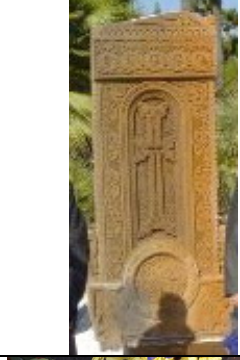
⁴² PER L'AMISTAT ENTRE ARMÈNIA I CATALUNYA / ARMENIA I CATALUNYA

⁴³ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԿԱՏԱԼՈՆԻԱՅԻ / ԲԱՐԵՇԿԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԻՐ

39.	хачкар	памяти жертв Геноцида армян 1915 года	Установлен в монастыре Санта-Мария-де- Педральбес, Pedralbes, Barcelona	3.10.2021	
40.	лапидарная надпись	Дарственная на испанском и армянском языках	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, Там же		
41.	церковь	Св. Георгия	Iglesia Apostólica Armenia de Santo Guevorg en Cologne, Cologne ⁴⁴	Аренда в 2009 г. на 30 лет.	

Валенсия⁴⁵

42.	хачкар	[8, с. 42]	Установлен в Parque El Palmeral, Alicante ⁴⁶	2005	
43.	лапидарная надпись	на армянском ⁴⁷ языке	Находится на тыльной стороне хачкара, Там же		
44.	мемориаль- ная доска	на испанском ⁴⁸ языке	Установлена перед хачкаром, Alicante	18.01.2008	

⁴⁴ **Калонже** (кат. Calonge) – муниципалитет в Испании, входит в провинцию Жирона в составе автономного сообщества Каталония. Муниципалитет находится в составе района (комарки) Баш-Эмпорда.

⁴⁵ **Валенсия**, Валенсийское сообщество, или Валенсийская страна (вал. València, Comunitat Valenciana, исп. Valencia, Comunidad Valenciana) – автономное сообщество на востоке Испании. Столица и крупнейший город — Валенсия. Регион поделен на 3 провинции: Аликанте, Кастильон и Валенсия.

⁴⁶ **Аликанте** (исп. Alicante, кат. Alacant) – город, автономное валенсийское сообщество, центр одноимённой провинции.

⁴⁷ ԿԱԼՈՆՅԵՅԻ ԽԱՉԻՔԱՐՍ / Ի ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ / ԵՎ ՊԱՀԱՊԱՆ ԱԼԻԿԱՆՏԵԻ / ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ / ԲԱՐԵՐԱՐ / ԹԵՎՈՍ ՍԱՖԱՐԻԱՆ / 2005 թ.

⁴⁸ TEVOS SAFARYAN EN HONOR AL PUEBLO ARMENIO / DONÓ A LA CIUDAD DE ALICANTE ESTE MONUMENTO / SIENDO ALCALDE – PRESIDENTE / EL EXCMO. SA. D. LUIS DÍAZ ALPERI / ALICANTE 18 DE ENERO DE 2008

45.	квартал	Сан Блас – Санто Доминго ⁴⁹	San Blas – Santo Domingo, Alicante		
46.	улица	Св. Власа	Carrer Sant Blai, 12002 Castellón de la Plana ⁵⁰		Протяженность: 300 м
47.	памятник	“Крест жизни” [8, с. 43]	El monumento "LA CRUZ DE VIDA", Находится в jardín del emblemático Hort de Sendra во дворе Centro Público de Educación de Personas Adultas de Mislata на Calle del Rosario, 46920 Mislata ⁵¹	04.2010	

Мурсия⁵²

48.	улица	Армения	Calle Armenia - Hacienda Alam, 30320 Fuente Álamo ⁵³		Протяженность: 120 м
49.	улица	Св. Власа	Calle San Blas 0320 Fuente Álamo		Протяженность: 90 м

⁴⁹ Название района состоит из двух частей. Первая происходит от святилища, возведенного в этом районе в 1697 г. (разрушено в 1809 г.) посвященного святому Власу епископу Севастийскому. А название второй части Санто-Доминго происходит от упоминания о бизнесмене Доминго Лилло, который в 1890 г. начал строить в этом районе группу домов для железнодорожников.

⁵⁰ **Кастельон-де-ла-Плана** (исп. Castellón de la Plana, кат. Castelló de la Plana) – город и муниципалитет в составе комарки Плана-Альта, административный центр провинции Кастельон автономного сообщества Валенсия.

⁵¹ **Мислата** (исп. Mislata) – муниципалитет в районе (комарки) Уэрта-Оэсте провинции Валенсия в составе автономного сообщества Валенсия (автономное сообщество).

⁵² **Мурсия** (исп. Murcia) – город на юго-востоке Испании, административный центр автономного сообщества Мурсия и одноимённой провинции.

⁵³ **Фуэнте-Аламо-де-Мурсия** (исп. Fuente Álamo de Murcia) – город и муниципалитет в составе комарке Кампо-де-Картахена в провинции Мурсия автономного сообщества Мурсия.

Кастилия-Ла-Манча⁵⁴

50.	улица	Армения	Calle Armenia 13630 Socuéllamos ⁵⁵	Протяженность: 500 м
51.	улица	Св. Власа	Calle San Blas, 02400 Hellín ⁵⁶	Протяженность: 110 м
52.	улица	Св. Власа	Calle San Blas, 02500 Tobarra ⁵⁷	Протяженность: 340 м

Андалусия⁵⁸

53.	надгробная плита	епископ Геворг Аствцатурян из города Ван ⁵⁹	Находится в церкви Св. Винсента, Iglesia St. Vicente, Sevilla ⁶⁰	19.11.1643	
-----	---------------------	--	--	------------	---

⁵⁴ **Кастилия-Ла-Манча** (исп. Castilla-La Mancha) – автономное сообщество в центре Испании. Столица – город Толедо. Автономное сообщество включает пять провинций: Альбасете, Сьюдад-Реаль, Куэнка, Гвадалахара, Толедо.

⁵⁵ **Сокуэльямос** (исп. Socuéllamos) – город и муниципалитет в комарке Манча-Альта провинции Сьюдад-Реаль, в автономном сообществе Кастилия – Ла-Манча.

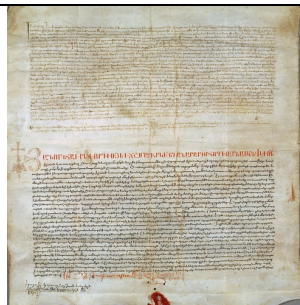
⁵⁶ **Эльин** (исп. Hellín) – муниципалитет в составе района (комарки) Кампос-де-Эльин в провинции Альбасете, автономного сообщества Кастилия-Ла-Манча.

⁵⁷ **Тобарра** (исп. Tobarra) – муниципалитет в составе комарки Кампос-де-Эльин в провинции Альбасете, автономного сообщества Кастилия-Ла-Манча.

⁵⁸ **Андалусия** (исп. Andalucía, лат. Vandalitia) – автономное сообщество, состоящее из восьми провинций: Альмерии, Кадиса, Кордовы, Гранады, Уэльвы, Хаэна, Малаги и Севильи. Административный центр – город Севилья.

⁵⁹ *Armenian Bishop JORGE ADEODATO from the City of Van from Lesser Armenia.*

⁶⁰ **Севилья** (исп. Sevilla) – город и муниципалитет в составе комарки Большая Севилья, столица одноименной провинции и автономного сообщества Андалусия.

54.	<i>патент</i>	Короля Киликийской Армении Левона IV для свободной торговли сицилийцев	Находится в историческом архиве Генерального Фонда герцогского дома Мединасели, General de la Fundación Casa Ducal de Medinaceli, Pl. de Pilatos, 1, 41003 Sevilla	24.11.1331	
55.	хачкар	памяти жертв Геноцида армян 1915 г.	Установлен в центральном парке города «Parque de la Paloma» Benalmádena ⁶¹	07.10.2016	
56.	лапидарная надпись	Памятная на испанском ⁶² и армянском ⁶³ языках	Находится на лицевой стороне в основании хачкара, Там же		
57.	<i>улица</i>	Армения	Calle Armenia, 41710 Utrera ⁶⁴		Протяженность: 220 м
58.	<i>улица</i>	Армения	Calle Armenia, 04700 El Ejido ⁶⁵		Протяженность: 62 м
59.	часовня	Иисуса Назаретянина в монастыре Св. Марии	Zócalo de la Capilla del Nazareno de Santa María. Convento de las R.R. M.M. Concepcionistas de Santa María, Calle Santa María, Cádiz ⁶⁶		

⁶¹ **Бенальмадена** (исп. Benalmádena) – муниципалитет в составе комарки Коста-дель-Соль-Оксиденталь (исп. Costa del Sol Occidental) в провинцию Малага в составе автономного сообщества Андалусия.

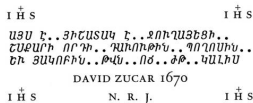
⁶² En memoria de Las víctimas del Genocidio / Armenio de 1915

⁶³ 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության անմեղ / զոհերի հիշատակին

⁶⁴ **Утрера** (исп. Utrera) – муниципалитет в составе комарки Бахо-Гвадалquivир провинции Севилья, в составе автономного сообщества Андалусия.

⁶⁵ **Эль-Эхидо** (исп. El Ejido) – населенный пункт в составе комарки Поньенте-Альмерьенсе (исп. Poniente Almeriense) провинции Альмерия, автономного сообщества Андалусия.

⁶⁶ **Кадис** (исп. Cádiz, лат. Gades) – город и муниципалитет в составе комарки Баия-де-Кадисна, административный центр одноименной провинции автономного сообщества Андалусия.

60.	купель		Установлена у средней колонны левого ряда в часовне Иисуса Назаретянина, Там же	1670	
61.	лапидарная надпись	Дарственная на армянском ⁶⁷ и латинском языке [50]	Находится в средней части купели над ванной, там же	1670	
62.	изразцовое панно	Участок № 1 по периметру ограничен испанскими азулехосами с изображением иерусалимского креста, в середине 42 портретных и 15 библейских плиток из коих 2 с испанским текстом	Находится на стене средней колонны левого ряда за мраморной купелью, Там же	1670-79	
63.	изразцовое панно	Участок № 2 по периметру ограничен испанскими азулехосами с изображением иерусалимского креста, затем ряд из 36 плиток с библейскими сюжетами (одна из которых во- тивная с армянской надписью), а в центр 48 портретных плиток [4]	Находится на стене колонны, Там же	1670-79	
64.	изразец	Распятие [74]	№ 01041В Находится на участке № 2 в 10-ом ряду 6-ой колонки, Там же	1671	
65.	лапидарная надпись	Памятная на армянском ⁶⁸ языке	Находится в нижней части изразца, Там же		

⁶⁷ IHS ԱՅՍ Է. ՅԻՇԱՍԿԿ Է.. ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ.. IHS / ՇԱԶԱՐԻ ՈՐԴԻ. ԴԱԲՈՒԹԻՆ.. ՊՈՂՈՍԻՆ.. / ԵՒ ՅԱԿՈԲԻՆ.. ԹՎՂԵ.. ՈՃ.. ԺՂԹ. ԿԱԼԻՍ / DAVID ՅՎԱՐ 1670 / IHS N.R.J. IHS

⁶⁸ ԼՍ Է ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈՂԵ/ՑԻ ՇԱԲԱՐԻ ՈՐՐ/ԴԻ: ԴԱՎՈ/ԹԻՆ: ՊՈՂՈՍԻՆ: ՅԱԿՈ/ԲԻՆ: ԹՎՆ ՌՃԻ (1120+551=1671)

66.	изразцовое панно	Участок № 3 по периметру ограничен испанскими азулехосами, по центру состоит из 98 плиток с библейскими сюжетами из коих две вотивные плитки с датами 1670 и 1671 гг. [72]	Находится на стене колонны справа от участка № 2, Там же	1670-79	
67.	изразец	Вотивный [74]	№ 03254 Находится на участке № 3 в 6-ом ряду 1-ой колонки, Там же	1670	
68.	лапидарная надпись	Памятная на испанском ⁶⁹ языке	Находится в нижней части изразца, Там же		
69.	изразец	Вотивный [74]	№ 03256 Находится на участке № 3 в 10-ом ряду 5-ой колонки, Там же	1671	
70.	лапидарная надпись	Памятная на испанском ⁷⁰ языке	Находится в нижней части изразца, Там же		
71.	изразцовое панно	Участок № 4 по периметру ограничен испанскими азулехосами, поле состоит из 84 библейских плиток одна из которых вотивная плитка с надписью на армянском языке [72]	Находится на стене правой пристенной предалтарной полуколонны, Там же	1670-79	
72.	изразец	Вознесения Господня [74]	№ 03259 Находится на участке № 4 в 6-ом ряду 3-ой колонки, Там же	1671	
73.	лапидарная надпись	Памятная на армянском ⁷¹ языке	Находится в нижней части изразца, Там же		

⁶⁹ David Pablo Jacob Zúcar / de Nacion Armenio / 1670.

⁷⁰ David Pablo Jacob Zúcar / de Nacion Armenio / 1671.

⁷¹ ԱՍ Է ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈՂԵ/ՑԻ ՇԱԲԱՐԻ ՈՐՂԴԻ: ԴԱՎՈ/ԹԻՆ: ՊՈՂՈՍԻՆ: ՅԱԿՈ/ԲԻՆ: ԹՎՆ ՌՃԻ (1120+551=1671)

83.	изразец	Вотивный [74]	№ 03253В Находятся на участке № 5 вне креста, в 14-ом ряду 8-ой колонки, там же	1670-79	
84.	лапидарная надпись	Памятная на армянском ⁷⁶ языке	Находится в центральном поле изразца, Там же		
85.	изразец	Иисус падает под крестом [74]	№ 03258 Находятся на участке № 5 вне креста, в 9-ом ряду 20-ой колонки, там же	1671	
86.	лапидарная надпись	Памятная на армянском ⁷⁷ языке	Находится в нижней половине изразца, Там же		
87.	изразец	Вознесение [74]	№ 03260 Находятся на участке № 5 вне креста, в 11-ом ряду 17-ой колонки, там же	1671	
88.	лапидарная надпись	Памятная на армянском ⁷⁸ языке	Находится в нижней половине изразца, Там же		
89.	изразец	Вотивный [74]	№ 03255 Находятся на участке № 5 вне креста, там же	1671	
90.	лапидарная надпись	Памятная на испанском ⁷⁹ языке	Находится в нижней части изразца, Там же		
91.	изразец	Вотивный [74]	№ 03257 Находятся на участке № 5 вне креста, там же	1671	
92.	лапидарная надпись	Памятная на испанском ⁸⁰ языке	Находится в нижней части изразца ⁸¹ , Там же		

⁷⁶ Յիշխման և Չորիսիցի. Շիքիքի. / որդի: Դաւիթի. / Յիշխմանի.

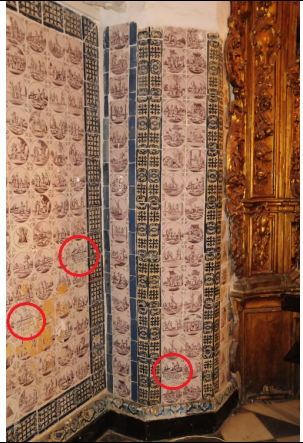
⁷⁷ ԱՍ Է ՅԻՇԽՍԿ ՀՈՂԵ/ՅԻ ՇԱՐԱՐԻ ՈՂԴԻ: ԴԱՎԹ/ԹԻ: ՊՈՂՈՍԻ: ՅԱԿՈ/ԲԻ: ԹՎՆ ՌՃԻ (1120+551=1671)

⁷⁸ ԱՅՍ Է ՅԻՇԽՍԿ / ՇԱՐԱՐԻ ՈՂԴԻ ԴԱՎԹԻ ՊՈՂՈՍ ՅԱԿՈԲԻ / ԹՎՆ ՌՃԻ (1120+551=1671)

⁷⁹ David Pablo Jacob Zúcar / de Nacion Armenio / 1671.

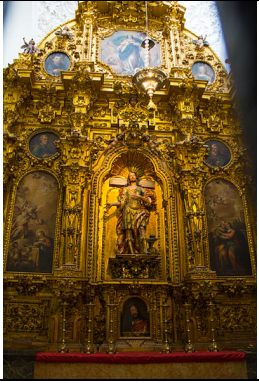
⁸⁰ David Pablo Jacob Zúcar / de Nacion Armenio / 1671.

⁸¹ При внимательном рассмотрении вотивных изразцов под номерами 03254 (1670 г.), 03256 (1671 г.), 03257 (1671 г.) с надписью *David Pablo Jacob Zúcar / de Nacion Armenio* над каждым именем изображен соответствующий персонаж. Над Давидом – царь Давид с короной на голове, над Павлом – апостол Павел с мечом и в католической митре, а над Яковом – апостол Яков или Сантьяго с тростью и шляпой полонника на спине. А на вотивном изразце № 03255 (1671 г.) персонажи спутаны.

93.	изразцовое панно	Участок № 6 по периметру ограничен испанскими азулехо-сами, поле состоит из 16+32+16 библейских плиток одна из которых вотивная с надписью на армянском языке [72]	Находится на пристенной полуколонны справа от участок № 5 в часовне Иисуса Назаретянина, Там же	1670-79	
94.	изразец	Иисус падает под крестом [74]	№ 01043-2 Находится на участке № 6 в 15-ом ряду 2-ой колонки, Там же	1671	
95.	лапидарная надпись	Памятная на армянском ⁸² языке	Находится в нижней части изразца, Там же		
96.	здание	Дом четырех башен ⁸³ [40]	BIC: RI-53-0000204 IAPH: 01110120003 Casa de las Cuatro Torres, Plaza de Argüelles, núm. 3 Centro, Cádiz	1736-45	
97.	площадь	Фрахела (Fragela)	Plaza de Fragela (Plaza del Falla), 11003 Cádiz		
98.	здание	Дом Фрахела или Дом Вдов и сирот [43]	IAPH: 01110120022 Casa Fragela или Casa de las Viudas y Huérfanos, Plaza de Fragela, número 1 Cádiz	1756 Рест. 1922, 2008	
99.	лапидарная надпись	Памятная строительная [43]	Находится над входом в здание “Casa Fragela”, там же	1756	
100.	надгробие	Ованес Хлат Сакахини Juan Clat Sacachini. Fragela	Iglesia de Santa Catalina, Cádiz	23.03.1756	

⁸² ՍՍ Է ՅԻՇՍՏՍԿ ՀՈՂԵ/ՅԻ ՇԱՐԱՐԻ Ո[Ո]ՂԻ: ԴԱՎՈ/ԹԻՆ: ՊՈՂՈՍԻՆ: ՅԱԿՈ/ԲԻՆ: ԹՎՆ ՌՃԻ (1120+551=1671)

⁸³ Здание построено по заказу Ованнеса Хлата Сакахини по прозвищу Фрахела (исп. Juan Clat Sacachini. Fragela), богатого армянского купца родом из Дамаска. Объявлен памятником архитектуры согласно декрету 1006 от 2.04.1976.

101.	часовня	Св. мч. Акакия Каппадокиянина	Chapelle S. Acace. Находится в кафедральном соборе, Cordoue ⁸⁴		
102.	статуя	Св. мч. Акакия Каппадокиянина	Statue de S. Acace, centurion et martyr, Находится в часовне Св. Акакия, Там же	1715	
103.	церковь	[63]	Málaga ⁸⁵	Осн. 27.11.2022	

Канарские острова⁸⁶

104.	улица	Армения 1-я	Calle 1 st Armenia 38009 Santa Cruz de Tenerife ⁸⁷		Протяженность: 150 м
105.	улица	Армения 2-я	Calle Armenia 2a, 38009 Santa Cruz de Tenerife		Протяженность: 170 м

Перечень использованной литературы

1. «Արաքս» Հայ-բասկյան միջազգային գիտական հանդես: – Եր.: Երևանի պետ. համալս. հայագիտական կենտրոն: 1993-2004 / «Araxes» Revista internacional armenio- vasca. 1993-2004.
2. **Աբրահամյան, Ա. Գ.** Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթականության պատմության: Հ. Բ. *հայ-իսպանական հարաբերություններ*, էջեր 199-206: – Եր., Հայպետհրատ: 1967: – 424 էջ:
3. **Ալպոյանեան, Պ. Ա.** Սպանիա և Հայաստան: // «Ազատ միտք» շաբաթաթերթ: - Գահիրե. Ա տարի, 1937, թ. 36-39:
4. **[Աղանունի, Մկրտիչ]** Միաբանք եւ պայքար Հայ Երուսաղեմի: *Աշխատասիրաց Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղանունի*: - Երուսաղեմ. Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1929: - 560 էջ:
5. **Աճառյան, Հրաչյա** Հայ գաղթականության պատմություն: *Սպանիա*, էջեր 704-705: – Եր.: «Զանգակ-97», 2002: – 768 էջ:
6. **Աճառյան, Հրաչյա** Հայոց անձնանունների բառարան: – Եր.: Երևանի Պետական Համալսարան, 1948: Հատոր 4, Ցուցակ 1:
7. **Անանիա Ծիրակացի** Մատենագրություն: / Թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր. Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի, խմբ. Է. Բ. Աղայան: – Եր.: Սովետ. գրող, 1979: – 400 էջ:
8. **Աշխարհի հայկական հուշարձանները** Մաս 1: – Եր.: Անտարես, 2011: – 128 էջ:

⁸⁴ **Кордова** (исп. Cordoue) – город, столица провинции Кордова в Андалусии.

⁸⁵ **Малага** (исп. Málaga) – город, административный центр комарки Малага – Коста-дель-Соль (исп. Málaga-Costa del Sol) и одноименной провинции в Андалусии.

⁸⁶ **Канарские острова** (исп. Las Islas Canarias) – архипелаг из семи островов вулканического происхождения в Атлантическом океане, недалеко от северо-западного побережья Африки (Марокко и Западная Сахара). Острова принадлежат Испании и являются одним из автономных сообществ этой страны. Столиц две, Санта-Крус-де-Тенерифе и Лас-Пальмас-де-Гран-Канария, но до 1927 года Санта-Крус-де-Тенерифе был единственной столицей.

⁸⁷ **Санта-Крус-де-Тенерифе** (исп. Santa Cruz de Tenerife) – столица одноименной провинции Испании, острова Тенерифе, и одна из двух столиц Канарских островов (место работы автономного парламента).

9. **Արամյան Ա. Գ.** V-XVII դդ. հայ-իսպանական պատմամշակութային կապերի պատմությունից: Էջեր 33-42: // «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների = Herald of the Social Sciences. N 8, 1990.
10. **Ալզոստինոսի Բագեցոյ** ճանապարհորդություն յԵւրոպայ // Նշխարք մատենագրութեան Հայոց. Ալզոստինոս Բագեցի: – Պատմություն թագաւորացն Հայոց, որ ի Սիւ: – Ժամանակագրություն: – Սինաս Թոխատեցի: – Արքահամ Անկիւրացի (Ղարլան): – Յիշատակարանք: *Ի լոյս էած Զ[երուբել] Պատկանեան* / – Ս. Պետերբուրգ, 1884:
11. **Բասմաջեան, Կարապետ Յ.** Լեւոն Ե Լուսինեան. Վերջին թագաւոր Հայոց: – Պարիս: հեղինակին քով, 1908. – 168 էջ:
12. **Խաչատրյան, Ե.** Հայ-բասկյան ցեղակցության հարցը օտար հեղինակների աշխատություններում: Էջ 5 // «Հատուն Հարք» Հայաստանի ազգային ազրարային համալսարանի պաշտոնաթերթ: 1-2 (1209-1210) 2019:
13. **Խաչկյան, Լ. Ս.** Մարգիս արեղայի ուղեգրությունը: Էջեր 125-148: // «Պատմա-բանասիրական հանդես»: 1970, № 3:
14. **Հակոբյան, Վ.** Մարտիրոս Երզնկացու ճանապահորդական նոթերը: Էջեր 97-110 // Հայկական ՍՍՌ-Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագիր» = Известия Академии наук Армянской ССР / Հասարակական գիտություններ = Общественные науки: 1957, № 6:
15. **Հայ Սփյուռք** հանրագիտարան: *Իսպանիա*, էջ 212: – Եր.: Հայկ. հանրագիտ. հրատ. 2003: – 732 էջ:
16. **Ղևոնդ Ալիշան** Սիսական: Տեղադրություն Սիւնեաց աշխարհի: Ի հ. Ղևոնդայ Ս. Ալիշան: Ս. Մխիթարեան: – Վենետիկ, ի Մխիթարեան վանս, ի Ս. Ղազար. 1893:
17. **Մավյան, Վ.** Անկապ օրագիր: – Երուսաղեմ, 1968:
18. **Մովսես Խորենացի** Պատմություն Հայոց: / Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի: – Եր.: Հայաստան հրատարակչություն: 1968: – 420 էջ:
19. **[Չամչեանց, Միքայէլ]** Պատմություն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տն. 1784...: Յօրինեալ ի Հայր Միքայէլ վոյէ Չամչեանց **Կոնստանդինուպօլսեցոյ**, յաշակերտէ ամենապատիւ Տն Մխիթարայ մեծի արքայի: ...: Հատոր Բ: Յորում պարունակին պատմութիւն երդ և չրդ գրոց՝ հանդերձ իւրեանց ծանոթութիւն, սկսել յամի տն 441 մինչև ի 1080: – ի Վենետիկ. Ի տպարանի Պետրոսի Վաղվազեանց Հրամանաւ մեծաորաց: 1785: – 1060 էջ:
20. **Գալուստյան, Ծնորիք արքեպս.** «Համաքրիստոնեական Սուրբեր» / Արևելահայերենի փոխադրեց՝ Վաչագան սրկ. Դոխոյանը: «ԳԱՆՁԱՍԱԲ» մատենաշար: Երևան, 1997.
21. **Մարգսյան, Հ. Բարսեղ վրդ.** Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեան ի. Վենետիկ: Հատ. Ա. – Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1914:
22. **Մարգսյան, Վ.** Բասկերի ծագման առեղծվածը և Հայկական լեռնաշխարհը: Հայ-բասկյան առնչությունների հարցը բասկագիտական և հայագիտական աղբյուրներում: / Խմբ. Գ. Բ. Ջահոբլյան; ԵՊՀ: – Երևան : Ասողիկ: 2000: - 164 էջ:
23. **Մարգսյան, Վ.** Բասկերեն – հայերեն զուգահեռների բառարան: // «Արաքս» Հայ-բասկյան միջազգային գիտական հանդես: 1998. Հմ 2: – 44 էջ:
24. **Մարգսյան, Վ.** Ուրարտական քաղաքակրթությունը և բասկերի նախահայրենիքի հարցը: – Երևան, 1998:
25. **Փեյկիեան, հ. Եղիա** Մարտիրոս Եպիսկոպոսի Երզնկացոյ՝ Ուղեւորութիւն ի Սպանիա: Էջեր 49-60: // «Բազմավէպ» հանդիսարան, հատոր ՂԵ. Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1937, Փետրուար-Մայիս: Թիւ 2-5.
26. **[Асогик, Степанос Таронский]** Всеобщая история **Степ’аноса Таронскаго Асох’ика** по прозванию. – писателя XI столетия – Переведена съ армянскаго и объяснена Н. Эминимъ. – Москва: въ типографии лазаревскаго института восточных языковъ. 1864. – XIX + 338 с.
27. **Жития святых** на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней святого Димитрия Ростовского / 12 книг. – М.: «Ковчег», 2010.
27.1. День двадцать четвертый. *Житие и страдание святой первомученицы, равноапостольной Феклы.* С. 473-484. Книга первая. Сентябрь. 2010. – 672 с., ил.
28. **Зарян, Костан** Страны и боги : Испания : Роман-эссе / Пер. с арм. И. Карумян; Предисл. и примеч. Ю. Хачатряна. – Ер.: Гаспринт, 2003. – 368 с.
29. **Мовсес Хоренаци.** История Армении. / Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Г. Саркисяна. – Ер.: «Айастан», 1990. – 291 с., ил.
30. **Погосян /Хахбакян/ Г. Г.** Памятники армянской архитектуры и топонимики в Бельгии. Стр. 77-88. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». Том XII, № 4. – Ер. 2021. – EDN: [ZXIFAA](#)
31. **Погосян /Хахбакян/ Г. Г.** Памятники армянской архитектуры и топонимики в Израиле и Палестине. Стр. 76-127. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». Том XI, № 5. – Ер. 2020. – EDN: [JRBHAD](#)
32. **Погосян /Хахбакян/ Г. Г.** Памятники армянской архитектуры и топонимики в Швейцарии. Стр. 86-93. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». Том XIII, № 4. — Ер. 2022. — EDN: [APNDZQ](#)
33. **Степанян, А.** Вклад армян в Османской империи. – Ер.: Госпринт. 2012. – 716 с.
34. **ACTA SANCTORUM JULII. 26.** Quotquot tot orbe coluntur, vel a Catholicis Scriptoribus celebrantur ex Latinis et Græcis, aliarumque gentium monumentis Collecta, Digesta, Illustrata. A Ioanne bapt. SOLLERIO, Joanne PINIO, Guilielmo CUPERO, Petro BOSCHIO. E. societate JESU presbyteris theologies. Tomus VI. - PARISIIS ET ROMÆ Apud Victorem Palmé, Bibliopolam. M.DCCC.LXVIII (1868). – IV + 663 p. + XX.
35. **Azurmendi, Joxe** 2020: *Pentsamenduaren historia Euskal Herrian*. Andoain, Jakin.
36. **Buide del Real, Francisco Javier** (2015). «Armenia jacobea». // *Compostelanum* (Centro de Estudios Jacobeos) 60 (3-4): 593-643. ISSN 0573-2018.

37. **Dominguez Ortiz, Antonio** "Armenians in Sevilla" // *Hispalense* File No. 61-62. Sevilla, 1953. Reprinted in his work: *Society and Mentality in Sevilla the Old Regime*. Sevilla, Seville Library, 1983, p. Themes. 41.
38. **Fisas, Carlos** *Historias de la Historia. Las anécdotas y curiosidades más interesantes jamás contadas*. 10 edición. – Lisboa: Planeta. 1989. – 424 páginas.
39. Gênes, Archivio di Stato, Archivio Segreto, 2737 D, doc. J - Լեւոն թագաւորի արտոնագիրը ջննովացիներին [23 դեկտեմբեր 1288 թ.]
40. **Gordillo Acosta, Ana María** Casa de las Cuatro Torres. Cádiz. Jornadas Europeas de Patrimonio. – Cádiz. 1996.
41. **Grigoryan, Hermine** Armenian Traces In Spain. pp. 228-240 // Բանբեր հայագիտության = Вестник Арменоведения = Journal of Armenian studies. ՀՀ ԳԱԱ հրատ. 2016. № 2.
42. **Joliet, Wilhelm**. (2012). Die Geschichte der Fliese. Niederländische Fliesen in der Capilla de Jesús Nazareno in Cádiz. Andalusien in.
43. **Juan Jiménez Mata y Julio Malo de Molina**: *Guía de la arquitectura de Cádiz*. Editado por la Consejería de Obras Públicas y Transportes. Dirección General de Arquitectura y Vivienda, y Colegio Of. de Arquitectos de Andalucía Occidental, Delegación de Cádiz. Año 1995
44. **Karst, Joseph** *Alarodies et Proto-Basques*. – Vienne, 1928.
45. **Karst, Joseph** *Geshichte der Armenishen Philologie*. – Heidelberg, 1930.
46. **[Langlois, Victor]** *Le trésor des chartes d'Arménie, ou, Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens: comprenant tous les documents relatifs aux établissements fondés en Cilicie par les ordres de chevalerie institués pendant les Croisades et par les républiques marchandes de l'Italie, etc. Recueillis, mis en ordre et publiés pour la première fois avec une introduction historique par VICTOR LANGLOIS. Ancien élève de l'école des chartes, membre des Académies de Saint Lazare de Venise et des sciences de Turin, etc. – Venice: topographie arménienne de Saint-Lazare. 1863. – 242 p.*
47. **Novillo-Fertrell Paredes, José María** (2013). «*La peregrinación en la huella del tiempo. Cronología jacobea: siglos X a XIII*». Peregrino. Revista del Camino de Santiago (Federación Española de Asociaciones del Camino de Santiago) (146): 34-37. ISSN 1576-0065
48. **Pazos, Anton M.** *Translating the Relics of St James: From Jerusalem to Compostela*. – Routledge, 2016. – 242 p.
49. **Portillo, Alfredo García** *Azulejos Holandeses en el Monasterio de Santa María: Una historia de armenios, holandeses y cofrades de Jesús Nazareno*. – Cádiz. 2023.
50. **Portillo, Alfredo García** *Visión general y Cronológica de las piezas cerámicas de tipo devocional en el Cadiz del siglo XVIII*. 2009.
51. **[Saint-Martin M.]** *Relación d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan Atlantique, à la sin du quinzième siècle, sous le règne de Charles VIII, par Martyr, évêque d'Arzendjan, dans la grande Arménie, écrite par lui-même en arménien, et traduite en français par M. Saint-Martin. Pp. 321-373. // «Journal Asiatique»: ou recueil de mémoires, d'extraits et de notices relatifs à l'Histoire, à la Philosophie, aux Sciences, à la Littérature et aux Langues des Peuples Orientaux. / Et publié par la Société Asiatique. Tome IX. – A Paris, A la Librarie Orientale de Dondey-Dupré père et fils. 1826.*
52. **Setyan, Vahan A.** *Language as a Fingerprint, Book 1: Perspectives on the Cradle of Civilization and the Armenian Language*. – Paperback, 2014. – 234 p.
53. *Un documento armenio en Cádiz. (1701). La comunidad armenia gaditana en el siglo XVIII. // Archivo Histórico Provincial de Cádiz. «Documento destacado». – Cádiz. Septiembre-Octubre de 2020. – 12 p. ISSN: 2695-5326.*
54. **Vasadevan, Aruna** (5 November 2013). *Santiago de Compostela (La Coruña, Spain)*. // Trudy Ring; Noelle Watson; Paul Schellinger (eds.). *Southern Europe: International Dictionary of Historic Places*. Taylor & Francis. – 836 p. ISBN 978-1-134-25965-6
55. **Vázquez de Parga, Luis; Lacarra, José M.ª; Uría Riu, Juan** (1948). *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*. – Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Сайтография

56. Испанские парламентарии осудили ЕС и ОБСЕ за неадекватную лексику в связи со сбитым ВС Азербайджана вертолетом ВВС НКР // «Еркрамас» гачета армян Краснодарского края. 15.12.2014 <https://yerkramas.org/article/85151/ispanskie-parlamentarii-osudili-es-i-obse-za-neadekvatnyu-leksiku-v-svyazi-so-sbitym-vs-azerbajdzhana-vertoletom-vvs-nkr>
57. В испанском парламенте предложили признать независимость Нагорного Карабаха. // «Новые Известия» - последние новости России и мира сегодня. 15 октября 2020. <https://newizv.ru/news/2020-10-15/v-ispanskom-parlamente-predlozhili-priznat-nezavisimost-nagornogo-karabaha-311920>
58. Город в Испании признал суверенитет и независимость Нагорно-Карабахской Республики. 21 дек. 2022 // Сетевое издание «Информационное агентство «Новороссия» <https://novorosinform.org/gorod-v-ispanii-priznal-suverenitet-i-nezavisimost-nagornoyakarabahskoj-respubliki-15940.html>
59. Испанский город Алкисия принял резолюцию в поддержку Арцаха // «Информационное агентство «news.am» 09.11.2020 <https://news.am/rus/news/612265.html>
60. Ла-Корунья осудила азербайджано-турецкую агрессию против Арцаха // Информационно-аналитический портал «Armenia Today». 07 Ноября 2020 <https://armeniatoday.news/republicofartsakh-ru/194303/>
61. Официальный электронный ресурс Министерства иностранных дел Республики Арцах // <https://www.nkr.am/ru/international-recognition-of-karabakh>

62. About Community «Armenian Diaspora in Spain» Embassy of Armenia to Spain. Ministry of Foreign Affairs of Armenia. Archivado desde el original el 31 de marzo de 2016. Consultado el 7 de abril de 2016. // Официальный электронный ресурс посольства Республики Армения в Испании / <https://web.archive.org/web/20160331221826/http://spain.mfa.am/en/community-overview/>
63. Información General «Comunidad Armenia en España» Embajada de la República de Armenia ante el Reino de España // Официальный электронный ресурс посольства Республики Армения в Испании / <https://spain.mfa.am/es/community-overview>
64. La ciudad de Amposta, Cataluña, reconoció la independencia de Artsaj // Consejo Nacional Armenio de Sudamerica (CNA) <https://goo.su/8N2Cdw> (ссылка укорочена)
65. El Ayuntamiento de Valencia reconoce el genocidio armenio // «ValenciaExtra». 9 de junio de 2017 <https://goo.su/KMJ757q> (ссылка укорочена)
66. Электронный ресурс – АМИ «Новости-Армения»
 - 66.1. Испанский город Мерида признал Геноцид армян // 11 Июня 2016 <https://goo.su/wq0iF3> (ссылка укорочена)
 - 66.2. Испанский город Суэка признал Геноцид армян // 05 Июня 2017 <https://goo.su/SWXgL> (ссылка укорочена)
 - 66.3. Совет испанского города Онтеньенте признал Геноцид армян // 02 Февраля 2020 <https://goo.su/TNNY9Pn> (ссылка укорочена)
 - 66.4. Каталонский парламент осудил агрессию Азербайджана против Арцаха // 22 Октября 2020. <https://goo.su/UcxIQHs> (ссылка укорочена)
67. Электронный ресурс – АРМЕНПРЕСС Армянское информационное агентство
 - 67.1. Парламент Каталонии признал Геноцид армян // 5 Марта 2010. <https://armenpress.am/rus/news/593276.html>
 - 67.2. Сообщество Балеарские острова признало Геноцид армян // 17 декабря 2010 <https://goo.su/acoiYKt> (ссылка укорочена)
 - 67.3. Парламент автономного района Испанская Наварра признал Геноцид армян // 24 Июнь 2014 <https://goo.su/0eTvpT> (ссылка укорочена)
 - 67.4. Парламент Земли Басков принял заявление, осуждающее Геноцид армян // 17 Апрель 2015 <https://goo.su/EMpUKb> (ссылка укорочена)
 - 67.5. Парламент Арагона принял резолюцию, осуждающую Геноцид армян // 2 Декабрь 2015 <https://armenpress.am/rus/news/828032.html>
 - 67.6. Два испанских города признали Геноцид армян // 6 Апрель 2016 <https://armenpress.am/rus/news/842430>
 - 67.7.3 города Испании признали и осудили Геноцид армян // 29 Апрель 2016 <https://www.armenpress.am/rus/news/845640/rus/>
 - 67.8. Городской совет испанского Аликанте официально признал и осудил Геноцид армян // 28 Июль 2016 <https://www.armenpress.am/rus/news/855524/>
 - 67.9. Испанский город Бенальмадена признал и осудил Геноцид армян // 12 Август 2016 <https://armenpress.am/rus/news/856918.html>
 - 67.10. Испанский город Малага официально признал Геноцид армян // 25 Октябрь 2016 <https://armenpress.am/rus/news/865212.html>
 - 67.11. Испанский город Сабадель признал Геноцид армян // 26 Январь 2017 <https://www.armenpress.am/rus/news/876078/>
 - 67.12. Испанский город Куйера признал Геноцид армян // 3 Май 2017 <https://goo.su/h8BtSU> (ссылка укорочена)
 - 67.13. Испанский город Алькоркон признал и осудил Геноцид армян // 26 Апрель 2018 <https://goo.su/EFWLX7S>
 - 67.14. Городской совет испанского города Бургос признал Геноцид армян // 12 Апрель 2019 <https://armenpress.am/rus/news/971159/>
 - 67.15. Каталонский город Берга признал независимость Арцах // 6 Ноябрь 2020 <https://armenpress.am/rus/news/1034124>
 - 67.16. Испанский город Торремолинос признал Геноцид армян // 23 Декабрь 2020 <https://armenpress.am/rus/news/1038681>
 - 67.17. Городской совет Барселоны признал Геноцид армян // 20 Май 2021 <https://goo.su/EMpUKb> (ссылка укорочена).
68. Электронный ресурс – PanARMENIAN.Net
 - 68.1. Еще один испанский город – Чиривелья признал Геноцид армян // 30 марта 2015 <https://www.panarmenian.net/rus/news/190007/>
 - 68.2. Испанский город Пайпорта официально признал Геноцид армян // 1 июля 2016 <https://www.panarmenian.net/m/rus/news/216061>
 - 68.3. Городской совет испанской Марбельи признал и осудил Геноцид армян // 30 сентября 2016 <https://panarmenian.net/m/rus/news/222148>
 - 68.4. Испанская Вильена признала Геноцид армян // 28 апреля 2017 <https://panarmenian.net/m/rus/news/238709>

- 68.5. Испанский город Сория признал Геноцид армян // 10 мая 2019
<https://panarmenian.net/m/rus/news/268598>
- 68.6. Очередной испанский город признал Геноцид армян // 18 декабря 2020
<https://www.panarmenian.net/m/rus/news/288788>
69. Испанский город Петрер признал Геноцид армян // Электронный ресурс – RusArmInfo, 31.03.2017
<https://rusarminfo.ru/2017/03/31/ispanskij-gorod-petrer-priznal-genocid-armyan/>
70. Испанский город Альтеа признал Геноцид армян 1915 года // Электронный ресурс – EADaily, 28 октября 2015
<https://eadaily.com/ru/news/2015/10/28/ispanskiy-gorod-altea-priznal-genocid-armyan-1915-goda>
71. Foundation for Medieval Genealogy / MEDIEVAL LANDS. A prosopography of medieval European noble and royal families by **Charles Cawley** <http://fmg.ac/Projects/MedLands/>
72. **Joliet, Wilhelm**. Die Geschichte der Fliese. Niederländische Fliesen in der Capilla de Jesús Nazareno in Cádiz / Andalusien. // https://www.geschichte-der-fliese.de/capilla_de_jesus_nazareno.html
73. Primera Iglesia Armenia en España // armspain.com 10 octubre 2010
74. Retablo Cerámico. Colección de Obras. Capilla del Nazareno de Santa María // <https://retabloceramico.org/obras/page/4/?b=Capilla%20del%20Nazareno%20de%20Santa%20María>

Приложение

Отрывок из книги: **Костан Зарян** Страны и боги : Испания : Роман-эссе / Пер. с армянского И. Карумян; Предисл. и примеч. Ю. Хачатряна. – Ер.: Гаспринт, 2003. – 368 с.

Никто из них не верил, что “султан Вавилона” даст свободу армянскому царю. В глубине души все были уверены и спокойны. Похоже, что и сам Хуан не питал больших надежд. Прошел год, как отбыли посланцы, и никаких вестей. А если случится невозможное, и царь получит свободу, значит, сомнений больше нет: Бог дал ему свершить справедливейшее деяние — преподать хороший урок неверному султану и показать всему христианскому миру величие и рыцарственность испанского духа...

Хуан Первый находился возле границы с Португалией, когда ему доложили, что посланная к султану делегация вернулась вместе с вызволенным из плена армянским царем.

Среди придворных поднялось сильное волнение.

Радости Хуана не было предела. Немедля он дал приказ подготовиться к торжественной встрече в Бадахосе несчастного царя. Гранды и слуги, восхищенные, с нетерпением ждали столь невероятной встречи, para quienes era por extremo sorprendente aquel espectáculo [для которых это представление было очень удивительным, ошеломляющим (исп.)]. Подумать только, освобожденный из страны Вавилонской пленный царь! Библейская сцена, где главным героем выступает могущественный монарх Кастилии...

А вот и сама эта мелодраматическая сцена.

Хуан Первый в величественной позе, какая приличествует актеру, играющему роль шекспировского короля, восседает на троне, окруженный грандами в роскошных одеяниях и слугами. Левон Пятый, которого неизвестно откуда появившиеся позже гравюры изобразили похожим на объевшегося епископа — толстошеким, широкоплечим, бородатым и с восточной чалмой на голове, притом, что в этих условиях его следовало бы, скорее, вообразить худым и измученным, аристократичным и бледным, — едва увидев Хуана, derribabare in tierra — бросается на землю, припадает к стопам короля и, вытянув губы, тшится поцеловать ему ноги. Но, растроганный этой душещипательной сценой, великодушный и добрый Хуан молниеносно вскакивает с трона и поднимает жалкого Левона, показав тем самым, как говорят испанские историки, что, “если он его вызволил из злых рук, это вовсе не означает, что он хотел видеть его жалким и униженным”.

И тотчас же, желая показать, что это так, а не иначе, он приказывает дать несчастному царю лучшие златотканые одежды, отделанное серебром оружие, драгоценности и все то, что поможет ему возместить утраченную восточную роскошь.

Пусть увидит мир generosidad y caballerosidad [щедрость и рыцарственность (исп.)] грозного короля Кастилии!

Но, словно этого мало — представьте, сеньор! — он, движимый каким-то бурным, неуправляемым чувством, доходит до такой крайности, каковой не найти во всей средневековой истории: он дарит ему, этому чужеземцу, составляющие сердце Кастилии три города — Мадрид, Андухар и Вильяреал.

Мадрид! Оставим другие, но Мадрид, этот бриллиант в короне Кастилии!..

И здесь мелодрама переходит в настоящую драму.

Указ Хуана обрушивается на головы кастильской знати, как тяжелый удар жезла. Вначале впечатление было столь ошеломляющим, что никто не осмелился и слова вымолвить. Как можно воспротивиться монаршей воле? Свершившееся было столь неожиданным, столь новым и невиданным, что дворяне не сразу осознали все значение этого пожертвования.

Поднимается глухой ропот, недовольство.

Представьте себе!..

То, что судьба несчастного царя далекой страны может вызвать сострадание и высокое чувство милосердия в душах верующих, вполне понятно. Что потерявшему все богатство царю справедливо было оказать щедрую помощь — тоже понятно. Что этому царю надо было содействовать деньгами и оружием, дабы он отвоевал свою страну и восстановил свои традиционные права, — тоже понятно. Но — тысяча святых! — взять и отдать ему принадлежащие короне Кастилии три важнейших города и назначить его их владыкой, которому обязаны подчиниться самые знатные и самые гордые дворяне, — это ужасно, это непростительно!..

Досада, брожение, протест.

Во дворцах грандов созываются тайные собрания. Произносятся едкие и язвительные речи. Возникают группировки. Во все концы Кастилии посылают людей, чтобы известить о случившемся всех вассалов трона, все знатные роды. На ноги поднимаются все, кто в этом заинтересован. Городской совет, чьи права попорчены, землевладельцы и купцы, которые могут лишиться своих монопольных прав, и народ, во главе которого должен стать какой-то пришелец, восточный варвар.

Эта всеобщая озабоченность имеет, прежде всего, материальную подоплеку. Аристократия обладает священными, закрепленными законом правами на доходы с этих городов. Как станет распоряжаться имуществом новый владелец? Ведь он гол как сокол, поэтому, естественно, для пополнения своей казны будет драть все, что только можно содрать. Не надо быть пророком, чтобы предвидеть это. Восточный человек, пусть христианин, но ведь в душе-то он все равно султан, деспот, а как же!

А мы?..

И, наконец, попорчены права кортесов. Без решения кортесов король Кастилии не имеет права на подобный шаг. Не имеет!

Узнав о зреющем протесте, Хуан очень опечалился. А затем возмутился. И объявил: если знатные люди Кастилии и в самом деле хотят ему служить, пусть безропотно подчинятся его воле, а она непреклонна.

9 октября 1383 года Хуан отдал категорическое распоряжение представителям городского совета и государственному нотариусу подготовить и подписать в Сеговии соответствующий указ, согласно которому Мадрид и два других города отдаются армянскому царю.

Свидетельствует документ 2-а-385-18 канцелярии города Мадрида:

“En la ciudad de Segovia, lunes diez y nueve de Octubre... estando el muy alto e muy noble don Leon, rey de Armenia, en su palacio en el monasterio de San Francisco de la dicha cibdat, en persona antel dicho rey don Leon, et en presencia de mi Gonzale Martinez, escrivanto de oro senor el rey Johan de Castiella...”

«9 октября, находясь в городе Сеговия вместе с почтеннейшим и благороднейшим доном Левонем, царем Армении, в монастыре Святого Франциска вышеуказанного города, в присутствии упомянутого царя дона Левона, нашего сеньора короля Хуана и моем, письмоводителя Гонсале Мартинеса...»

Хуан честно выполнил свое обещание.

Народ Мадрида дал согласие быть подданным царя Левона. Алькальд города испросил согласие городского Совета, подчеркнув, что, во избежание каких-либо неожиданностей и возможных в будущем недоразумений, король Хуан оставляет за городом права на определенные земли и определенные доходы.

12 октября 1383 года царь Левон прибыл из Сеговии в Мадрид.

Нового властителя народ встретил в городе торжественно. Вместе с изъявлением верноподданнических чувств мэрия и Совет представили прошение за подписью дона Диего Ферандеса де Мадрида, Альваро Ферандеса де Лаго, Гонсале Бермудеса и Хуана Родригеса, в котором они отмечали, что, согласно волеизъявлению Совета, должны быть сохранены привилегии, права и свободы города и что город должен продолжать развиваться и обогащаться. На это прошение Хуан Первый ответил полным согласием, сочтя требования Совета вполне справедливыми, и, воспользовавшись поводом, публично разъяснил причины, побудившие его дать такие права лишенному наследства армянскому царю. Главной из причин было то, что несчастный царь

пожертвовал всем, даже своим царством во имя сохранения “католической святой веры” *habia perdido su regno en defendimento de la sanna fe catolica*.

Хуан был вынужден сделать подобное заявление, ибо, по-видимому, движение против армянского царя приняло опасный характер. Дворянство Кастилии, к которому примкнула большая часть духовенства, прибегало к любым методам для дискредитации чужеземца. Так ли уж верно, что этот царь — правоверный католик? Жившие на Востоке монахи утверждают, что армяне всегда были врагами папства, раскольниками и гонителями католических проповедников...

И даже если допустить, что сам он, армянский царь, — истинный католик, кто может поручиться, что после его смерти какой-нибудь раскольник не завладеет его наследством и не принудит народ к своей сатанинской вере?

Хуан, который в своей первой, позже исчезнувшей дарственной грамоте, даря Левону города, не ставит каких-либо особых условий, был вынужден изменить свое решение и объявить, что эти права даются армянину, дабы он наслаждался ими всю жизнь, но после его смерти город Мадрид с его доходами и привилегиями вернется под власть кастильской короны. И чтобы развеять какие бы то ни было сомнения касательно последнего пункта, и чтобы в этом были абсолютно уверены Совет, рыцари и честной народ, — *Consejo, caballeros y hombres buenos* — Хуан торжественно дает благородное королевское слово, что после смерти армянина город перейдет к первому сыну Хуана — инфанту дону Энрике и его наследникам и ни при каких обстоятельствах не будет принадлежать никому иному, будь то коренной житель или иноземец, и отныне, он, король Кастилии, приказывает Совету, рыцарям и всему народу никогда и ни при каких обстоятельствах не принимать и не подписывать ни одного документа, противоречащего его обещаниям.

И все это он велел запечатлеть на бумаге, приложив еще и пространное, подтверждающее верность католической церкви предисловие, где говорилось о Троице, Деве Марии и канонизированных святых, и дал подписаться под ней своему старшему сыну и многочисленным свидетелям, уверенный, что бумага ублажит и членов Совета, и дворян (бумага канцелярии 2-а-305-27).

Но все это, как выяснилось позднее, делу не помогло.

То, что Хуан предпринял превентивные шаги на будущее, это еще ничего. Но настоящее?... Кто возместит потери рыцарям и честному народу? Те деньги, что тратит варварский армянский царь, те доходы, что он получает, все за счет их кармана. Попираются старинные и подкрепленные множеством свидетельств права. Религия религией, гуманность гуманностью, а их деньги?!

Злоба и ненависть к армянскому царю нарастали.

Укрывшись в своем дворце, окруженный враждебно настроенными придворными, презиравшими его, последний Армянский Царь и первый Армянский Беженец переживал тяжелые, горчайшие дни.

Чужой дом, чужой хлеб!..

Предвестие трагедии, которая станет для большей части армянства почти естественным состоянием. Первое *sale etranger* [грязный чужеземец (фр.)], первый моральный удар плетью, первое унижение, голова, впервые склоненная перед псами, — все то, от чего оскорбленному самолюбию армян предстояло страдать еще долгие столетия!

Честно говоря, я лично не питаю особых симпатий к этому жалкому Лусиньяну как царю. Его фанатичное латинофильство и приверженность католичеству ввергли армянский народ в беду. В последние годы Киликийского царства армянская нация была расколота, развращена, лишена единомыслия и духовного согласия. Неисчислимы те потери, тот вред, которые благодаря поддержке трона нанесло нашей нации невежественное, скотоподобное и паразитическое чужеземное духовенство, и все еще продолжает наносить. Ужасные последствия имела также та глупая вера, которую с этого времени стал питать армянский народ к так называемым “цивилизованным христианским странам” — глаза наивных агнцев, устремленные в пустоту!

Левон Пятый в своей новой тюрьме, в Мадриде, — понимал ли он это?..

Казалось бы, после объяснений, данных Хуаном, и его уступок аристократы Кастилии должны были бы уgomониться. Но нет, начатая против чужеземного царя борьба продолжалась ожесточеннее, чем прежде. Наши деньги! Наши доходы!

Несмотря на все усилия Левона угождать своим подданным, быть справедливым владыкой, смиренным и ревностным католиком, сострадательным к нищим, щедрым, добрым и мудрым, ряды недовольных росли.

Для того, чтобы опорочить царя Левона, о нем стали распространять тысячи разных сплетен. Все это ложь, будто он потерял свое царство, отстаивая правоверное христианство. Армяне всегда были врагами католичества и преследовали миссионеров! Хуан Первый просто слишком добр и наивен. Он

верит этому коварному восточному человеку и не думает о том, что если он завтра умрет, этот бывший тиран может прибегнуть ко всяким уловкам и интригам, чтобы завладеть нашей страной. И, наконец, наши деньги! Наши доходы!

Дабы явить свое бескорыстие, царь Левон большую часть доходов тратил на обновление города, на укрепление разваливающихся крепостей и стен. Жил очень скромно, тратил мало, раздавал много. Пусть так, — бормотали недруги, — а что, если все это хитрая уловка и коварная дипломатическая игра для завоевания доверия народа и наших симпатий? И что вы скажете, если завтра, воспользовавшись предоставленными ему правами и невиданными, вызвавшими восхищение всего мира щедростью и великодушием истинно кастильской души, он обложит нас новыми налогами, сделает новые займы? Не упустив случая, накопит огромное богатство, и отошлет своим наследникам или своему народу? Обдерет нас, как липку. А чтобы избавиться от противников, завтра возьмет да и сменит всех должностных лиц, назначит своих людей, лишит членов Совета и мэрии их прав. Не забывайте, вы имеете дело с восточным человеком! Не будьте наивны, не будьте глупы!

И снова была послана делегация к царю Левону с требованием подписать новую бумагу, дать новые клятвы и публично заявить, что он никогда не введет новых налогов, не создаст источника новых доходов, не сделает новых займов, не тронет ни одно должностное лицо или членов Совета, или дворцовых служащих, или членов мэрии, или каких-либо иных служащих, не назначит своих людей и вообще обязуется сохранить нынешнее положение и не сделает никаких распоряжений. Мало того — царь Левон должен был письменно поклясться, что не имеет права применять какие бы то ни было наказания в отношении офицеров дворца и города, князей, придворных дам, слуг и девиц, если даже они выступят против него.

Заранее освободить от любых наказаний тех, кто не подчинится ему — *absolvendo de todo pena a los que le desobedeciesen...*

Одним словом, властелин без власти.

И дон Левон, милостью Божьей царь Армении и властелин Мадрида, Вильяреала и Андухара, в длинном и пространным документе за номером 2-305-60 обещает и клянется, что выполнит все требования, податей брать не будет, этого не будет делать, того не будет делать.

И подписывается: “Rey Lyon Quinto, regnante” — “Царь Левон Пятый, царствующий...”

Слово “царствующий” звучит ужасным издевательством. Царствует над кем, царствует над чем? Там, в Киликии, руины и пепел, а здесь... Не надо быть большим психологом, чтобы представить себе невыносимую атмосферу, которая создалась вокруг Лусиньяна: пренебрежение, которым его хотели унижить, скрытую за неискренними фразами враждебность, жалящие взгляды, усмешки, а, учитывая грубые нравы эпохи, и непотребные слова, поступки и преподнесенный на серебряном блюде горький чужой хлеб...

Если бы не уговоры Хуана Первого, несчастный царь, наверное, все оставив, сбежал бы. Но Хуан сделал все от него зависящее, чтобы помочь ему. К тому же — куда бежать?

На Западе положение, как всегда, запутанное: две большие страны, которые могли бы прийти на помощь армянскому царю, находились в состоянии непрекращающейся борьбы, к тому же в Армении уже нечего было грабить — турки все унесли и сожрали.

Папская власть была еще более жалкой, чем когда-либо. Христос и его учение были выставлены на продажу и, как и вчера, стали орудием мелочной местной политики.

Куда податься? И царь-беженец, склонив голову, смирился. “Потерпите, — говорил ему Хуан, — потерпите, посмотрим, что будет”.

* * *

9 октября 1390 года Хуан Первый с архиепископом Толедо доном Педро Тенорио в сопровождении группы кастильской знати ехали верхом из Алкалы в порт Бургос.

Под ними были арабские скакуны. Горячие, быстроногие и беспокойные животные, о которых долго прослужившие в Африке рыцари рассказывали увлекательные истории. Они-де способны мчаться, как стрелы, как огонь и пламя, и иногда всадникам кажется, что у них выросли за плечами крылья.

— На песке, в пустыне, может быть, но не здесь, не на этой каменистой земле, — заметил Хуан.

— Смотри кто наездник, ваше величество, — воскликнул кто-то из рыцарей, и, натянув поводья, они мгновенно сорвались и полетели вперед.

В облаках пыли их вскоре не стало видно.

— Чудесно! — сказал Хуан, обращаясь к архиепископу Толедо. — Но почему эти господа думают, что хорошим наездником можно стать, только прослужив в Африке? Смотрите!.. И, стегнув при всех своего коня, он, пригнувшись, отпустил поводья и помчался.

— Боже всемогущий, — прошептал архиепископ, — Боже всемогущий!..

Через полчаса король лежал на земле бездыханный, с разбитой о камни головой. В Мадриде внешне воцарился траур.

* * *

Это общепринятое объяснение смерти короля Хуана мне кажется темным и, чего греха таить, довольно подозрительным.

Прежде всего, то утверждение современников, что при этом присутствовал архиепископ Толедо, который, добавляют они, был давнишним и верным другом отца Хуана, поэтому, хотя бы они сказали, в его свидетельстве сомневаться не приходится.

А почему нужно сомневаться?

Далее, короля сопровождали прослужившие долгие годы в Африке аристократы. Я чуть было не сказал — авантюристы. Те, кто знаком с нравами искателей приключений того времени, холуев и мошенников, для которых выгода превыше всего, а преступление обычное средство ее достижения, могут себе представить характер и моральный облик этих людей, особенно тех, что многие годы прослужили в Африке и были заняты обычным разбоем. Но оставим в стороне и подозрительное присутствие при сем господ именно из Африки.

Факт в том, что всадники удалились на значительное расстояние, а Хуан, желая догнать их, оставил архиепископа, друга своего отца, то есть человека в преклонных годах одного, быстро погнал коня и исчез. А того, что случилось там, вдали, где Хуан, по всей вероятности догнал всадников, архиепископ видеть не мог.

Значит, его свидетельство, если оно имело место, не представляет ценности. Человек лежал на земле с разбитой головой, бездыханный, и нетрудно было убедить старика, что король просто упал с коня и разбился. Оставим без внимания и то, что нравы духовенства были не менее разбойничьими, и в те времена добиться молчания одного епископа при совершении преступления было самым легким делом.

Но самое странное, что испанские хронисты долго не останавливаются на этой смерти. В двух словах упоминают об этом происшествии и идут дальше. Никаких подробностей. И не рассказывают, по их обыкновению, о трауре, в который оделась страна, о похоронах, которые устроили королю и тому подобное. У любознательного читателя, умеющего читать между строк и чувствовать истинное настроение автора, создается впечатление, что люди были не слишком-то опечалены, а напротив, свободно вздохнули — наконец-то избавились.

Зато хроники подробно останавливаются на событиях, случившихся после смерти короля.

Во-первых, эти события были крайне важны, ибо после смерти Хуана из-за малолетства инфанта власть фактически переходила в руки дворянства и духовенства Кастилии. Поэтому и дворянство, и духовенство, недовольные действиями Хуана, были заинтересованы в его исчезновении.

И хотя у меня нет в руках решающего факта, однако, имея все это в виду, мне не кажется невероятным, что Хуан пал жертвой преступления. Его убили, чтобы избавиться от Левона.

И избавились.

* * *

Нетрудно представить себе положение Левона после смерти Хуана.

Радости Мадрида не было предела. Совет города, не теряя ни минуты, созвал духовенство, знатных и богатых людей — **prelados, magnates y ricos hombres** — и объявил дону Энрико единственным законным наследником престола. На площадях будущей столицы подняли флаги с именем нового короля, желая тем самым показать, что единственным владыкой города является он, а не кто-нибудь иной.

Состоялись пышные торжества.

Горожане, кабальеро и идадьго, с огромным воодушевлением устраивали празднества, организовывали демонстрации и, соединившись в процессии, шли с улицы на улицу.

Вполне вероятно, что, проходя мимо дворца (историки об этом, естественно, умалчивают), участники процессии враждебными выкриками понуждали армянского царя покинуть город. И вообще, кто знает, какие непристойные сцены могли там разыгрываться...

Одним из первых шагов регентов Энрико Третьего было аннулирование всех привилегий, дарованных прежним королем. Против Левона восстали духовенство и дворянство, и даже оставаться в стране было опасно для жизни.

Левон Пятый далее в Мадриде оставаться не мог. Не мог оставаться даже в Испании.

Поэтому он уехал.

* * *

Материалы о Левоне Пятом у нас собирали и писали о нем по большей части армяне-католики, духовные и светские деятели. По понятным причинам, они старались внушить мысль, что во время наших национальных бед, если не все исповедовавшее католицизм человечество, то хотя бы духовенство было с нами. И в качестве весомого примера приводили эпизод с нашим последним царем Левонем: видите, каково католичество! — три города дало нашему последнему царю, то сделало, это... И мы наивно, я бы сказал, глупейшим образом чувствуем себя польщенными, и готовы забыть смертельные обиды и вред, которые то же католичество и теснейшим образом связанная с ним Европа нам нанесли.

Наши нелепые иллюзии, наши тщетные, пустые надежды на Европу слишком дорого нам обошлись. А истоком этих иллюзий была легенда о Левоне — некрасивый и унижительный для чувства собственного достоинства эпизод, который нам преподнесли в красивой конфетной обертке.

Пусть не покажется странным, что еще совсем недавно в той же Киликии, плавающей в нашей крови Киликии, французские солдаты в союзе с турками стреляли в наших добровольцев, и пусть не покажется странным, что и сегодня тоже наших скотоподобных палачей везде принимают с почестями, в то время как нас всячески стараются унижить.

И это тоже не ново, это тоже идет с тех самых дней.

* * *

Как видно, регенты и воспитатели Энрико Третьего, в основном клерикалы, дабы он никогда не повторил христианский жест своего отца, внушили ему ненависть к христианам Востока вообще и к армянам в частности. Я уж не говорю о евреях, которых он уничтожал нещадно.

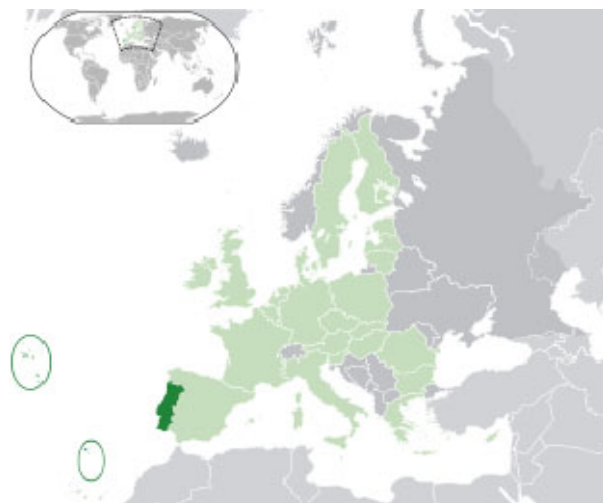
Христиан Востока и армян следует ненавидеть. Они раскольники, не принимают папской власти, выступают против интересов латинян и в свое время преследовали проповедников из Рима.

Гораздо предпочтительней были варвары — сельджуки и монголы. И эта ненависть была так сильна, что, когда пришла весть, что некто по имени Тамерлан предает мечу сотни тысяч христиан, разрушает города, сжигает деревни, сравнивает с землей церкви и победно продвигается вперед, словно всеуничтожающий вихрь, король Энрико Третий, правая рука Рима, защитник католицизма и любимец папского престола, в 1402 году послал многочисленную торжественную и богатую делегацию, чтобы поздравить Тамерлана с его победами. **Para felicitarle por sus triunfos...**

Растроганный Тамерлан через тех же делегатов выразил ему свою благодарность и послал королю Энрике награбленные в домах армян богатые дары, и среди них двух взятых в плен красивых молодых девушек.

Энрике почувствовал себя настолько польщенным, что 22 мая 1403 года из Пуэрто де Санта-Мария отбыли новые его послы, дабы передать Тамерлану еще большие доказательства глубочайшей дружбы и приязни испанского короля. “Великому Воителю, храбрые деяния которого затмили славу всех бывших до него полководцев”. **Para darle mayores moestros de amistad...**

Португалия (порт. Portugal), полное официальное название **Португальская Республика** (порт. República Portuguesa) — государство на западе Европы. Состоит из 2 автономных регионов на островах (Азорские острова и Мадейра) и 18 областей на континентальной части. Области в свою очередь состоят из 308 муниципалитетов (порт. municípios / concelhos), которые состоят из 4261 приходов или общин (порт. freguesia). Столица — город Лиссабон.

История. География.

Наиболее ранние следы пребывания армян на территории Португалии, пока не обнаружены.

Первое упоминание о Португалии в армянской литературе относится к XII в. и сохранилось в одном стихотворении, ошибочно приписываемом Ованнес Имастасеру (ок. 1045-1129) или Фрику (1234-1315), в котором к одной прекрасной армянке сватаются сыновья царей Москвы и Португалии [1, с. 207; 5, с. 62-63].

Согласно легенде, 8 августа 1453 г. в реку Дуэро зашла лодка, на борту которой были армяне бежавшие из Константинополя после его захвата турками, и причалила в городе Порту, в районе Мирагайя (порт. Miragaia). Спасшиеся армяне привезли с собой мощи святого Пантелеймона, которые были помещены в местной маленькой церкви Св. Педро (порт. Igreja de São Pedro de Miragaia) [18]. Весть быстро распространилась и на поклон к мощам святого великомученика и целителя потянулись из разных концов страны, тем более что по слухам он защищал и от чумы, лютовавшей в те времена по всей Европе. Так, с легкой руки армян, святой Пантелеймон стал покровителем города Порту. А в городе, там где жили армяне, появилась Армянская улица в благодарность названная в их честь.

Примечательно совпадение путей перемещения мощей апостола Якова и Св. Пантелеймона, через все Средиземное море, пролив Гибралтар, а затем по Атлантике вверх вдоль Пиренейского полуострова с заходом в реки. Разница лишь в местах отплытия и прибытия: в первом случае из Иерусалима в город Ирия Флавия по реке Улла в Испании, во втором – из Константинополя в город Порту по реке Дуэро в Португалии, отстоящий от первого города примерно на 200 км южнее.

В самом начале XVI в., в годы правления в Эфиопии императрицы Ылени (1508-1522) в Португалию к королю Мануэлу I Счастливному (1495-1521) было отправлено посольство возглавляемое представителем, издавна существовавшей в Эфиопии армянской общины, торговцем и опытным путешественником Матевосом, неоднократно выполнявшем посольские миссии. Цель посольства заключалась в создании военного союза против усиливающихся мусульман, с предложением прислать в Красное море португальский флот, который совместно с сухопутной эфиопской армией, сумеют приструнить растущие аппетиты агрессивных соседей. А для укрепления союза предлагался династический брак между царствующими домами. Посольство отправилось в путь 1510 г. и достигло Лиссабона в 1513 г. Ответное посольство на 24 кораблях, в

составе которого был Матевос, причалило в порту Массауа 16 апреля 1520 г. и двинулось к столице. Однако, 28 мая Матевос не достиг столицы и скончался. [2, с. 48; 10, с. 458; 12, с. 118-119].

Есть сведения, что и позднее в Лиссабоне проживали армяне, так как в 1538 г., когда из Лиссабона в Эфиопию отбыл некий эфиопский священник принявший католичество, с ним поехали двое армян: Антон по прозвищу Фернантес и Гаспар Мурано из Алеппо [2, с. 48; 10, с. 459].

В 1587-1590 гг. длительное паломническое путешествие совершил иеромонах Саргис побывав в «стране святого Якова», т.е. Испании и в «стране Португал», где выучил язык [7; 8, с. 41].

В 1609-1610 гг. Испанию и Португалию посетил известный своими униторскими взглядами Августин Баджеци, ставший в дальнейшем епископом в Нахиджеване [1, с. 205; 2, с. 49; 6, с. 12;].

В 1667 г. в Лиссабоне упоминается Аветик сын Паноса, который был компаньоном некоего Франческо Шимаи [2, с. 51; 10, с. 459].

В одной рукописи XVII в., находящейся в Матенадаране хранилище древних рукописей им. Месропа Маштоца в Ереване, содержится красочно-поэтическое описание Португалии [11, листы 23р-24ш].

В Лиссабоне в Национальном музее азулежу (глазурированная керамическая плитка, изразец) (порт. Museo Nacional del Azulejo de Lisboa), хранятся несколько панно из дельфтской плитки привезенных из дворца Palacio Melo [20]. Привезенная из голландии плитка схожа с изразцами в Кадисе, подаренными часовне Иисуса из Назарета (исп. capilla de Jesús Nazareno de Cádiz) францисканского монастыря Святой Марии (исп. Convento de Santa María), тремя армянскими купцами из Джульфы – Яковом, Давидом и Павлом де Шакар (Jácome, David y Pablo de Zúcar) в память об их обращении в католицизм [17; 19]. Следовательно, в Лиссабон в Palacio Melo попали те изразцы, которые не были использованы в Кадисе.

Разница между панно в Лиссабоне и Кадисе следующая:

- в Лиссабоне поле голландской плитки окружено португальской плиткой, а в Кадисе поле окружено испанской плиткой с иерусалимским крестом, изготовленной в Севилье;

- в Лиссабоне сюжеты изразцов в поле не повторяются, а в Кадисе сюжеты зачастую повторяются, что обусловлено большими площадями покрытия;
- в Лиссабоне сюжеты изразцов в поле содержат библейские сцены как из Ветхого, так и из Нового заветов, а в Кадисе на изразцах содержание трех типов: образа государей и святых; памятные надписи (вотивные плитки); библейские сцены, в некоторых случаях вотивные.
- в Лиссабоне сюжеты изразцов в поле выложены последовательно начиная с Ветхого Завета заканчивая Новым, а в Кадисе более беспорядочно;
- в Лиссабоне всего 2 вотивных изразца: один с надписью на армянском языке, второй на испанском, а в Кадисе их на порядок больше: 10 на армянском и 11 на испанском. Во всех случаях фигурируют три брата указанных выше.
- в Лиссабоне на вотивном изразце с надписью *David Pablo Jacob Zúcar / de Nacion Armenio* места персон не соответствуют надписи⁸⁸. А в Кадисе на трех из четырех вотивных плиток над каждым именем изображен соответствующий персонаж. Над Давидом – царь Давид с короной на голове, над Павлом – апостол Павел с мечом и в католической митре, а над Яковом – апостол Яков или Сантьяго с тростью и шляпой паломника на спине, и лишь на одном изразце места персон смешаны.

Илл. 8. Слева изразец № 03255 из Кадиса, справа изразец из Лиссабона.

В XX в. в Лиссабоне обосновался армянский финансист, нефтяной магнат, меценат, филантроп и естественно коллекционер Галуст Гюльбенкян (1869-1955). Здесь он создал свой известный фонд – Calouste Gulbenkian Foundation, а через 14 лет после смерти был основан музей Галуста Гюльбенкяна в Лиссабоне, который открыл двери 2 октября 1969 г. В основу музея, субсидируемого фондом его имени, легли экспонаты из личной коллекции миллиардера.

Примечательно, что в городах современной Португалии имеется множество улиц содержащих слово **Arménio**. Например, Rua Arménio Losa (Leça do Balio), Rua Arménio Bica (Raimonda), Rua Arménio Reis и Rua Arménio Rodrigues (Braga), Rua Arménio Dias (Ribeirão), Rua Arménio Costa Simões (Miranda do Corvo) и т. д.

Ныне армян в Португалии – ок. 80 человек.

Организации.

Как уже сказано выше в Португалии действует фонд ум. Галуста Гюльбенкяна, музей его же имени, а так же институт.

Весной 2016 г. был основан Союз дружбы Португалия-Армения [14].

Церковь.

Действующей Армянской Апостольской церкви в Португалии нет, при необходимости ее представляет Патриаршая делегация ААц в Западной Европе (арм. Հայ Արեւմտյան Եւրոպայի Հայրապետական Պատվիրակություն) с центром в арендуемой церкви Св. Креста (исп. Iglesia San Juan de la Cruz) в Мадриде, которая кормит общины в Португалии, а так же Испании, Бельгии, Нидерландах, Люксембурге, Италии и Мальте.

Образование.

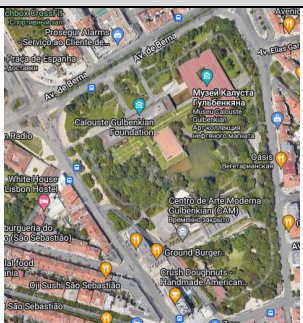
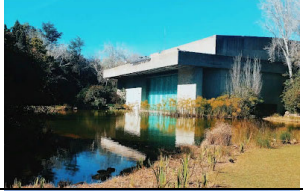
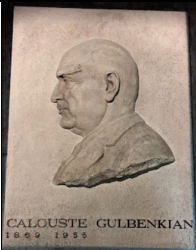
Планируется открытие воскресной школы.

Разное

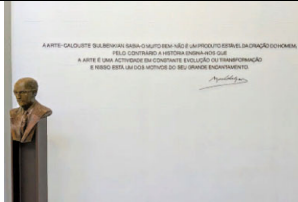
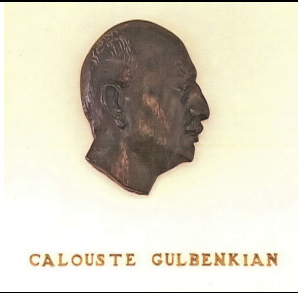
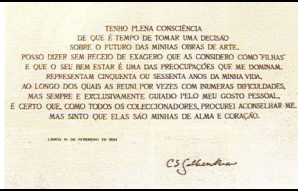
26 апреля 2019 г. Парламент Португалии в пятницу принял резолюцию о признании Геноцида армян в Османской империи [13].

⁸⁸ В своей статье “Девтские изразцы из монастыря св. Марии” Хосе Мария Коллантес Гонсалес ошибочно считает, что путаница с местами расположения персон на лиссабонском изразце связана с годом производства. К такому заключению он приходит сранивая лишь один изразец из Кадиса, который был изготовлен в 1670 г., но не обращает внимание на остальные три с датой 1671 г. [16].

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Португалии

н/ н	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Даты	Вид
106.	комплекс	Фонд Галуста Гюльбенкяна	Расположен в ландшафтном парке Parque de Santa Gertrudes in Palhavã, на пересечении Av. de Berna, Av. António Augusto de Aguiar, Rua Marquês de Fronteira и Rua Marquês de Bandeira, 1050-078 Lisboa ⁸⁹		
107.	здание	Штаб-квартира фонда Галуста Гюльбенкяна	Edifício-sede da Fundação Calouste Gulbenkian, Av. de Berna 45, 1050-078 Lisboa		
108.	здание	Фонд Галуста Гюльбенкяна	Fundação Calouste Gulbenkian, Av. de Berna 45 A, 1067-001 Lisboa		
109.	здание	Большая аудитория Фонда Галуста Гюльбенкяна	Grande Auditório da Fundação Calouste Gulbenkian, Находится между за штаб-квартирой фонда и самим зданием фонда, Lisboa		
110.	здание	музей Галуста Гюльбенкяна	Museu Calouste Gulbenkian, Находится рядом с зданием фонда, Lisboa www.museu.gulbenkian.pt	1969	
111.	мемориальная доска	[4, с. 23]	Установлена в музее «Галуст Гюльбенкян», Lisboa		
112.	здание	Библиотека Искусства	Biblioteca de Arte Gulbenkian, Находится рядом с музеем, Lisboa		
113.	здание	Центр современного искусства	Centro de Arte Moderna Gulbenkian, R. Dr. Nicolau Bettencourt, 1050-078 Lisboa		

⁸⁹ **Лиссабон** (порт. Lisboa, лат. Olisipo) – город, административный центр одноименной провинции и столица Португалии.

114.	мемориал	Бюст Галуста Гюльбенкяна	Установлен в здании Центра Современного искусства		
		Памятная надпись на португальском ⁹⁰ языке	Находится на стене за бюстом Г. Гюльбенкяна, Lisboa		
115.	здание	Исследовательский институт «Галуст Гюльбенкян»	Находится в комплексе, Lisboa		
116.	мемориальная доска	[4, с. 23]	Установлена на стене исследовательского института «Галуст Гюльбенкян», Lisboa		
117.	мемориальная доска	Многострочная надпись на португальском ⁹¹ языке [4, с. 23]	Находится под предыдущей доской с барельефом, Там же		
118.	парк	Фонда «Галуст Гюльбенкян»	Jardim da Fundação Calouste Gulbenkian, Lisboa		
119.	памятник	Основателю фонда и музея Галусту Гюльбенкяну [3, с. 92]	Установлен в парке в северо-западном углу, Jardim da Fundação Calouste Gulbenkian, Там же		
120.	проспект	Галуста Гюльбенкяна	Av. Calouste Gulbenkian, начинается от Praça de Espanha, Lisboa		Протяженность: 1700 м
121.	ресторан	Арапат — Ресторан армянской кухни в Лиссабоне	Ararate – Cozinha tradicional da Arménia e do Cáucaso, Av. Conde Valbom, 70, 1050-099 Lisboa https://ararate.pt/		

⁹⁰ A ARTE – GALOUSTE GULBENKIAN SABIA – O MUITO BEM – NÃO É UM PRODUTO ESTÁVEL DA CRIAÇÃO DO HONEM; / PELO CONTRÁRIO A HISTÓRIA ENSINA-NOS QUE / A ARTE É UMA ACTIVIDADE EM CONSTANTE EVOLUÇÃO OU TRANSFORMAÇÃO / E NISSO ESTÁ UM DOS MOTIVOS DO SEU GRANDE ENCANTAMENTO.

⁹¹ TENHO PLENA CONSCIÊNCIA / DE QUE É TEMPO DE TOMAR UMA DECISÃO / SOBRE O FUTURO DAS MINHAS OBRAS DE ARTE. / POSSO DIZER SEM RECEIO DE EXAGERO QUE AS CONSIDERO COMO “FILHAS” / E QUE O SEU BEM ESTAR É UMA DAS PREOCUPAÇÕES QUE ME DOMINAM. / REPRESENTAM CINQUENTA OU SEXTENTA ANOS DA MINHA VIDA. / AO LONGO DOS QUAIS AS REUNI, POR VEZES COM INUMERAS DIFICULDADES, / MAS SEMPRE E EXCLUSIVAMENTE GUIADO PELO MEU GOSTO PESSOAL. / É CERTO QUE, COMO TODOS OS COLECIONADORES. PROCUREI ACONSELHAR-ME. / MAS SINTO QUE ELAS SÃO MINHAS DE ALMA E CORAÇÃO.

122.	изразец	распятие	Хранится в Museo Nacional del Azulejo de Lisboa, привезено из Palacio Melo, Lisboa	1671	
123.	лапидарная надпись	На армянском ⁹² языке	Находится в нижней части плитки, Там же		
124.	изразец	вотивный	Хранится в Museo Nacional del Azulejo de Lisboa, привезено из Palacio Melo, Lisboa	1671	
125.	лапидарная надпись	На испанском ⁹³ языке	Находится в нижней части плитки, Там же		
126.	улица	Армения	Rua da Arménia, Miragaia , 4050-430 Porto ⁹⁴		 Протяженность: 176 м

Перечень использованной литературы

1. **Արրահամյան Ա. Գ.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: Հ. Բ: Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, էջեր 206-209: - Եր., Հայպետհրատ: 1967: - 424 էջ:
2. **Ալոյանյան Ա.** Պորտուգալ եւ Հայաստան: // «Էջմիածին» Պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի: ԺԲ, 1963, էջեր 43-51; Ա, 1964, էջեր 17-24:
3. **Աշխարհի հայկական հուշարձանները** Մաս 1: - Եր.: Անտարես, 2011: - 128 էջ:
4. **Աշխարհի հայկական հուշարձանները** Մաս 2: - Եր.: Անտարես, 2012: - 128 էջ:
5. **Արիստակես Վարդ**, Տեկանց: Հայ երգ: - Թիֆլիս, 1882:
6. **Ալոստինոսի Բազեցոյ** ճանապարհորդություն յԵւրոպայ // Նշխարք մատենագրութեան Հայոց. Ալոստինոս Բազեցի: - Պատմություն թագաւորացն Հայոց, որ ի Սիս: - Ժամանակագրություն: - Սինաս Թոխատեցի: - Արրահամ Անկիւրացի (Ղարլան): - Յիշատակարանք: *Ի լոյս էաձ Զ[երուրե]ն Պ[ատկանեան]* - Ս. Պետերբուրգ, 1884:
7. **Խաչիկյան, Լ. Ս.** Սարգիս արեղայի ուղեգրությունը: Էջեր 125-148: // «Պատմա-բանասիրական հանդես»: 1970, № 3:
8. **Կյուլպենկյան Ռ. Վ.** Հայ-Պորտուգալական հարաբերություններ: - Եր.: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986: - 356 էջ:
9. **Կյուլպենկյան Ռ. Վ.** Պատմություն ԺԵ դարու հայերեն ձեռագրի մը: Էջեր 359-372: // «Բանբեր Մատենադարանի», № 10, 1971:
10. **Ղևոնդ Ալիշան** Միսակն: Տեղադրություն Սիւնեաց աշխարհի: Ի հ. Ղևոնդայ Մ. Ալիշան: Մ. Մխիթարեան: - Վենետիկ, ի Մխիթարեան վանս, ի Ս. Ղազար. 1893:
11. **Մեսրոպ Մաշտոցի** անվան հնագույն ձեռագրերի թանգարան-ինստիտուտ, ձեռ. № 1787:
12. **Бартицкий А., Мантиль-Нечко И.** История Эфиопии. - М.: Прогресс, 1976. - 276 с.
13. Парламент Португалии признал Геноцид армян. // электронный ресурс «Новостной канал первого» <https://www.1lurer.am/ru/2019/04/27/Парламент-Португалии-признал-Геноцид-армян/117656>
14. Союз дружбы Португалия-Армения подводит итоги года. // электронный ресурс «Армяне сегодня» 31/12/2016 <https://old.hayernaysor.am/ru/archives/227730>
15. **Aubin, Jean** L'ambassade du Prêtre Jean à D. Manuel. Pp. 1-56. // Mare Luso-Indicum. - Paris: T.3, 1976
16. **Collantes González, José María** Azulejos de Delft (Convento de Santa María) // septiembre 05, 2010 <http://arteencadiz.blogspot.com/2010/09/azulejos-de-delft.html>

⁹² ԱՍ Է ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈՂԵ/ՑԻ ՇԱԶԱՐԻ ՈՐԴԻՒՄ: ՂԱՎՈ/ԹԻՆ: ՊՈՂՈՍԻՆ: ՅԱԿՈ/ԲԻՄ: ԹՎՆ ՌՃԻ (1120+551=1671)

⁹³ *David Pablo Iakob Zúcar / de Nacion Armenio / 1671*

⁹⁴ **Порту** (порт. Porto) – город, второй по величине (после Лиссабона), центр одноимённого округа и муниципалитета. Является центром крупной городской агломерации Большой Порту.

17. **Portillo, Alfredo García** Azulejos Holandeses en el Monasterio de Santa María: Una historia de armenios, holandeses y cofrades de Jesús Nazareno. – Cádiz. 2023.
18. **Rioboom, Sarah** (June 2016). "Pantalião" // Portualities. <https://portoalities.com/en/who-is-the-patron-saint-of-porto/>
19. **Santos Simões, J.M. dos** Cárreux céramiques Hollandais au Portugal et en Espagne. - Martinus Nijhoff, Den Haag, 1959. – 142 p. + XXXIX plates.
20. **Valente, Susana Maria Nogueira dos Santos** A azulejaria portuguesa e holandesa : os azulejos do palácio Melo em Lisboa como sudy case. Dissertação 2019.

Андорра (кат. Andorra), полное официальное название – **Княжество Андорра** (кат. Principat d'Andorra) – карликовое государство в Европе, не имеющее выхода к морю и расположенное в восточных Пиренеях между Францией и Испанией с площадью в 12 км². В административном отношении разделена на 7 parroquies (кат. paròquies, «приход»). Столица государства – Андорра-ла-Велья.

История. География. Организации. Церковь. Образование.

Вероятнее всего армяне посещали территорию нынешнего гос. образования, но каких-либо сведений не сохранилось.

Так как в стране проживает всего несколько армян приехавших из Франции, то нет никаких общественных организаций, а тем более школ и церквей.

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Андорре

н/н	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Даты	Вид
127.	хачкар		Установлен на аллее в парке Andorra la Vella ⁹⁵	21.09.2018	
128.	лапидарная надпись	Дарственная на французском ⁹⁶ и армянском ⁹⁷ языках	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, Там же		
129.	лапидарная надпись	на армянском ⁹⁸ языке	Находится на тыльной стороне хачкара, Там же		

Сдана/Հանձնվել է 07.10.2023
 Рецензирована/Գրախոսվել է 21.10.2023
 Принята/Ընդունվել է 28.10.2023

⁹⁵ **Андорра ла Велья** (кат. Andorra la Vella, исп. Andorra la Vieja, фр. Andorre la Vieille) – город, административный центр одноименной провинции и столица Княжества Андорра.

⁹⁶ Obsequi d'Armenia a Andorra la Vella

⁹⁷ ՆԿԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ / ԱՆԴՈՐՐԱ ԼԱ ՎԵԼՅԱՆ / ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱՐԱՆ

⁹⁸ ԿԱՍՈ Ա. / ԱՐԱ Բ. / ԱՐԹՈՒՐ Մ.

«Неизбежный» алгоритм истории

Григорьян Эрнест Р.

*доктор философских наук, профессор социологии, академик РАЕН,
профессор Московского финансово-юридического университета (Москва, РФ)
ernestgrig@hotmail.com*

УДК: 130.2; **EDN:** ZYORGH;

DOI: 10.58587/18292437-2023.5-82

Ключевые слова: социальные процессы, экспансия, индоктринация, революция, развитие, гармонизация, неизбежный алгоритм, дипломатия

Պատմության «անխուսափելի» ակտորիթը

Գրիգորյան Էռնեստ Ռ.

փիլիսոփայության դոկտոր, Մոսկվայի ֆինանսաիրավական համալսարանի պրոֆեսոր (Մոսկվա, ՌԴ)

Ամփոփագիր. Հոդվածում քննադատվում է «հեղափոխականությունը», որը ժամանակակից դարաշրջանը պատել է գունավոր հեղափոխությունների կրակի մեջ: Նման մտածողության ապոլոգները այն մղում են բոլոր երևակայելի համատեքստերում՝ առօրյա կյանքից, արտադրությունից, առևտուրից և սոցիալ-քաղաքականից մինչև գիտական և փիլիսոփայական, ամենուր անցումը այլ ապրելակերպի կամ գործողության մեկնաբանվում է որպես իր «հեղափոխություն»: Երևույթների այս տիպի ընկալման ինդոկտրինացումը վաղուց է թափանցել դպրոցներ և կրթական համակարգ: Հակադրությունների պայքարը նման փիլիսոփայական հայացքներում համարվում է պատմության գլխավոր օրենքը՝ ի վնաս անգամ նրանց միասնության: Միևնույն ժամանակ, մարդկության պատմության առաջին փիլիսոփա և հույն փիլիսոփաների ուսուցիչ Հերմես Տրիսմեգիստոսը շեշտեց հակադրությունների միասնությունը և դրանց փոխազդեցությունը՝ որպես ներդաշնակ զարգացման բնական ճանապարհ՝ մերժելով նրանց պայքարի «անխուսափելիությունը»: Ժամանակակից գիտնականներն ու փիլիսոփաները գնալով ավելի են հակված դեպի այս մեկնաբանությունը՝ ընդունելով ներդաշնակեցման հայեցակարգը որպես ապագա զարգացման հիմք:

Հանգուցաբառեր՝ սոցիալական գործընթացներ, ընդլայնում, ինդոկտրինացիա, հեղափոխություն, զարգացում, ներդաշնակեցում, անխուսափելի ակտորիթ, դիվանագիտություն

“Inevitable” Algorithm of History

Grigorian Ernest R.

Doctor of Philosophy, Professor of Moscow Financial and Legal University (Moscow, RF)

Abstract. The article criticizes the “revolutionism” that has engulfed the modern era in the fires of color revolutions. Apologists for such thinking push it into all imaginable contexts - from everyday life, production, trade and commerce, socio-political to scientific and philosophical - everywhere the transition to a different way of life or action is interpreted as supposedly a “revolution”. The indoctrination of this type of perception of phenomena has long penetrated schools and the education system. The struggle of opposites is considered in such philosophical views to be the main law of history, to the detriment of even their unity. At the same time, the first philosopher in the history of mankind and the teacher of Greek philosophers, Hermes Trismegistus, emphasized the unity of opposites and their interaction as a natural path of harmonious development, rejecting the “inevitability” of their struggle. Modern scientists and philosophers are increasingly inclined towards this interpretation, having accepted the concept of harmonization as the basis for future development.

Keywords: social processes, expansion, indoctrination, revolution, development, harmonization, inevitable algorithm, diplomacy

Якобы, «неизбежный» алгоритм истории, который периодическими волнами растекается в широкие социальные процессы (и описывающую их социологию), выглядит следующим образом. Так или иначе, но в любом социальном сообществе, рано или поздно, прозвучит возглас: «Пора избавляться от старого!». В условный час X раздаётся клич: «Вставайте сырые, бедные, неимущие, хватит подчиняться попирающей вас алчной, несправедливой власти!». В разных исторических эпохах этот стандартный клич

видоизменялся сообразно контексту. Например, «Вставайте, рабы!», «Пора пролетариату взяться за оружие!», «Хватит терпеть погрязшую в коррупции власть!», «Править должен Народ!», «Да здравствует Демократия!» и много других. Новизна нашего осмысления в том, что этот клич мы предлагаем социологически интерпретировать как подготовку к экспансии со стороны чуждого субъекта, как подготовку к захвату данного сообщества со стороны другого.

Страна, в которой этот призыв к бунту уже прозвучал, созрела для экспансии и экспроприации со стороны внимательно наблюдающего и готового вторгнуться соперника. Более того, само наличие этого призыва в стране-адресате уже есть свидетельство сформированной в нем пятой колонны. Ее, до поры пассивное и постоянное воздействие на ослабление этой страны, достигло той степени, в которой давление может смениться более активным вторжением и полным завоеванием страны.

Обычно эти операции готовятся размещенными в странах дипломатическими и консульскими корпусами, унавоживающими почву для более активных действий по захвату страны или присвоения ее национальных ресурсов. Конечно, со сроками возможны ошибки: что-то недооценили, что-то переоценили, процесс экспансии затягивается, но наиболее типичные и неразрывно связанные с этим алгоритмом выделенные нами действия имеют следующий вид.

В наличии имеется постоянно протекающее, пока пассивное разрознивание населения страны-жертвы на конфликтующие группы. Это неустанное и вменяемое в обязанность всех дипкорпусов, посольств и около-посольских кадров подталкивание к взаимной враждебности населения «опекаемой» страны исходит из каждого грана всей исходящей из них информационно-коммуникативной, ритуально-демонстративной ауры, навыкам которой обучают во всех дипломатических школах разных стран, и отпечатки которой въедаются в кожу и характер этой категории работников, перестающих после этого воспринимать моральные сентенции как нечто имеющее смысл или значимость. Интересно было бы пронаблюдать, как моральная глухота и слепота этой категории людей проявляется в их семейных отношениях.

По мере того, как потерявшее бдительность «туземное» министерство иностранных дел пропитывается ядовитыми парами приписанных к стране дипкорпусов, их активность возрастает и сменяется более активным публичным противопоставлением обществу данной страны, прежде всего, заранее завербованной черни – опустившихся и криминальных слоев. Они, в лице разного рода «революционеров» начинают глумление над наиболее образованными, элитарными и даже аристократическими слоями намеченной к жертве страны. В почившем в бозе Советском Союзе, идеология была построена таким образом, чтобы этот рычаг, который можно именовать «рычагом разрушения любой страны», был всегда наготове и мог быть вложен в руку скрытно готовящихся агентов, борющихся, якобы, за «независимость» ее частей.

Для этого, с детства в школах превозносился пафос революции и восхищение революционерами как борцами за «коммунизм», причем противостояние проводилось, главным образом, между малообразованными и интеллектуальными слоями. Последние, в том числе ученые и специалисты подвергались опале, невзирая на то, что они могли далеко отстоять от власти. Пример из истории: «Философский пароход». Уж так далеко отстояли от власти интеллигенты-философы, что никакой вины им нельзя было бы и приписать. Но алгоритм, имеющий, якобы, естественно-научное происхождение (он шипом вонзился и в науку, приобретя там права гражданства под именем мифических «научных революций»), неумолим в выборе первой мишени. Умнейшие должны быть устранены и тогда дороги к экспансии становятся проходимыми.

Поэтому, с самого начала Советский Союз строился как временка, готовая рухнуть по сигналу его действительных архитекторов.

Следующий шаг в этом алгоритме – подготовка к гражданской войне. Здесь уже не так важно происхождение социальных категорий населения страны-жертвы. Главное – столкнуть всех со всеми. Ведь цель – полное ослабление страны. Сопутствуют этой фазе широковетательные декларации о близящемся «райском саде», «царстве небесном», куда только блаженные удостоятся войти, или в другой терминологии, «пролетариат завоеует весь мир», «нация выбьется в число наиболее развитых», «о нашей цивилизации узнает весь мир» и т.д. Чем более вычурней и малоправдоподобней декларация, с помощью которой стараются материализовать соблазн к протесту, тем легче он очаровывает ждущую чудес чернь.

Ведь именно из ее рядов были предварительно сформированы «вожди нации» - тайно завербованные, морально опустившиеся личности, ждущие или уже получившие шанс, как им кажется, на звездный взлет. Системный анализ трактует каждое явление как получившее запрос на существование, или «добро», от «надсистемы». Длительно существующие посольства знают социальные характеры населения порой лучше, чем сама туземная власть. Она именно и остается «туземной», поскольку ее поставили, чтобы она «не понимала», и не препятствовала «запросу надсистемы». Иногда, последняя использует залегшую в укромные ниши наследственную агентуру, постоянно ждущую условного сигнала.

Для Армении в качестве топлива для розжига постоянно использовались не имеющие никаких материальных претензий друг к другу близкородственные слои армян-бакинцев,

армян-карабахцев, сейчас, армян-россиян. Но навешиваемая со стороны административных слоев «надсистемы» враждебность между группами, реализуемая посредством юридически оформленных норм сегрегации в отношении беженцев, гасилась на протяжении почти всей новейшей истории Армении помощью и сочувствием ее населения к беженцам. Что происходит и сейчас на примере изгнанных из Арцаха. Но поскольку, как и ранее, огонь конфликта разгорался туго, перешли несколько десятилетий назад к привлечению пожароопасных материалов со стороны соседей.

Задача гражданской войны – перевод всей собственности и национальных ресурсов страны-жертвы в руки иностранных собственников. И подавление какого-то бы ни было сопротивления. А игра стоит свеч. По приблизительным пока данным богатства горной Армении насыщены редкоземельными элементами в большом количестве, не говоря уже о золоте и других ценных металлах, а также пока обильных источниках родниковой воды.

Следовательно, война за эти богатства неминуема. Этого не должна понимать только назначенная туземная администрация. Сопутствующим средством в любой войне является предельная атомизация всего населения и даже любой социальной группы. Ведь богатство имеет основанием социальную легитимацию. Следовательно, должны быть уничтожены все связи между людьми: родственные, семейные, этнические, национальные, земляческие и др. Не случайно, христианство своим врагом выбрало язычество – опору на этно-национальные объединения. А специальной ударной силой против национально-государственных структур уже веками ранее была назначена международная диаспора, как якобы, наиболее «притесняемая», «дискриминируемая» со стороны национальных структур популяция. Кстати, за две тысячи лет этот алгоритм почти не претерпел изменений. И сегодня главной дестабилизирующей силой, разрушающей все национальные образования, являются, по-прежнему, диаспоры. Но собранные сегодня в стране диаспор – США [2]¹.

Характерно совпадение поведения многих лидеров подобных «эпох протеста». Все они, как и Ленин, ратуют за поражение собственной страны в войне с другими странами. Все они уничтожают собственную интеллигенцию, культуру собственной страны, отличаются неистовым жестокосердием и беспрестанной лживой демагогией. Вообще Ленин может

служить тщательно разработанным архетипом всех предыдущих и всех последующих злодеев, поставляемых для специальной задачи – уничтожения стран-жертв. Судьба их типична: сначала падение нравов, разгул преступности, упадок духовного почитания, затем смуты, мятежи, которые приводят к гибели страны, подчас, ранее отождествляемой с культурной ойкуменой. Бедная Россия вынуждена терпеть памятники этому злодею, коль скоро у власти еще теплятся поколения (уже внуки) истовых большевиков. Подобный Ленин не так давно объявился и в Армении.

Для подготовки к реализации этого алгоритма используются предварительно популяризуемые социальные концепции либерализма, рыночной экономики, специально разработанные концепции права, нивелирующие коллективный характер сообществ. И приводятся в состояние ожидания жаждущие разделки страны-жертвы гиены – избранные или пользующиеся доверием у «надсистемы» олигархи. В средние века роль олигархата выполняла церковь. Эти два средства – гражданская война и рыночная экономика взаимозаменяемы по своим последствиям. Если управление страной удалось охмурить рыночной экономикой, то с гражданской войной можно пока повременить. Пока не заартачатся, воочию увидев ее реальные плоды. Не будут же европейцы тратить деньги на неработающие в их пользу алгоритмы.

Поскольку стране-хищнику известны все последствия этого пробуждения страны-жертвы от дурмана, то загодя готовится контр-удар в лоб предварительно отобранной группой стран-стервятников, вошедших в сговор по разделки туши. Это могут быть введенные с их стороны санкции, блокада, геноцид, вплоть до тотального уничтожения населения и аннулирования страны-жертвы. Причем до самой последней минуты хищники льют медоточивые речи о вечной дружбе и клянутся немедленно защитить жертву в случае угроз ее безопасности.

Собственно говоря, историческая практика колонизации многих стран, проводимая европейцами, начиная с Римской империи, уже заблаговременно окучена предварительной посылкой миссионеров той неподлинной версии христианства, которая внушается туземцам с целью доведения их до полного самозабвения и жертвенности за гранью мазохизма. Этот, настойчиво внедряемый «гуманизм», подавляет остальные рефлексy, в том числе, инстинкт самосохранения, здравый смысл и уважительное отношение к наследию предков.

Малобразованная публика, прошедшая через церкви, попадает в руки политических мо-

¹ Опубликовано также на сайте: ПЕРСПЕКТИВЫ, Фонд исторической перспективы, Избранное в Рунете, 09/04/2009.

шенников, распинающихся о любви к народу, и самозабвенно подставляет не только щеку, но и другие части тела. Боевое учение Гермеса, которому тысячелетия поклонялись все народы огромной ойкумены - от Египта и до границ с Китаем, в том числе и народы Римской империи – ростовщики выхолостили до выпренной фразеологии, поощряющей коллективное самоубийство. Вот так родилось сегодняшнее иудео-христианство, принятием которого гордятся армяне, отвергнувшие их родное гермесианство, которому они поклонялись тысячелетия. Но церкви не удалось стереть Гермеса из памяти. Гермес ушел в диссидентство, проповедовавшееся павликианами. Все отцы армянской церкви, начиная от Маштоца и кончая Нарекаци, настольной книгой имели сочинения Гермеса (в латинских текстах его называют Арманом). А как иначе можно было отнестись к первому философу и первому гениальному ученому в истории человечества? И даже несмотря на жестокие преследования его почитателей – павликиан! Эта констатация не моя – она уже была высказана столетия назад и подтверждалась сонмом ученых и философов [3].

Не надо примитивную культуру и обедненное гуманитарное образование Советского Союза, в том числе и Советской Армении, выдавать за критерий грамотности.

Затронем теперь высказанное нами предположение о естественно-научном происхождении описываемых процессов. Чего добивается природа такими непрерывными испытаниями и катастрофами для простого населения стран?

Любое установившееся равновесие есть прекращение развития, прекращение роста и разнообразия, чего природа не может допустить исходя из вечности ее самодвижения. А хищники способствуют развитию у своих жертв новых адаптивных качеств, спасающих и защищающих их. А заодно осуществляется и новый цивилизационный скачок в общем развитии человечества.

Поэтому, социальные хищники всегда предпочитают в качестве своих вассалов менее развитые страны. Можно проследить историю войн и обнаружить, что страны предпочитали «дружить» с менее развитыми народами, которых, конечно, было гораздо легче использовать в качестве рычагов и инструментов своей политики, нежели иметь дело с обладающей некоторым интеллектуальным потенциалом страной. Последних стремились уничтожить. Но следствием такого выбора непременно являлся упадок культуры, науки и просвещения в осуществившей такое предпочтение стране. Что парадоксальным образом облегчало попытки

очередного политического «революционаризма».

Эмпирическим подтверждением работы этого алгоритма являются социологически фиксируемые нормы поведения и социальные действия-взаимодействия. В каждый момент времени человек или страна находятся в некотором правоотношении, позитивном или негативном в отношении к морали. Т.е., они либо следуют нормам, отвечающим реализации и интересам Целого – всей страны, либо отвечающим интересам ее отдельной части – этого пагубного и порой неизбежного алгоритма истории. Следовательно, можно сказать, что каждая принимаемая норма права, и более широко, концепция права, должны быть соотнесены с интересами отдельных слоев, подчас идущих вразрез с интересами Целого. Сегодняшняя торгашеская эпоха характеризуется клановыми интересами и их меркантильной «игрой без моральных правил». И понятно, что ей сродни схожие по менталитету народы.

Как и каждое природное явление, описываемый нами алгоритм имеет циклическое обращение. С его подъемом к пику, он порождает ответное и противодействующее ему движение, чьим социальным идеалом являются прямо противоположные качества и нормы поведения, ориентированные на служение Целому. Первым в человеческой истории автором этого пути является Гермес, обосновавший единственно возможное, согласованное с природой и космосом социальное развитие. Развитие без революций, без катаклизмов, с высоким уровнем морального сознания, реализующее уже на социальном пласте присущее природе стремление к гармонии.

Вот как описывает Гермес требования к моральному сознанию, которое должно освободиться от своих палачей-мучителей. *«Само Незнание есть первый из этих палачей. Второй — печаль; третий — неумеренность; четвертый — возжелание; пятый — несправедливость; шестой — алчность; седьмой — лживость; восьмой — зависть; девятый — хитрость; десятый — гнев; одиннадцатый — опрометчивость; двенадцатый — коварство»* [4, с.73]. И далее Гермес, за тысячелетия до «библейских заповедей» излагает методы и средства индивидуального освобождения от этих моральных пороков как обязательный путь к зрелости человека.

Тогда, кажущийся «неизбежным» путь политических революций и оголтелой «борьбы народов» канет в прошлое. Но принятие этого пути требует высокого уровня интеллекта. Например, эпоха Возрождения вновь возродила

из небытия близкого ей по духу Гермеса, потому что это была эпоха гениев, и Гермес был ей сродни.

Но путь к Целому требует иерархического соответствия всех уровней, а особенно, созревшую и венчающую Целое политическую систему. Сегодняшняя же глобальная эпоха может быть названа торжеством массового торгашеского духа в социальном мышлении и действии, отрицающего даже слишком сложный для него геополитический контекст финансово-экономических трансформаций. Отсюда и чреватый последующими катаклизмами подъем черни на подмостки культурного и политического развития ряда стран, опустивший человечество до позорно низкопробного поведения. Сравните последнее Совещание Совета безопасности ООН.

Страх в стане хищников вызван симптомами начинающихся перемен, могущих затронуть стабильность местоположения собственности. По логике алгоритма должен появиться новый возрожденческий лидер, приводящий все в надлежащий порядок, ожидаемый со стороны природы и согласованный с ее законами. Хищники уже бдительно отслеживают потенциального лидера, готовые его ликвидировать без тени колебаний. Но у лидера должна быть программа, которая идет впереди него. Только после широкого согласия с ней образованных слоев населения лидер может чувствовать себя в более или менее безопасном положении. Это должна быть группа единомышленников, опирающаяся на предельно широкую, научно фундированную программу.

Задача лидера – дать новое оформление развитию своей нации, преодолеть слабости и дефекты предыдущего, «мусорного» этапа. Вненационального развития быть не может. Иначе, оно становится криминальным, в котором стыдливо затушено довлеющее влияние законспирированной нации. Но каждая нация функциональна по отношению к Целому, вносит свой собственный, присущий только ей и необходимый всему ЦЕЛОМУ предельно гармонизированный с ним вклад в его укрепление. Отсюда, прогрессивность развития нации проявляется в том, что своим долгом она выбирает благо Целого, благо всего человечества. Сосредоточение на своих эгоистических интересах – путь к криминализации и превращению в изгоя.

Наилучшая доктрина такого развития – гермесианство, учение Гермеса, которое не избежало участи многих религиозно-философских течений первых веков нашей эры: оно было христианизировано, а его основоположник Гермес почитался многими христианами и в

средние века и в эпоху Ренессанса как первый христианин и основоположник науки и философии. Но, к сожалению, христианство смешало его учение с иудаизмом, чем исказило свое и Гермеса учение. Из многочисленных суждений о нем выберем только мнение известного богослова раннего христианства, Лактанция. Он признает величайшую древность Гермеса Трисмегиста, его огромные знания, близость к истинному, то есть христианскому понятию о Боге, в известной степени дар предвидения и в ряде случаев боговдохновенный характер его речей. Авторитет Гермеса Трисмегиста Лактанций ставит гораздо выше авторитета Пифагора, Сократа, Платона и других языческих философов. Примечательно, что Лактанций нисколько не сомневается в глубокой древности герметических сочинений, их принадлежности легендарному Гермесу Трисмегисту, так же как и в реальности древнего египетского пророка Гермеса Трижды Величайшего [3].

И даже, как бы предваряя последующие века действия изложенного нами алгоритма, Лактанций пророчески пишет: *«Поскольку народ Божий (то есть христиане) преследуется во всех странах, наказан будет весь мир. А накануне конца света будет всеобщий упадок благочестия и добрых нравов. Законы будут нарушаться, восторжествует насилие. Все народы и государства станут воевать друг с другом»* [3]. Отсюда следует, что все правовые системы должны соотноситься с соответствующими фазами алгоритма. Нет абсолютно верных на все времена норм права. Целое – бесконечно и не может быть познано окончательно.

Сожженные в Александрийской библиотеке многочисленные тома сочинений Гермеса унесли с собой предположения, что библейские тексты в основном заимствованы у Гермеса и сильно упрощены последующими поколениями. Сравним, например, более богатый смыслами текст Гермеса с известным всем и гораздо более простым текстом Библии. Вот версия Гермеса: *«Растите в рост и размножайтесь во множество, вы все, мои создания и творения; и пусть тот, в ком есть разум, знает, что он бессмертен и что причина смерти есть телесная любовь, и пусть он познает все сущее»* [4, с.16]. Здесь Гермес подчеркивает, что смысл рождения – познание сущего и себя самого, а не только телесное существование, что выражено в более простом и позднем библейском тексте. Который, именно, в пику такому прославлению познания, выставил его первородным грехом, затормозившим на века развитие человечества.

У будущего лидера есть это учение о развитии Целого и оно – гермесианское христианство. Истоки современной научной теории систем и системного анализа также находятся в сочинениях Гермеса, как бы ни старались умолчать или приписать их себе именитые плагиаторы. Религия и наука гармонично сплелись в его учении в единое гармоничное Целое уже 4-5 тыс. лет назад. Хотя Гермес отрицал религиозное прочтение своих текстов. А его понятие Бога есть научное понятие идеального объекта, который не может быть познан окончательно. Одним из основных положений системного подхода является отказ от изучения системы и ее задач без рассмотрения ее взаимосвязей с более широкой системой, в которую она входит (т.е., «надсистемой»), формирующей запрос к существованию именно такой системы.

Вот так снова мы возвращаемся к покинутой нами пару тысячелетий назад мировой закономерности, которая была зафиксирована уже в сочинениях Гермеса Трисмегиста [1].

Перечень использованной литературы

1. Григорьян Э. Р. Давний проект гармонизации общества. Сс. 117-123// Научно-аналитический журнал «Регион и мир», том XIV, № 3 (46), 2023.
2. Григорьян Э. Р. Контуры новой диаспоральной философии. // Фонд «Нораванк», 20.02.2009.
3. Шабуров Н. В. Герметизм глазами христианских богословов IV-V вв. // «Религиоведение». 2011. № 3. С. 11-21.
4. Гермес Трисмегист и герметическая традиция Востока и Запада: Сост., коммент., пер. с др.-греч., лат., фр., англ., нем., польск. К. Богуцкого. — К.: Ирис; М.: Алетейа, 1998. — 623 с. ISBN 966-7068-06-4 («Ирис») ISBN 5-89321-013-1 («Алетейа»)
5. Григорьян Э. Р. Социальные приложения теории гармоничного развития. // «Академия Тринитаризма», М., Эл № 77-6567, публ.28064, 13.09.2022
6. Григорьян Э. Р. АЛГОРИТМ ГЕРМЕСА КАК ДИАЛЕКТИКА ГАРМОНИИ (от 15.01.2020) erazank.info

Сдана/Հանձնվել է 02.10.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է 16.10.2023

Принята/Ընդունվել է 23.10.2023

The Problems of a Young Armenian Family in the Disaster Zone

Markosyan Mariam M.

*The applicant of the institute of Philosophy Sociology and Law of the
National Academy of Sciences of RA, (Yerevan, RA)*

markosyanmari@mail.ru

UDC: 316.36; **EDN:** PASQWJ

Keywords: family, young family, youth, marital relations, quality of marriage, family- upbringing, conflict.

Հայ երիտասարդ ընտանիքի հիմնախնդիրները աղետի գոտում

Մարկոսյան Մարիամ Մ.

ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ (Երևան, ՀՀ)

Ամփոփագիր. Ժամանակակից աշխարհի սոցիալ-մշակութային զարգացումը իր ուրույն հետքն է թողնում ընտանեկան ինստիտուտի, հատկապես երիտասարդ ընտանիքի զարգացման վրա: Պետական աջակցության կարիքը այժմ ամենաշատն ունեն երիտասարդ ընտանիքները: Դրա մասին է վկայում վիճակագրությունը՝ ամուսնությունների թվի նվազում, ամուսնալուծությունների աճ, ծնելիության ցածր մակարդակ, սոցիալ-տնտեսական վատ պայմաններ, բնակարանային խնդիր-ներ և այլն: Այս պատկերը առավել ցայտուն է արտահայտված մարզերում, հատկապես աղետի գոտում (Շիրակ և Լոռի): Խնդիրները տարբեր են, բայց միևնույն ժամանակ խիստ փոխկապակցված:

Հոդվածում հեղինակը նկարագրում է ՀՀ աղետի գոտում գտնվող երիտասարդ ընտանիքները և նրանց հիմնախնդիրների առանձնահատկությունները, միաժամանակ համադրելով սոցիոլոգիական մեթոդները փորձում է ցույց տալ բոլոր այն կարևորագույն քայլերը, որոնք հրատապ են այդ խնդիրները լուծելու համար:

Հանգուցաբառեր՝ ընտանիք, երիտասարդ ընտանիք, երիտասարդություն, ամուսնական հարաբերություններ, ամուսնության որակ, ընտանեկան դաստիարակություն, կոնֆլիկտ:

Проблемы молодой армянской семьи в зоне бедствия

Маркосян Мариам М.

Соискатель Института философии, социологии и права НАН РА (Ереван, РА)

Аннотация. Социально-культурное развитие современного мира накладывает отпечаток на развитие института семьи, особенно молодой семьи. Молодые семьи больше всего нуждаются в государственной поддержке. Об этом свидетельствует статистика: снижение числа браков, увеличение числа разводов, низкая рождаемость, плохие социально-экономические условия, жилищные проблемы и др. Эта картина более выражено проявляется в регионах, особенно в зоне бедствия (Лори и Ширак). Проблемы разные, но в то же время взаимосвязанные.

В статье автор описывает молодую семью в зоне бедствия Республике Армения, особенно выделяя проблемы молодых семей, чтобы показать специфику проблем и с помощью социологических методов пытается показать реальную картину и все шаги, которые должны быть предприняты для решения этих проблем.

Ключевые слова: семья, молодая семья, молодежь, супружеские отношения, качество брака, семейное воспитание, конфликт.

A young family is important for every society. The importance of the topic is conditioned by the modernity of the issues of the creation and maintenance of young families in the Republic of Armenia and in the cities transformed from the disaster zone to the developing zone. It is also a big problem that young people are not ready to have a family, which is the reason for the breakdown of many newly created families, and all this poses a new problem for parents, so that they properly instill in their children the performance of the function of family reproduction, and finally, prepare them for a new married life in order to create a strong family. Therefore, it becomes urgent to reveal the logic of

the historical development of the institution of the family, as well as to develop recommendations for the transformation of the young family in the Republic of Armenia and the solution and improvement of the main problems based on advanced foreign experience. In accordance with that goal, we put forward the following issues:

Find out the main factors affecting the current situation of the young family in Armenia, determine the prospects of its further development, as well as make recommendations for improving the problems of the young family in the Republic of Armenia and the disaster zone and the effectiveness of state policy.

Sometimes newly created couples, not knowing well about the distribution of household responsibilities, vital interests, and age characteristics, face many problems. Taking all this into account, it can be concluded that in a traditional family the greater the parents' interest in maintaining the family is, the more promising the future of young people is.

It should be noted, that the approaches of families in preparing boys and girls for married life in Armenian society are different. In Armenian society, and in general, emphasizing the most sacred role entrusted to a woman in the family is being a mother, who mostly carries out the most responsible functions of the family, therefore, the people of the older generation of the family should support the development of such knowledge and abilities that will be combined with becoming a mother, which in turn will provide the necessary conditions for the health of one's own child, his/her upbringing and the formation of basic vital principles.

Discussing the preparation of young people for family life, in addition to the significant role of parents, it becomes necessary to clarify the question of how young people themselves relate to the process of creating a family and solving the problems that arise. Material, housing, work, physical and psychological health issues are considered a priority for the creation and full functioning of every family.

In connection with the mentioned problem, it is rightly stated in the specialized scientific literature that social support of families cannot be achieved exclusively with material, economic assistance [1, p. 275]. Social support of the family should be understood in a broader sense: support in the realization of other possible requirements. Today, the future of the family institution depends on the status of young families. It is obvious that socio-economic conditions influence the postponement of marriage among young people. Deterioration of socio-economic conditions, disadvantage can later affect the strength of family and marital relations.

In particular, the traditional family has been modified into nuclear family /as a result of the increase of incomplete families, the reduction of the number of children in the family, the weakening of social control in the family/ [2, p. 95]. For example, in RA:

In 2010 17,984 marriages and 2997 divorces were registered.

In 2020 12,179 marriages and 3155 divorces were registered.

It turns out that in 2010 compared to 2020 the number of marriages decreased by 32.3% or 5,805 cases, and divorces, on the contrary, increased by 5% or 158 cases. Generalizing these numbers, it is

estimated that 5,963 families were not created and no longer survived as families.

From 2010 to 2020 divorces decreased in Gegharkunik, Tavush regions, but they are generally not large numbers.

The same picture is in Lori and Shirak disaster zones:

In 2010 and 2020 marriages have the following picture:

1) Lori region - 1398, 839

2) Shirak region-1392, 737 [3]

Based on this sample statistical data of the decrease of marriages and the increase of divorces, the state should take measures to clarify the real reasons for the decrease of marriages, the increase of divorces, try to find out what leads to such statistics. Nowadays, the young family is based on the salary of a married couple, and in regions more often on the basis of the husband's salary, because the woman is mainly engaged in taking care of the child or children, housekeeping.

The reason why women do not work is not only the overload of household chores, but also the lack of jobs. This also leads to other demands related to daily life for young families, organization of entertainment, desire to live a cultural life, etc. It should also be noted that young people also have the problem of socialization, which requires additional costs. And in the event that young couples cover their financial expenses with their own salary, abroad job, benefits and the help of their parents [4, p. 87].

As a result of the implementation of the inquiry in c. Yerevan, RA, it was possible to find out the ways of earning money in Lori and Shirak regions /included total 412 people, from which 200 are males and 212 are females, in the framework of the age of 18 - 35/.

Based on the contacts provided, we were able to conduct the same survey with the above 412 persons through a phone call to find out the problem directly with them. The answers were probably not very different, and the information gained could be referred to the entire community.

In addition to the main characteristics we know about the unity of the people, which are essential to raise the issues of this study, it became necessary to turn to the representative sample to find out another important facts.

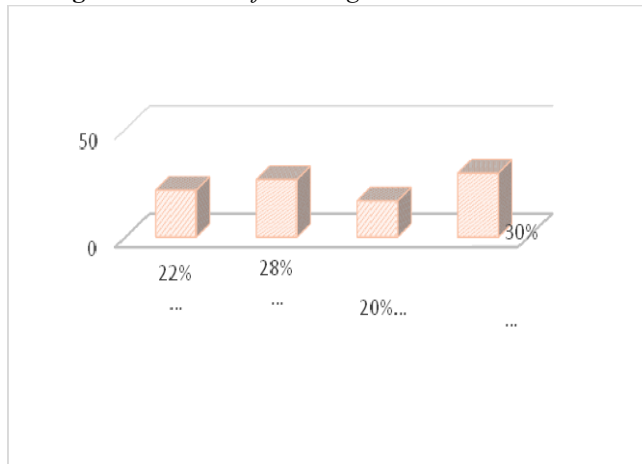
For the family it was important to distinguish the following criteria:

- Young families living in Lori and Shirak regions

- Young families who have been living with their families (parents) in the above regions since 1988, or at least 10 years after that.

- The purpose of distinguishing the 2nd criterion is that it will enable to show the problems in the disaster zone after the devastating earthquake in 1988, especially the problems that were and still are extremely problematic for young couples. Comparing the current family problems of parents and their children can give us a true picture of the existence of problems.

Figure 1. Means of securing the economic basket

As it is visible from Figure 1, young families receive their material support from their parents (30%). But the worrying fact is that the job as a means of earning money, mainly is organized in other countries (28%).

And this in turn leads to other socio-economic and other socio-psychological consequences. This refers to work-related migration, the weakening of the moral and psychological relations between spouses, the birth rate decrease, increase in divorce, etc. Social benefit as a source of earning of the family (20%) indicates the low index of family prosperity, because the beneficiaries are those families that have no members under the age of 18, recorded in the beneficiary system, whose prosperity level unit is higher than the marginal unit set by the RA government for the given year [5].

The income received own through employment is only (22%). As for the housing problem of young families, it continues to be considered one of the most important problems. There are families who even received some compensation from the state in the form of an apartment, but still, the apartment with its surface area is not enough for two or more generations to live together.

Furthermore, there are still families who have not even received their real estate compensation during these 35 years. And the real estate problem leads to the inability of young couples to plan a social-material, prosperous life, as well as to a decrease in the number of births [6].

Table 1. The main indicators of the natural movement of the RA population (birth rate)

1	1990	78.860
2	1995	48.744
3	2000	33.963
4	2010	43.934
5	2015	41.609
6	2020	36.448

It turns out that the post-earthquake years with birth rates are quite worrying. The birth rate in Armenia decreased sharply starting from 1998 to 99, and from 2001 to 2002, it is the lowest: 32,000 births.

One of the main reasons for the increase in the mortality rate/the number of registered deaths per 1000 inhabitants/ in Armenia is the change in the composition of the population - aging. It is accompanied by a decrease in the birth rate. In total, the Committee of Statistics published 35,371 deaths in 2020, which is more by about 35 percent or by 9,185 cases comparing with the previous year.

A higher index, according to official data, was recorded in 1988, when, according to estimated data, only the earthquake took more than 35,000 lives (and according to official information, 25 thousand).

From the same 412 young people interviewed in Lori and Shirak regions live:

Figure 2. Real estate opportunities for the young families

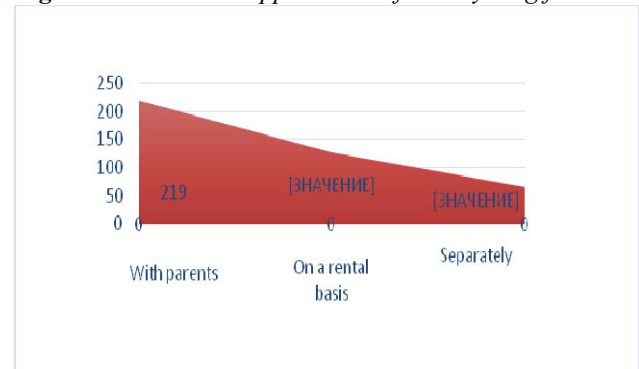

Figure 2 clearly shows that the real estate (housing) problem is a rather acute problem. We will discuss the real estate compensation programs in our next article entitled "State policy towards solving the problems of young families in the disaster zone". Social and real estate (housing) problems, uncertainty about the future of one's own child, as well as the fears of young people, the lack of self-confidence, become the reason for not having children or delaying it in the future. This is characteristic not only of the youth of Armenia but also of other countries of the post-Soviet region [7, p. 80].

Likewise, there are many cases when parents are busy with their own life and career and as a result forget their children. Researchers have come to the conclusion that young parents are unable to engage in child education and there are many reasons for this, including:

- Carrying modern values and moving away from traditional values,
- Overemployment,
- Solving problems at the expense of their own child [8, p. 145].

Maintaining the health and healthy lifestyle of young families is also one of the important problems. And if the length of life and its quality speak of a stable level of social security, then today in our country, physical and psychological diseases, cardiovascular and gastrointestinal diseases, diabetes, suicide attempts, and the increase in mortality among young people have become common in our country and distrust of the country's future and the government.

The main overarching problem of the state should be ensuring the stability of family relations and material conditions [9, p. 98]. The problems of young families have always been in the center of attention of the state and society. This is evidenced by the fact that a systemic approach is being taken to the problems of the youth at present. In particular, we are talking about the concept of state youth policy. The mentioned concept defines the main provisions and directions on the basis of which the state youth policy of the Republic of Armenia is developed and implemented [10].

When supporting young families, the state proceeds from the fact that the preservation of the national gene pool, the spiritual and physical development of the new generation depends on the health, socio-economic and living conditions of the young spouses, the natural and social environment surrounding them.

The state emphasizes the inclusion of issues aimed at the spiritual and physical development of youth in the process of development and adoption of regional and local programs [11]. According to the concept of state youth citizenship, young families are considered subjects of the state youth policy, where at least one of the spouses is young, 16-30 years old (inclusive), and the age of the other does not exceed 35 (inclusive), and the total age of the spouses do not exceed the 65 [12].

As we can see, the issues of social well-being of young adults, their spiritual and physical education are the priority of the state, and this means that solving the problems of young families is also conceptually

important for the government. Support for young families is one of the directions of state

activity aimed at realizing that goal. For this purpose, it is supposed to provide multi-faceted support for young families, starting with real estate construction, social, economic, job, and cultural entertainment, etc.

Speaking about the strategic plans aimed at overcoming the problems of young families in the Republic of Armenia, it is necessary to refer to the state target program "Affordable real estate for young families". The mentioned program is aimed at providing state support to young families in need of improving housing conditions through the implementation of the mechanism [13].

Emphasizing the role and importance of youth in the establishment of our country, the state is trying to adopt a systematic and comprehensive policy for youth. In addition to the real estate problem, the issue of ensuring a healthy moral and psychological atmosphere for the young family is no less important. In this regard, the recommendations that have been proposed in the professional literature in the direction of improving the moral and psychological atmosphere in the family and strengthening the role of the family are also quite valuable and noteworthy.

In particular, the following steps are necessary:

- Multifaceted economic, social, moral and physical assistance from the state to young families, especially those who are on the threshold of creating a family.
- Implementation of photographic work dedicated to the health of the family through mass media,
- Study and warning of genetic diseases of family members
- Information related to the health of new generations in all institutions of socialization [14, p. 102].

The increase in divorces, the decrease in marriages, and the decrease in the birth rate of children indicate that the modern Armenian family is experiencing a deep crisis. Generalizing the above, it can be assumed that the family crisis is caused not only by objective factors. First of all, each of us should change our world view /as Hegel said/ so that the world look at you as you look at it.

In fact, in this ever-changing world, the perceptions and ideals of today's youth play a major role in this or that issue. The questions are many. Maybe the problems that exist now were not considered problems as before, or for example, we, the youth, look at the problems of that time with a different eye, it is not unanimous.

Summarizing the results of statistical data, legal acts and sociological research, we should note that the family was and remains the most important link, on whose full activity the further development of the

entire society depends, and each of its members bear the great sense of responsibility which implies the transmission of national values.

Both the state and individuals should equally participate in the maintenance of national values in modern families. Nation lives and survives as long as its customs and traditions live.

Based on the lifestyle and concerns of modern young families, the following global issues can be separated:

1. Real Estate 2. Employment 3. Socio-economic

However, here we should record an important current reality. If the above-mentioned problems in young families were considered the most important problems requiring solution in recent decades, then the same cannot be said about the post-war period (from 2020 until today).

It is a fact that today's young spouses do not even mention any significant dynamics of their lifestyle, on the contrary, the picture has become more complicated.

Moreover, the fear of safety for one's own life has also been added. By the way, we should also mention that the majority of the interviewed young families expressed their desire to take the path of migration. This is really a big blow to the internal security of our society. And we are sure that this uncertainty will leave negative consequences on various spheres of life. The transition from the disaster zone to the developing zone is in our mindset, and it is not formulated only by budgetary allocations. We need new approach, new projects, new atmosphere in the country. Of course, the words "development" used in 2000 and 2022 cannot have the same content. Today, new challenges, new approaches, new expensive projects should be set, which should not be feared. The state implemented many programs in the disaster zone and solved many acute problems. The point is that many problems still remain not fully resolved. It is obvious that the restoration of the state and disaster zone, in general, is possible only in the logic of a new kind of ideology. The ultimate goal of the existence of state bodies should be to improve the quality of life of the population and solve existing problems.

Monitoring will make it possible to reach the path to the goal. Paying special attention to young people is the goal because they are the future "owners" of our society.

That is why it becomes important to know what young families want and demand.

References

1. **Antonov A.I., Medkov V.M.**, Sociology of the family. – Moscow, Publishing House, 1996.
2. National report on the youth of Armenia, part 2, (Analytical part), the youth of Armenia and the development of the Armenian ethno-socio-cultural system. – Yerevan 2012.
3. [https://armstatbank.am/marriages and divorces by years, regions and indicators](https://armstatbank.am/marriages_and_divorces_by_years_regions_and_indicators)
4. **Маркосян М.**, *The difficulties of a young family in organizing free entertainment in the regions of the Republic of Armenia.* // Научно-аналитический журнал «Регион и мир», №1, 2022.
5. <https://www.mlsa.am/>
6. SOCIO-DEMOGRAPHIC SECTION 148 > 5.2. Demographic situation 5.2.1. Population number and natural movement https://armstat.am/file/article/sv_12_20a_520.pdf
7. The situation of youth and the implementation of state policy in the Russian Federation / Editor-in-chief Yu.A. Churpov. – M.: Logos, 2004.
8. **Pavlenok P. D., Rudneva M. Ya.**, Technologies of social work with consumer products. Study guide. – M., INFRA-M. 2011.
9. **Atabekyan, L. E.** *Perception of social anxiety among young people /on the example of Tavush region* // «Akunk», № 1, 2011.
10. State youth policy concept <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=96116>
11. <http://www.irtek.am>
12. State youth policy concept Introduction <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=96116>
13. <http://www.hfyouth.am/>
14. **Gasparyan Y., Sargsyan A.** *Maintenance of the health of children in the family* // «Armenia» 2009, No 10-11.

Сдана/Հանձնվել է՝ 05.10.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 16.10.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 20.10.2023

Некоторые содержательные проблемы контента интернет-СМИ: от «хайпа» к манипуляциям

Алесян Марина В.

к.ф.н., заведующая кафедрой «Журналистика»
Российско-Армянский университет (Ереван, РА)
marina.alekryan@gmail.com

Ерицян Асмик Е.

преподаватель-исследователь кафедры «Журналистика»,
Российско-Армянский университет (Ереван, РА)
asyaeritsyan@gmail.com
ORCID ID: 0009-0001-3810-6404

УДК 316.77; EDN: TFQCSX

DOI: 10.58587/18292437-2023.5-93

Ключевые слова: массмедиа, интернет-СМИ, контент, аудитория, дезинформация

Some Substantive Problems of Online Media Content: from “Hype” to Manipulation

Alekryan Marina V.

PhD, Head of the Department of Journalism, Russian-Armenian University (Yerevan, RA)

Erityan Asmik E.

Lecturer of the Department of Journalism, Russian-Armenian University (Yerevan, RA)

Abstract. The content of Internet media has a high suggestive function due to the multimedia nature of modern media text. In addition to sociocultural and socio-political, geopolitical factors influencing the content and linguistic features of content, the content of modern Internet media has been significantly influenced by digital trends and the properties of Internet communications. Nevertheless, despite the wide technical and communication opportunities that the modern Internet environment provides, the problem of “poverty” of content, plagiarism, and thematic exclusiveness remains still relevant. In this study we will try to analyze and identify the main causes of substantive problems in the content of modern online media

Keywords: mass media, press, content, audience, disinformation

Համացանցային լրատվամիջոցների կոնտենտի որոշ բովանդակային խնդիրներ՝ «հայփի» երևույթից մինչև մանիպուլյացիա

Ալեքսյան Մարինա Վ.

բ.գ.թ., Հայ-Ռուսական համալսարանի, Լրագրության ամբիոնի վարիչ (Երևան, ՀՀ)

Երիցյան Հասմիկ Ե.

Հայ-Ռուսական համալսարանի, Լրագրության ամբիոնի դասախոս (Երևան, ՀՀ)

Ամփոփագիր. Ժամանակակից համացանցային լրատվամիջոցների բովանդակությունը տարբերվում է բարձր սուգեստիվ գործառնությամբ, որը պայմանավորված է ժամանակակից մեդիա տեքստի մուլտիմեդիա բնույթով: Ի հավելումն կոնտենտի բովանդակության և լեզվական առանձնահատկությունների վրա ազդող բնական սոցիալ-մշակութային և սոցիալ-քաղաքական, աշխարհաքաղաքական գործոնների՝ ժամանակակից համացանցային լրատվամիջոցների նյութերի վրա զգալի ազդեցություն են ունեցել թվային միտումները և համացանցային հաղորդակցության հատկությունները: Այնուամենայնիվ, չնայած ժամանակակից ինտերնետ միջավայրի ընձեռած տեխնիկական և հաղորդակցական լայն հնարավորություններին, բովանդակության աղբատության, գրագործության և թեմատիկ աղբատամտության խնդիրը դեռևս արդիական է: Այս հոդվածում մենք կփորձենք վերլուծել և բացահայտել ժամանակակից առցանց լրատվամիջոցների կոնտենտի բովանդակային խնդիրների հիմնական պատճառները:

Հանգուցաբառեր՝ զանգվածային մեդիա, համացանցային ՉԼՄ-ներ, բովանդակություն, լսարան, ապատեղեկատվություն

Мультимедизация и цифровизация медиа-пространства сыграли положительную роль в расширении возможностей для создания уникального и эксклюзивного контента. Эксклюзивность контента, новые креативные решения, мультимедийные проекты становятся отличительной

чертой качественных СМИ. Данная тенденция положительно сказывается и на конкуренцию между медиа, и на креативность и содержательную наполненность самого контента, и на творческий потенциал самих журналистов. Так, контент, его оригинальность и

эксклюзивность, поиск героев, интересных тем, а также новый взгляд на «избитые» темы становятся важнейшим фактором для оценки качества интернет-СМИ.

Однако несмотря на отмеченные тенденции, мы выявили ряд содержательных проблем контента интернет-СМИ. Парадоксально, но одной из них по-прежнему является проблема содержательной наполненности и «бедности» контента. К сожалению, алгоритмы интернет-платформ часто выводят в лидеры контент, который не имеет содержательной ценности, но имеет большое количество просмотров и мультимедийных элементов (несоответствие формы содержанию). Число подписчиков интернет-СМИ, которые в лучшем случае занимаются «рерайтингом» (переписыванием) новостей из других источников, в худшем – плагиатом, ничем не уступает (а то и превышает) числу подписчиков качественных медиа, предоставляющих содержательный и эксклюзивный контент. Сам по себе «рерайтинг» является обычной журналистской практикой (при правильной работе с источниками и навыками по верификации материала). Открытость и глобализация информационного пространства предоставляют нам возможность моментально сообщить о мировых событиях, ссылаясь на авторитетные зарубежные источники. Однако «скатывание» новостного ресурса в источник, занимающийся только «рерайтингом», негативно сказывается на содержательном разнообразии ресурса. Плагиат (на профессиональном сленге «копипейст») новостей является более серьезной проблемой, которая нарушает и законодательно закрепленное авторское право, и этический кодекс журналиста.

Современные алгоритмы интернет-платформ и особенности медиапотребления, однако, нивелируют содержанием, тематическим разнообразием и достоверностью контента. Все те негативные явления, которые пошатывают принципы журналистской деятельности, никак не влияют на охваты и популярность СМИ. Многие интернет-ресурсы могут обеспечить себе хорошие охваты и стабильное функционирование, не представляя никакой содержательной ценности и эксклюзивной информации, а занимаясь лишь рерайтом или переписыванием материалов сомнительного качества.

Например, издание BlogNews.am, специализирующееся на материалах, являющихся примерами «желтой» прессы, имеет более 400 000 подписчиков в социальной сети Facebook (неплохой показатель для армянских реалий), информационное агентство News.am, которое, несмотря на содержательное разнообразие не

пренебрегает генерацией «желтого» контента, имеет более 750 тыс. подписчиков. Для сравнения у Mediamax – 87 тыс. подписчиков, у Armenpress – чуть более 100 тыс. В социальных сетях функционирует также ряд развлекательных пабликов желтой направленности, делающие акцент на сиюминутное потребление (привлечь читателя сенсационным и абсурдным заголовком, пренебречь основами журналистской этики). Данный тренд на «сиюминутность потребления» также появился в социальных сетях, и в настоящее время является преобладающим в Instagram и TikTok. Главное – поймать секундное внимание потребителя, остальные критерии (содержание, актуальность, достоверность, дизайн, эстетика) не имеют значения. Более того, «вирусный» контент не несет в себе ничего нового, в основном – это повтор, интерпретация, плагиат исходного материала.

Данный медиатренд отражается также и на деятельности интернет-СМИ. Более того, появилось понятие журналистика «хайпа» (шум, ажиотаж в медиа и соцсетях вокруг какой-либо темы, предмета или персоны), где на первый план выходит борьба за сиюминутное внимание аудитории любой ценой. Стоит отметить, что *«эффект хайпа – это кратковременная вспышка, которая может навредить в долгосрочной перспективе: со временем аудитория перестанет вестись на уловки и продажи начнут стремительно падать. Хайп также может навредить будущему бренда, ведь вокруг него появятся негативные ассоциации у потенциальных потребителей»* [1].

Итак, «хайп», погоня за сенсациями и бульварные желтые новости являются одним из отрицательных явлений, которые порождает интернет-платформа. Конечно, все новое – это хорошо забытое старое, и желтая пресса, любовь к сенсациям и сплетням появились в прессе не сегодня. Но именно с развитием открытой интернет-коммуникации, а также принципов действия алгоритмов интернет-платформ контент желтой направленности набирает больше просмотров, в связи с чем попадает в рекомендации гораздо чаще, чем качественные материалы.

В экспертном интервью авторам данного исследования главный редактор армянской медиакомпании Медиамакс, кандидат филологических наук Д. Г. Алавердян также коснулся данной проблемы: *«Оперативность и желание быть первыми привели к тому, что почти исчез такой важный принцип журналистики, как фактчекинг. Когда мы занимались газетной журналистикой, у нас было время. Сейчас аудитория уже не будет ждать и минуты, чтобы узнать последние новости. Она хочет получать*

все целиком и сразу. Изменилась культура потребления новостей. Аудитория читает заголовки, как статусы в соцсетях. Иногда мы ставим шуточные заголовки и по комментариям понимаем, что дальше заголовка эти пользователи не пошли. Они комментируют не материал, а только заголовки» [2].

Другая проблема, которая появилась с развитием интернет-журналистики и предоставляет реальную угрозу, намного глубже. Речь идет о недостоверной информации, на профессиональном сленге «фейкньюз» – одно из самых распространенных явлений журналистики эпохи постправды. Недостоверная информация может «просочиться» в новостную ленту, а затем активно распространяться среди пользователей социальных сетей как непреднамеренно, так и специально – по заранее обдуманной стратегии с целью ввести аудиторию в заблуждение (один из классических методов пропаганды). В первом случае, такое происходило и происходит из-за непрофессионализма журналиста, неумения верифицировать информацию и работать с источниками (фактчекинг). С развитием интернет-СМИ подобные случаи участились также из-за погони за сенсациями, кликами, желанием опередить все остальные медиа. Но информационные вбросы делаются также преднамеренно, чтобы поднять охваты – затем, в лучшем случае, следует опровержение. Это явление отражается не только на качественном наполнении сайта, но имеет и другие, более опасные последствия.

Рассмотрим данную проблему детальнее. Сочетания «информационный вброс», «утка», «фейкньюз» у всех нас слуху, однако, трудно найти более и менее комплексное, академическое определение данным понятиям. Понятие «утка» или «газетная утка» было распространено в обиходе еще задолго до появления интернета; выражение «пустить утку» означало преднамеренное распространение в газетах или иных видах СМИ ложной информации. Преднамеренные «газетные утки» преследуют разные цели (однако, всегда корыстные) – дезориентация общественности, отвлечение общественного внимания, пропаганда для психологического давления во время информационной войны. В настоящее время понятие «газетная утка» вытеснили более современные термины «информационный вброс» и «фейкньюз». На основе анализа доступных нам определений попытаемся самостоятельно дать развернутое и всеобъемлющее определение данным понятиям.

Итак, информационные вброс – резкое заполнение информационного поля какой-либо противоречивой, сенсационной информацией

(чаще всего полностью лживой или содержащей искажение реальных фактов), вызывающей волну общественного резонанса. Ключевое слово – резкое. Особенность подобной «информационной бомбы» именно в молниеносности, которая буквально ошарашивает аудиторию, апеллирует к эмоциям, минимизируя шансы рационального восприятия информации.

У понятия «фейкньюз» есть распространенное определение, представляющее из себя перевод из англоязычной статьи «Что такое «фейкньюз». Как определить и остановить их распространение» в *The Guardian*. Согласно данному определению, фальшивые новости или «фейкньюз» – это «информационная мистификация или намеренное распространение дезинформации в социальных медиа и традиционных СМИ с целью введения в заблуждение, для того чтобы получить финансовую или политическую выгоду» [3]. Понятие «фейкньюз» представляет собой более узкопрофильный вариант (употребляется чаще всего для описания дезинформации именно в СМИ) более широкого понятия «дезинформация», которое предполагает распространение ложных сведений не только в контексте журналистики.

К слову, аудитории, обладающей минимальными знаниями в области медиаграмотности, будет достаточно легко вычислить «фейкньюз» или догадаться о попытке «информационного вброса». Подобные материалы выдают адреса доменов, на которых они публикуются, употребление чрезмерно эмоциональной лексики, чрезмерная сенсационность, неправдоподобность и гиперболизированность самой информации (например, сообщения о смертельно опасных бананах, завезенных из Китая), неграмотный текст с налетом «желтизны» [4].

Однако выявить искусную, грамотную манипуляцию иногда не в состоянии даже специалисты в области медиа. И одной из подобных проблем, которая распространена в интернет-СМИ, является проблема несоответствия формы содержанию. Представление мнений в качестве фактов. Отметим, что одним из главных и основных принципов кодекса чести журналиста является принцип разделения фактов и мнений. С помощью материалов, в которых преднамеренно нарушен данный принцип можно «запрограммировать» аудиторию, внедряя определенные поведенческие установки. Например, глагольный заголовок и материал, выставленный в рубрике «новости» с заголовком «сеть 5G может существенно повредить вашему здоровью, - считает известный блогер» не несет в себе событийной ценности, это всего лишь мнение. Именно пред-

ставление мнений в форме «жесткой новости» является искусным способом манипуляции, с помощью которого в массовое сознание аудитории внедряются нерациональные поведенческие установки. С другой точки зрения, издание не представило ничего лживого, его невозможно обвинить в распространении «фейкньюз», ведь известный блогер действительно сказал что-то подобное, однако материал предоставлен в безапелляционной форме. Это очень глубокая содержательная проблема, характерная для интернет-СМИ.

Меняющаяся модель медиапотребления также играют весомую роль в популяризации тех или иных медиатрендов, что отражается на содержательной ограниченности материалов современных массмедиа: *«аудитория переходит от текстового мышления и текстовой модели потребления информации у визуальной модели потребления»* [5, с. 95]. Как отмечает заместитель главного редактора газеты «Вечерняя Москва» Ю. И. Волосатая, *«пользователи информации сегодня все больше не хотят ничего искать, они хотят, чтобы им все кратко и емко изложили, возможно, визуализировали»* [6, с. 74-84]. Поэтому, по мнению редактора, особой популярностью в современных интернет-СМИ пользуются материалы по типу «несколько фактов о», «пять советов для» и т.п. Основным плюсом подобных материалов является высокая суггестивная функция: такие материалы привлекают читателей еще при чтении заголовка. Контент подается систематизировано, коротко и ясно, что может стать подходящим форматом для сложных, аналитических текстов. Однако минусом контента подобного формата является поверхностность, чрезмерное упрощение, а также генерация «желтого» контента. Приведем несколько примеров таких заголовков из армянского желтого интернет-издания Blognews.am:

1. 14 жестоких истин о любви к Скорпиону (написано одним из них) (Blognews.am, 4.07.21)

2. Вы ждете мужчину, а его все нет: 7 заповедей Далай-ламы для женщин (Blognews.am, 14.05.21)

Таким образом, свойства интернет-журналистики и изменения функциональных особен-

ностей СМИ имеют не только положительное влияние на содержательные аспекты контента современных изданий. Мультимедизация контента выявила ряд уязвимых сторон в работе современных массмедиа, а также уязвимости в современных моделях медиапотребления. Свойства современной медиасреды породили новые проблемы, среди которых ориентированность СМИ на «хайп», восприятие и клиповое мышление аудитории, неконтролируемые информационные потоки, информационный шум, чем обусловлена содержательная и тематическая ограниченность среднестатистических интернет-изданий.

Список использованных источников

1. Что такое хайп и зачем он нужен людям и брендам. РБК: [Электронный источник]. Режим доступа: <https://trends.rbc.ru/trends/social/61a72cee9a7947533ad23cf3> (дата обращения 20.10.2023).
2. Экспертный комментарий к.ф.н., главного редактора медиа компании Медиамакс Давида Алавердяна. Интервью проведено авторами исследования 17.03.23.
3. **Hunt, Elle.** What is fake news? How to spot it and what you can do to stop it. The Guardian, 2016. [Электронный источник]. Режим доступа: <https://www.theguardian.com/media/2016/dec/18/what-is-fake-news-pizzagate> (дата обращения 20.10.2023).
4. Бананы, посылки и летучие мыши. Самые популярные мифы о коронавирусе. Русская служба ВВС [Электронный источник]. Режим доступа: <https://www.bbc.com/russian/features-51282123> (дата обращения 20.10.2023).
5. Информационные потоки: от журналистики до мультимедиа. Вопросы теорий и практики современной коммуникаций / С. С. Ерицян, М. Р. Тадевосян. – Ереван, Эдит Принт, 2022. – 182 с.
6. Конвергентная журналистика: учебное пособие для вузов / Е. А. Баранова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2023. – 156 с.

Сдана/Հանձնվել է 05.10.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է 19.10.2023

Принята/Ընդունվել է 23.10.2023

ОБРАЗОВАНИЕ

Актуальные вопросы формирования единого информационного образовательного пространства

Панибратцев Андрей В.

д. филос. н., проф. Московского государственного университета гражданской авиации,
проф. Российской академии народного хозяйства и государственной службы
при Президенте РФ (Москва, РФ)
pasabas@yandex.ru

УДК: 373, 378; EDN: UHXFRI;

DOI: 10.58587/18292437-2023.5-97

Ключевые слова: единое информационное пространство, образовательная среда, федеральный государственный образовательный стандарт, программа образования, образование, информационно-коммуникационные технологии, дистанционное образование

Միասնական տեղեկատվական կրթական տարածքի ձևավորման արդի հիմնախնդիրները

Պանիբրատցև Անդրեյ Վ.

Փիլ. գ.դ.հ., պրոֆ. Մոսկովյան քաղաքացիական ավիացիայի պետական համալսարան,
Ռուսաստանի Դաշնության Նախագահին կից Ռուսաստանի ազգային տնտեսության և
պետական կառավարման ակադեմիա (Մոսկվա, ՌԴ)

Ամփոփագիր. Հասարակության զարգացման ներկա փուլը բնութագրվում է տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաների համընդհանուր օգտագործմամբ, որոնք ներթափանցում են մարդկային կյանքի բոլոր ոլորտները: Կրթության ոլորտը բացառություն չէ: Այս պայմաններում հատկապես արդիական են դառնում միասնական տեղեկատվական կրթական տարածքի ստեղծման խնդիրները: Ուսումնասիրվող խնդրի արդիականությունը պայմանավորված է նրանով, որ չնայած այս հարցի նկատմամբ հետաքրքրության աճին, օրենսդրական մակարդակով իրավական սահմանում դեռևս չի ձևավորվել: Սա որոշակի խնդիրներ է ստեղծում գործնական իրականացման մեջ: Հոդվածում հեղինակը մանրամասն ուսումնասիրել է առկա տեսակետները մեկ տեղեկատվական կրթական տարածքի էական և բովանդակային բնութագրերի որոշման հարցում: Կարելի էր պարզել, որ նրա հիմնական խնդիրները ներառում են էլեկտրոնային ուսումնական նյութերի մշակումը, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ապահովումը, կրթական տեղեկատվական ցանցի ստեղծումը և այլն: Այս խնդիրների իրականացումը պետք է դրական ազդեցություն ունենա կրթության որակական բնութագրերի վրա: Բացի այդ, հեղինակը բացահայտել է միասնական տեղեկատվական կրթական տարածքի հիմնական տարրերը և համակարգել հիմնական մակարդակները: Հաստատվել է, որ երկար ժամանակ Ռուսաստանի Դաշնությունը գնում է եվրոպական երկրների հետ մերձեցման: Այդ մասին է վկայում 2003 թվականին Բոլոնիայի գործընթացի մուտքը: Սակայն ներկայիս աշխարհաքաղաքական իրավիճակը կանխորոշել է լուրջ փոփոխություններ այս ուղղությամբ: Սա հանգեցրել է նրան, որ Եվրամիության հետ միասնական տեղեկատվական կրթական տարածքի ստեղծումը տեղին չէ: Ուստի խորհուրդ է տրվում այս համատեքստում հետագա միջոցառումներ իրականացնել երկրի ներսում, ինչպես նաև բարեկամ պետությունների հետ:

Հանգուցաբառեր՝ միասնական տեղեկատվական տարածք, կրթական միջավայր, դաշնային պետական կրթական չափորոշիչ, կրթական ծրագիր, կրթություն, տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաներ, հեռավար կրթություն

The Issues of the Formation of a Unified Information Educational Space

Panibratsev Andrey V.

D. Philosopher Sc., prof. Moscow State University of Civil Aviation,
prof. Russian Academy of National Economy and Public Administration
under the President of the Russian Federation (Moscow, RF)

Abstract. The modern stage of society's development is characterized by the universal use of information and communication technologies that penetrate into all spheres of human activity. The field of education is no exception. In these conditions, the issues of the formation of a unified information educational space are of particular relevance. The relevance of the problem under study is due to the fact that, despite the increased interest in this issue, no legal definition has been formed at the legislative level to date. This creates certain problems in practical implementation. In the article, the author has studied in detail the existing points of view on the issue of determining the essential-content characteristics of a unified information educational space. It was found out that its main tasks include the development of electronic educational materials, the provision of informatization tools, the creation of an educational information

network, etc. The implementation of these tasks should have a positive impact on the qualitative characteristics of education. In addition, the author highlights the key elements of the unified information educational space, systematizes the main levels. It has been established that for a long period of time the Russian Federation has been moving in the direction of rapprochement with the states of Europe. This is evidenced by the entry into the Bologna Process in 2003. However, the current geopolitical situation has predetermined serious changes in this direction. This has led to the fact that the creation of a single information educational space with the European Union is impractical. Therefore, it is recommended to carry out further measures in this context within the country, as well as with friendly States.

Keywords: unified information space, educational environment, federal state educational standard, education program, education, information and communication technologies, distance education

Действующее законодательство, регулирующие вопросы развития образовательной сферы в России, устанавливает в качестве одного из основополагающих принципов государственной политики и правовой регламентации данного сегмента единство образовательного пространства на всей территории страны [8]. Единство образовательного пространства представляет собой неотъемлемое условие существования равенства образовательных возможностей для всех обучающихся, вне зависимости от их языка, культуры, национальности и иных специфических особенностей. В рамках реализации указанного принципа более всего проявляется разнообразие этнокультурных особенностей и традиций всех народов, проживающих на территории России [10, с. 102]. Причем данный вопрос получает особое освещение в контексте интенсификации процессов информатизации и компьютеризации, которые прочно входят во все сферы жизнедеятельности человека. Сфера образования не является исключением.

Действительно, появление открытого доступа к различным научным источникам и учебной литературе существенно облегчает учебный процесс. Образование становится доступнее для разных групп слушателей. Любой желающий может воспользоваться Интернетом и найти статью необходимой тематики.

Необходимо отметить, что в России о создании единой информационной образовательной среды заговорили в начале 2000-ых годов. В то время была принята программа федерального уровня, которая предполагала обеспечение доступа учащихся и преподавательского состава к высококачественным локальным и сетевым образовательным информационным ресурсам, методическую поддержку и возможность непрерывного повышения квалификации преподавателей образовательных учреждений всех уровней, переход к системе открытого образования на основе применения дистанционных технологий обучения, создание для лиц с ограниченными возможностями условий, обеспечивающих получение полноценного образования и социальную адаптацию и т.д. [6]. В конечном итоге это должно было оказать позитивное влияние на качество образования.

Для создания единого информационного образовательного пространства предполагалось реализовать комплекс приоритетных задач. Основные задачи представлены на рисунке 1.

Следует подчеркнуть, что практическая реализация представленных на рисунке 1 задач послужила отправным шагом для начала фундаментальных исследований в анализируемом сегменте.

Вместе с тем, несмотря на актуальность изучения проблематики единого информационного образовательного пространства, до настоящего времени не сформулировано легального определения данного понятия. Это вызывает комплекс проблем в практической области, в частности отсутствует механизм формирования такого пространства, не очерчен круг субъектов, которые принимают непосредственное участие в его создании, их полномочия и сфера деятельности, его эффективность и т.д. В этой связи, в первую очередь, целесообразно изучить основные точки зрения, сложившиеся в научной литературе по данному вопросу.

В 2017 году в России была разработана Концепция совершенствования (модернизации) единой информационной образовательной среды в Российской Федерации, обеспечивающей реализацию национальных стратегий развития, которая понимала под единой информационной образовательной средой сетевое социальное и культурное пространство конструирования идентичности личности, чувствительное к разнообразию жизни, социально-культурной динамике общества, запросам семьи, специфическим особенностям ребенка, коммуникативным и сетевым методологиям [4]. Она способствует достижению безопасности образовательного пространства, его интеграцию в мировое образовательное пространство, предназначена для планирования, организации и управления образовательным процессом на всех уровнях непрерывного образования, взаимодействия всех участников образовательных отношений.

Основными компонентами выступают:

- образовательные и информационные печатные и электронные учебные материалы;
- электронные информационные ресурсы;

• средства информационно-коммуникационных сетевых технологий и автоматизированных систем;

• прорывные образовательные технологии и др.

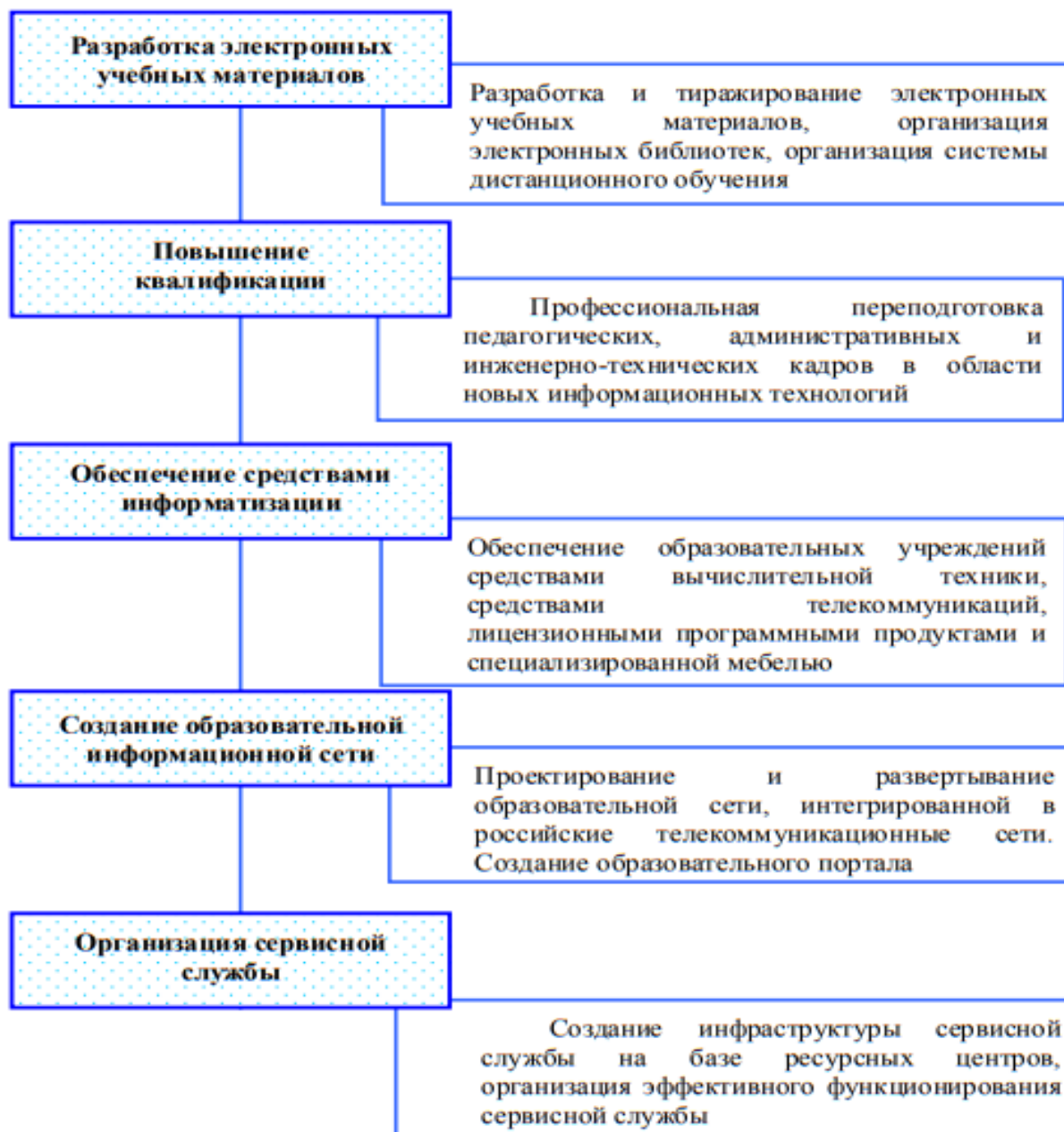

Рис. 1. Основные задачи формирования единого информационного образовательного пространства.

У. Н. Тайлаков предлагает понимать под единым информационным образовательным пространством систему эффективного и комфортного предоставления информационных и коммуникационных услуг объектам процесса обучения, которая является управляемой и динамично развивающейся с учетом современных тенденций модернизации образования [7, с. 768]. Рассматривая единое информационное образовательное пространство для конкретного образовательного учреждения, можно сделать вывод, что она представляет собой комплексный информационно-технологический модуль, со-

державший материально-технические, информационные и кадровые ресурсы, способные обеспечить автоматизацию управленческих и педагогических процессов, согласованную обработку, передачу и хранение информации, наличие нормативно-организационной базы, технического и методического сопровождения.

Проанализировав данную точку зрения, можно систематизировать основные структурные элементы единого информационного образовательного пространства. К ним относятся следующие:

- институциональные единицы, основные функции которых сводятся к обеспечению стабильного функционирования и интенсивного развития единого информационного пространства, а также сбор, обработка, хранение, распространение, поиск и передача актуальной информации;
- информационные ресурсы, которые отражают информацию образовательного характера и зафиксированы на соответствующих носителях;
- средства информационного взаимодействия учащихся и образовательных учреждений, обеспечивающие им доступ к информационным ресурсам на основе соответствующих информа-

ционных технологий, включающие программно-технические средства и организационно-нормативные документы.

Некоторые специалисты вкладывают в единое информационное образовательное пространство не только образовательную деятельность. Они предлагают расширенное толкование, указывая на то, что это не только качественное образование, но и воспитание и профессиональная ориентация. По нашему мнению, такое понимание имеет место. При этом образовательную и воспитательную компоненты целесообразно дополнить едиными стандартами и единой системой мониторинга (рисунок 2).

Рис. 2. Основные компоненты единого информационного образовательного пространства [1, с. 10].

Важно, чтобы сформированное единое информационное пространство включало в обязательном порядке единую систему мониторинга эффективности деятельности образовательных организаций и органов управления анализируемой сферы. Это позволит определять, насколько качественными являются предоставляемые услуги и все функционирующее пространство в целом.

Представленные на рисунке 2 компоненты в своем взаимодействии создают определенные гарантии равенства ресурсов, условий, возможностей и повышения качества полученных результатов. В конечном итоге, каждый обучающийся получает возможность воплощения законных прав на получение качественного и доступного образования независимо от социальных, экономических и иных факторов, включая регион проживания, материальное положение, особенности здоровья, укомплектованность образовательной организации и её материальной обеспеченности и др.

В. А. Касторнова при изучении сущностно-содержательной характеристики единого образовательного пространства ориентируется на тер-

риториальную компоненту, присущую пространству [3, с. 110]. В данном контексте образовательное пространство выступает как достаточно сложно устроенная иерархичная пирамида пространств. В нем можно выделить составные уровни, среди которых можно выделить следующие:

- глобальный;
- государственный;
- региональный;
- городской (публично-правовой);
- конкретное учебное заведение и т.д.

Представленные уровни свидетельствуют о том, что ключевым основанием для структурирования пространства выступает территориальная составляющая пространства.

М. А. Чугрина выделяет цели функционирования единого информационного образовательного пространства. Среди них автор выделяет сближение национальных систем образования, согласованность государственных образовательных стандартов и программ, поддержка инициатив субъектов образования всех уровней, кооперация и взаимовыгодное сотрудничество при создании совместных образовательных

учреждений и осуществлении их функциональной деятельности, открытость информации о состоянии и деятельности систем образования и др. [9, с. 16].

На протяжении длительного времени Российская Федерация поддерживала вектор движения к европейскому образованию. В 2003 году наша страна присоединилась к Болонскому процессу, который по сути стал основанием для создания государствами Европы единого образовательного пространства. Это стало возможным благодаря реализации следующих мероприятий:

- введение общепринятых квалификаций образования;
- переход на двух-/трехуровневую систему высшего образования (бакалавриат – магистратура – аспирантура);
- повышение академической мобильности студентов и преподавателей;
- обеспечение необходимого качества образования;
- признание квалификаций и соответствующих документов в области высшего образования на взаимной основе;
- обеспечение автономности высших учебных заведений;
- реализация социальной роли высшего образования, его доступность;
- развитие системы непрерывного образования (образование в течение всей жизни) и т.д. [5, с. 30].

Вместе с тем, усложнение связей между Россией и западными странами, вызванные проведением специальной военной операции, привело к тому, что наша страна в 2022 году вышла из Болонского соглашения. Поэтому говорить о том, что мы поддерживаем создание единого образовательного пространства, если это касается недружественных стран, не приходится.

Исключение Российской Федерации из Болонского процесса не означает, что в среднесрочной перспективе дипломы не будут признаваться или что образование за границей станет невозможным. Однако программы по обмену и разные сотрудничества между высшими учебными заведениями, скорее всего, будут сокращены или невозможны.

В этих условиях планируется создать новую систему образования. При этом единое информационное образовательное пространство становится обязательной и неотъемлемой частью не только пространства Российской Федерации с перспективой интеграции в мировое образовательное пространство, но и важнейшим факто-

ром формирования качественно новой экономики страны.

Если произойдет замена двухуровневой системы на прежнее обучение (специалитет, предполагающий обучение в течение 5 лет), то разница (1 год) предоставит уникальную возможность сформировать профессиональную траекторию, позволит более гибко выстраивать образовательный процесс через вариативный блок. Такой подход позволит сформировать те дополнительные компетенции, которые потребуются выпускнику: по форме это будет либо практическая подготовка, либо работа с вариативным блоком, возможно, не связанным напрямую с профессиональной деятельностью. В любом случае принятые изменения ориентированы на повышение качества российского образования с учетом накопленного опыта и национальной специфики.

С учетом вышеизложенного создание единого информационного образовательного пространства целесообразно изучать в рамках нашей страны, а также во взаимодействии с дружественными странами. В этой связи требуется определить, какую роль играет государство в данном процессе, а какую негосударственные субъекты.

Отдельного внимания заслуживает субъектный состав единого информационного образовательного пространства. Следует отметить, что в современных условиях в науке и образовании особая роль принадлежит государству. Об этом свидетельствует анализ доли государства в общих затратах на данную сферу. Поэтому именно государственные структуры должны играть приоритетную роль в создании единого образовательного информационного пространства.

В то же время, в создании научно-образовательных ресурсов особая роль принадлежит негосударственным субъектам. Как свидетельствуют данные официальной статистики для отдельных видов информационных ресурсов, например электронных библиотек, виртуальных музеев, доля негосударственного сектора составляет около 75%. Большинство таких сайтов создается некоммерческими структурами. При этом их деятельность должна находиться под строгим контролем со стороны государства в лице его уполномоченных органов.

Необходимо подчеркнуть, что в систему единого информационного образовательного пространства необходимо привлекать представителей бизнес сообщества. Взаимодействие образовательных учреждений и бизнеса оказывает положительное влияние в решении вопросов подготовки и развития конкурентоспособного профессионала. Благодаря этому происходит:

- оформление запроса на психологическое сопровождение отдельных лиц и процессов;
- разработка новых курсов, ориентированных на развитие универсальных навыков и личных качеств;
- создание систем внутрикорпоративного обучения, корпоративных университетов как условий для обеспечения непрерывного образования кадров, оценки и формирования кадрового резерва;
- формирование совместно с учебными заведениями образовательных программ, профильных классов в школах и др.[2, с. 24]

Рассматривая государственных и негосударственных акторов, принимающих непосредственное участие в формировании единого информационного образовательного пространства, необходимо обеспечить их взаимодействие. Особого внимания это заслуживает в секторе обнаружения компьютерных атак и установления источников их возникновения.

Помимо этого, понадобится органично интегрировать все уровни образования, включая общее, дополнительное и профессиональное. Для этого потребуются разработать критерии, которым должны соответствовать цифровые образовательные ресурсы. Понадобится усовершенствовать существующие государственные образовательные стандарты, разработать актуальные для данного этапа развития модели образовательных организаций. Особого внимания заслуживает создание библиотек цифровых образовательных ресурсов на федеральном и региональном уровнях.

В процессе создания единого информационного образовательного пространства понадобится создать эффективную систему хранения информационных ресурсов в долгосрочной перспективе. Функционирующая в настоящее время государственная система архивов в организационно-технологическом аспекте во многом не способна справиться с данной задачей.

С учетом этого целесообразно систематизировать комплекс компонентов, к которым относятся следующие:

- минимально допустимая номенклатура общедоступных информационных ресурсов, необходимых для научно-образовательного сообщества и претендующих на государственную постоянную поддержку;
- полная номенклатура ресурсов, представляющих особую полезность, рассчитанных на различные бизнес-модели, в том числе грантового или коммерческого характера;
- качественные критерии ресурсов, на которых должна быть основана система финансирования;

- механизмы формирования кадрового потенциала, обеспечивающего контроль качества информационно-образовательных ресурсов и сервисов;

- механизмы сохранности научно-образовательных информационных ресурсов;

- изменения в нормативно-правовой базе, в частности правовой статус разных компонентов информационного пространства.

Для формирования эффективной системы единого информационного образовательного пространства могут понадобиться и иной инструментарий, в частности разработка единых стандартов, внедрение мониторинга, учет, типовые решения и др.

Следует отметить, что создание единого информационного образовательного пространства несет в себе целый комплекс позитивных изменений. Так, оно способствует формированию открытой инновационной образовательной среды, которая позволяет использовать методы преобразования информации в знания (3D электронных систем, дополнительной и виртуальной реальности), формы обучения более сложные структуры, которые сокращают период обучения, улучшают его качественные характеристики и усиливают практическую составляющую образовательного процесса.

Проведенное исследование свидетельствует о том, что формирование единого информационного образовательного пространства характеризуется комплексом существенных преимуществ.

Во-первых, абсолютно каждый желающий сможет независимо от физических, географических, социальных, экономических и иных факторов получить качественное образование с использованием современных информационно-коммуникационных технологий.

Во-вторых, унифицированные стандарты качества образования позволяют сформировать единые подходы и требования к конкретному уровню образования.

В-третьих, оно позволяет лицам, получающим образование в одном государстве или регионе

Список использованной литературы

1. Антопольский А. Б. Принципы формирования единого информационного пространства науки и образования // Теория и практика общественно-научной информации. 2014. №22. - С.9-20.
2. Горнякова М. В., Дьячук А. А., Никитенко М. Е. Образование и бизнес в едином образовательном пространстве региона // Вестник Красноярского государственного педагогического

- университета им. В.П. Астафьева. 2018. №3 (45). - С.20-36.
3. **Касторнова В. А.** Единое информационное образовательное пространство и его компоненты // Вестник Череповецкого государственного университета. 2012. №3 (40). - С.109-112.
4. **Кондаков А. М.** Проект Концепции совершенствования (модернизации) единой информационной образовательной среды в Российской Федерации, обеспечивающей реализацию национальных стратегий развития Российской Федерации // Источник: https://art-uo.ru/wp-content/uploads/2019/06/Proect_koncepzii_Kondakov.pdf
5. **Нажимова Н., Токарев С., Кулигина Н.** Современный вуз и качество образования в условиях Болонского соглашения // Norwegian Journal of Development of the International Science. 2022. №86. - С.29-35.
6. Постановление Правительства РФ от 28.08.2001 N 630 (в ред. от 06.09.2004) "О Федеральной целевой программе "Развитие единой образовательной информационной среды (2001 - 2005 годы)" // Собрание законодательства РФ. 03.09.2001. N 36. Ст. 3578.
7. **Тайлаков У. Н.** Единое информационно-образовательное пространство школы как фактор повышения качества образовательных процессов // Молодой ученый. 2013. № 5 (52). - С.768-772.
8. Федеральный закон от 29.12.2012 N 273-ФЗ (в ред. от 17.02.2023) "Об образовании в Российской Федерации" // Собрание законодательства РФ. 31.12.2012. N 53 (ч. 1). Ст. 7598.
9. **Чугрина М. А.** Формирование единого образовательного пространства как фактор экономической интеграции стран ЕАЭС: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук (08.00.14) / Мария Александровна Чугрина; Российский университет дружбы народов. – Москва, 2019. - 219 с.
10. **Ширинкина Е. В.** Особенности формирования единого цифрового образовательного пространства // Северный регион: наука, образование, культура. 2019. №3-4 (43-44). - С.102-105.

Сдана/Հանձնվել է՝ 05.10.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 19.10.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 23.10.2023

О совершенствовании НДС, направленном на обеспечение полного цикла металлургического производства в РА

Бахшян Сасун М.

аспирант кафедры Инженерной экономики,
Национальный политехнический университет Армении (Ереван, РА)

sas.bakhshyan97@gmail.com

УДК: 338.2; EDN: WVQGWX; JEL: L6, L61; L72; L99; O25

Ключевые слова: полный цикл металлургического производства, чистый металл, налог на добавленную стоимость, экспорт, механизм возмещения НДС

ՀՀ մետալուրգիական արտադրության ամբողջական ցիկլի ապահովմանն ուղղված

ԱԱՀ բարելավման շուրջ

Բախշյան Սասուն Մ.

*Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան,
Ինժեներական տնտեսագիտության ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)*

Ամփոփագիր. Վերջին տասնամյակների ընթացքում գիտական, պետական, գործնական, հանրամատչելի հարթակներում հաճախ շեշտվում է Հայաստանի Հանրապետությունում մետալուրգիական արտադրության ամբողջական ցիկլի ապահովման անհրաժեշտության մասին, որի դեպքում երկրում կարտադրվի մաքուր մետաղ և դրա հենքի վրա կզարգանան մեծ ավելացված արժեքներ ստեղծող ոլորտներ, սակայն մինչ այսօր մաքուր մետաղի ստացման շղթան այդպես էլ չի իրականացվում և Հայաստանը շարունակում է հանդիսանալ հանքահումքային արտադրանք արտահանող երկիր: Հիմնախնդրի լուծման նպատակով հեղինակն առաջարկում է ԱԱՀ-ի բարելավման փուլային եղանակով նպաստել ոլորտում արտադրողների և ներդրողների տնտեսական քաղաքականության վրա: Արտահանման դեպքում գործող ԱԱՀ-ի հետ վերադարձի արտոնությունը փուլային եղանակով հանելով մետաղական ցիկլի միջանկյալ փուլերի արտադրանքների վրայից և այն թողնելով ցիկլի վերջնական փուլում ստացվող մաքուր մետաղի և դրա հենքի վրա զարգացող ճյուղերի արտադրանքների վրա՝ կստեղծվեն տնտեսական խթաններ արտադրողների և ներդրողների համար մակրոտնտեսական ցանկալի արդյունքն ապահովելու համար:

Հանգուցաբառեր՝ մետալուրգիական արտադրության ամբողջական ցիկլ, մաքուր մետաղ, ավելացված արժեքի հարկ, արտահանում, ԱԱՀ-ի հետդարձի մեխանիզմ

VAT improvements in regard with ensurance of full cycle metallurgical production in the Republic of Armenia

Bakhshyan Sasun M.

*PhD student of the Chair of Engineering Economics
of the National Polytechnic University of Armenia (Yerevan, RA)*

Abstract. Recent decades have often notified in different scientific, state, practical, or publicly accessible platforms the need for ensuring a complete cycle of metallurgical production in the Republic of Armenia to provide a chance to produce pure metal in the country on the basis of which ne sectors creating great added-values will be developed. However, the pure metal production chain has not been implemented so far, and Armenia continues to be a country exporting mineral products. In order to solve the problem, the author suggests a phase mode that can improve VAT and thus foster the economic policy of producers and investors in the sector. By phasing out the existing VAT rebate from the products of the intermediate stages of the metal cycle and leaving it on the pure metal received in the final stage of the cycle, and on the products of the industries developed on its basis, economic incentives will be created for producers and investors to ensure the desired macroeconomic outcome.

Keywords. full cycle of metallurgical production, pure metal, value-added tax, export, VAT refund mechanism

В последние десятилетия научные, государственные, практические, общественные платформы часто подчеркивают необходимость обеспечения полного цикла металлургического производства в Республике Армения, при котором в стране будет производиться чистый металл и на его основе будут развиваться отрасли, создающие большую добавленную стоимость. В

РА металлические рудники и металлургические заводы представляют собой в основном предприятия с иностранным капиталом, которые производят и экспортируют руду, концентрат, в лучшем случае, промежуточную металлургическую продукцию, однако цепочка поставок от добытого минерального сырья до чистого

металла не обеспечивается, и причины этого многогранны.

По мнению автора, одна из причин заключается в том, что иностранные владельцы горно-металлургического комплекса экономически не заинтересованы в завершении металлургического цикла в Армении. Для них Армения считается бизнес-средой для получения высоких доходов в краткосрочной перспективе, что объясняет хищническую эксплуатацию недр и, как следствие, нестабильное экономическое и экологическое развитие отрасли. Так, ЗАО «Зангезурский медно-молибденовый комбинат», эксплуатирующее богатейшее Каджаранское медно-молибденовое месторождение в Армении, увеличило годовую производительность по руде до 22 млн тонн и имеет вектор роста [4]. В последние годы налоги на экологию увеличились с наибольшей процентной долей в себестоимости компании на 44%, что свидетельствует об увеличении интенсивности воздействия на окружающую среду [4].

Инвесторы будут заинтересованы в проявлении производственно-экономического поведения, которое будет способствовать выгодному макроэкономическому развитию страны, если интересы государства и их совпадут. В современной бизнес-среде Армении иностранным инвесторам выгодно внедрять «грязные» технологии металлочикла, где, помимо прочих благоприятных факторов, низкие экологические налоги, а завершающие, наиболее ценные этапы цикла осуществляются в других странах, в компаниях, чаще всего принадлежащих им. Все организовано в рамках действующего законодательства и государство не может напрямую влиять на решения инвесторов.

Автор считает, что с помощью стимулирующих экономических и налоговых механизмов государство может эффективно влиять на практические решения инвесторов в плане реализации полного металлургического цикла в Армении, в результате чего страна может иметь устойчиво развивающиеся металлургические заводы, а на основе их продукции будут развиваться высокотехнологичная, а также и военная промышленность, другие взаимосвязанные отрасли. В отечественных исследованиях имеются подобные предложения общего характера, в частности в части налоговой политики, но конкретные подходы, связанные с металлургической отраслью, либо отсутствуют [6], либо не ясны с точки зрения надлежащего обоснования и ожидаемых результатов [5].

Автор предлагает поэтапный путь совершенствования налога на добавленную стоимость, направленный на обеспечение полного цикла металлургического производства в Республике

Армения. Речь идет о сделках и операциях, облагаемых по нулевой ставке налога на добавленную стоимость (Налоговый кодекс РА [1]), или о так называемом механизме возврата НДС.

Сущность указанного механизма заключается в том, что в перечне сделок и операций, определенных Кодексом и освобождаемых от налога на добавленную стоимость, поставка товаров, вывозимых по таможенной процедуре «Экспорт», в том числе в государства-члены ЕЭЗ (за исключением лома черных и цветных металлов) облагается по ставке НДС 0%, то есть экспортеру возвращается 20% налога на добавленную стоимость, уплаченную на внутреннем рынке за данную продукцию [1]. По данным крупнейших налогоплательщиков в 2021 году металлургические компании получили обратно 12 млрд 821 млн драмов (включая акциз) через механизм возврата НДС при экспорте, что составляет более 31,8% от 40 млрд 312 млн драмов налогов, уплаченных металлургическими компаниями [2].

Горнодобывающим компаниям, которые в основном экспортируют руду и концентрат (за исключением ЗАО «Зангезурского медно-молибденового комбината», который также экспортирует металлургическую продукцию ферромолибден, произведенный компаниями ООО «Завод Чистого Железа» и ООО «АМП Холдинг» по контракту) в 2021 г. было возвращено 40 млрд 69 млн драмов уплаченного НДС (включая акциз), что составляет более 43,8% от 91 млрд 391 млн драмов налогов, уплаченных ими [2].

В действительности страна проводит такую налоговую политику с целью стимулирования экспорта, смягчения отрицательного внешнеторгового баланса страны и обеспечения других положительных результатов для страны на макро- и микроуровне. В результате эта льгота распространяется и на минеральную продукцию, составляющую более половины экспорта Армении, то есть горнодобывающие и металлургические компании, экспортирующие практически всю продукцию, производимую в стране, получают обратно уплаченный налог на добавленную стоимость, таким образом лишая госбюджет довольно значительных налоговых поступлений. По данным 2021 года, горнодобывающие и металлургические компании в совокупности получили обратно 52,890 млрд драмов (НДС и акциз), что составляет 3,3% налогов, уплаченных в госбюджет (1586,900,2 млн драмов) [2]. Отметим, что в последние годы ЗАО «Зангезурский медно-молибденовый комбинат», являющееся налогоплательщиком номер один в Армении, в 2021 году выплатило в госбюджет 48,8 миллиарда долларов, получив

20,1 млрд драмов обратно от налогов (НДС и акциз), или 41,2% [2].

Помимо того, что государственный бюджет лишается значительных налоговых поступлений, с точки зрения рассматриваемой проблемы более значимым является тот факт, что льготы на НДС при экспорте создают равные условия для производителей отрасли в плане возвращения НДС и на внутреннем и на внешнем рынках. Для компании, производящей металлическое сырье или полуфабрикаты, нет разницы, кому она продает продукцию, подлежащую дальнейшей переработке, так как уплаченный НДС будет вычитаться на внутреннем рынке на основе перерасчета, а при экспорте будет возвращен согласно механизма возврата НДС. Если в пользу экспорта присоединятся другие объективные и субъективные факторы, то компании отрасли продолжат придерживаться текущей политики экспорта полезных ископаемых с потенциальной потерей экономических результатов на макро- и микроуровнях. Очевидно, что для создания и укрепления отечественных компаний, производящих конечную металлургическую продукцию, необходимо создать такую благоприятную среду, при которой отечественные поставщики будут заинтересованы в реализации сырья на внутреннем рынке. Это можно обеспечить, если не применять механизм возврата НДС при экспорте минерального сырья и полуфабрикатов. Оставляя льготы на чистый металл и продукцию, произведенную на его основе, мы создадим реальные стимулы для производства и экспорта последних. Такое утверждение основано не только на теоретических выводах, но и на эффективности реального примера. Так, согласно прежнему Закону РА «О добавленной стоимости» [3], который действовал до принятия Налогового кодекса РА в 04.10.2016 г., механизм возврата НДС распространялась и на экспорт лома черных и цветных металлов, и за годы действия закона [3] было вывезено огромное количество лома черных и цветных металлов из Армении. Масштабным был снос и вывоз железнодорожных рельсов, металлоконструкций, оборудования, построенных в советские годы. Если принять во внимание тот факт, что медный лом перерабатывается, не теряя своих потребительских свойств и не оставляя при переработке существенного негативного воздействия на окружающую среду, то нецелесообразность вывоза медного лома из страны становится очевидной как с экономической, так и с экологической точки зрения. Медный лом можно использовать для удовлетворения спроса на медь на внутреннем рынке, например, для производства кабелей, а не экспортировать его по низкой цене, а потом в

качестве сырья импортировать дорогостоящую чистую медь из других стран для внутреннего производства. Когда Налоговым кодексом РА был исключен экспорт лома черных и цветных металлов из перечня сделок и операций, облагаемых по нулевой ставке налога на добавленную стоимость [1], экспорт медного лома из страны сократился примерно в два раза. В настоящее время переработанный местный медный лом является основным сырьем для внутреннего кабельного производства.

С целью стимулирования полного металлургического цикла в стране, учитывая вышеизложенные аргументы, предлагаем поэтапно исключить из перечня сделок и операций, облагаемых по нулевой ставке налога на добавленную стоимость Налоговым кодексом РА, сырьевую продукцию (руда и концентрат), но сохранить льготу на конечную продукцию (чистые металлы) и временно (в течение 5 лет) на металлургические промежуточные продукты, проходящие стадии переработки (ферромолибден, сплав Доре с содержанием золота и серебра и другие промежуточные продукты). Для металлургических промежуточных продуктов сохранение льготы на ограниченный срок обусловлено соображениями необходимого периода для создания, налаживания и укрепления металлургических заводов полного цикла, после чего льгота должна способствовать производству и экспорту только конечной металлургической продукции и продуктов, разрабатываемых на этой основе.

При отсутствии рассматриваемой льготы компании в большей степени будут заинтересованы в реализации металлургической продукции на внутреннем рынке, а не за рубежом, что поспособствует развитию металлургических отечественных компаний полного цикла, а также компаний, которые будут развиваться на их базе.

Предлагаемое поэтапное улучшение механизма возврата НДС может создать реальные стимулы для строительства металлургических заводов полного цикла, увеличения мощностей существующих предприятий в Армении, что в свою очередь обеспечит развитие высокопроизводительных отраслей, военной и химической промышленности, строительства и других отраслей, использующих чистые металлы и их сплавы.

Перечень использованной литературы

1. Հայաստանի Հանրապետության Հարկային Օրենսգիրք: ՀՀ օրենքը ընդունված 04.10.2016 թ., գլուխ 13, հոդված 65, 2-րդ կետ, 1-2 ենթակետեր, <https://www.arlis.am/>

2. ՀՀ պետական եկամուտների կոմիտե, Հարկ վճարողների վերաբերյալ տեղեկատվական ցանկեր, <https://petekamutner.am/Content.aspx?itn=tsTILists> :
3. ՀՀ օրենքը «Ավելացված արժեքի մասին» ընդ. 14.05.1997, հոդված 16, կետ 1, ներկայումս չի գործում:
4. Մկրտչյան Ս. Ա., Ալավերդյան Լ. Ա., Տավարացյան Մ. Գ., Բախշյան Ս. Մ., Բադալյան Ա. Ա. Լեռնամետալուրգիական ընկերության ֆինանսատնտեսական ցուցանիշների բարելավման ուղիները // «Լրաբեր», Գիտական հոդվածների ժողովածու, Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան. – Եր.: Ճարտարագետ, 2022. – Մաս 2. – էջ 501-514:
5. Մկրտչյան Ս. Ա. Տնտեսական աճ, կայուն զարգացում: Հիմնախնդիրներ և լուծման ուղիներ (ՀՀ լեռնամետալուրգիական արդյունաբերության օրինակով) // Մենագրություն, ՀՊՃՀ: – Եր.: Ճարտարագետ, 2013: – 134 էջ:
6. Մուրադյան Ս. Ա. /Հարկային քաղաքականության բարելավման ուղիները ՀՀ լեռնահանքային արդյունաբերության ոլորտում /Ը.00.03 – «Ֆինանսներ, հաշվապահական հաշվառում» մասնագիտությամբ տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր: – Եր, 2020:

Сдана/Հանձնվել է՝ 18.10.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.10.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 26.10.2023

State Regulation of Employment in RA

Kirakosyan Erika K.

Postgraduate student of the Department of Management ASUE (Yerevan, RA)

erika.kirakosyan96@mail.ru

UDC: 331.5.024.5, 526; **EDN:** YAHJOA; **JEL:** E24, J64, I32, P36

Keywords: employment, state policy, active programs, law, beneficiary, state budget

Չբաղվածության պետական կարգավորումը ՀՀ-ում

Կիրակոսյան Էրիկա Կ.

ՀՊՏՀ Կառավարման ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

Անոտացիա. Չբաղվածության պետական քաղաքականությունը մշակում է Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ լիազորված պետական կառավարման համակարգի մարմնի միջոցով և իրականացնում ամենամյա ծրագրին համապատասխան՝ համագործակցելով պետական կառավարման համակարգի, տեղական ինքնակառավարման մարմինների, սոցիալական գործընկերների, գործատուների, շահագրգիռ այլ կազմակերպությունների և ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող անձանց հետ: Չբաղվածության կարգավորման ամենամյա պետական ծրագրի մշակման և իրականացման ուղենիշային համարվող օրենսդրական հիմքը «Չբաղվածության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքն է: Ամենամյա ծրագրի նպատակը բնակչության կայուն և արդյունավետ զբաղվածության ապահովման համար պայմանների ստեղծումն է: Այն ուղղված է աշխատաշուկայի լարվածությունը մեղմելուն, զբաղվածության ակտիվ ծրագրերի միջոցով աշխատաշուկայում անմրցունակ անձանց՝ ըստ առաջնահերթությունների կայուն զբաղվածության ապահովմանը և ինքնազբաղվածության խթանմանը, աշխատանք փնտրողների, հատկապես՝ հաշմանդամություն ունեցող անձանց, երիտասարդների զբաղվածության մակարդակի բարձրացմանը, կայուն զբաղվածություն ապահովող պետական ծրագրերին գործատուների շահագրգիռ ներգրավվածությունը խթանելուն, գործատուների կողմից ներկայացված թափուր աշխատատեղերը որակյալ մասնագետներով համարելուն, ինտեգրված սոցիալական ծառայությունների տրամադրման շրջանակներում աշխատաշուկայում անմրցունակ խմբերի արդյունավետ և կայուն զբաղվածության ապահովմանը: Հոդվածում ներկայացվել է զբաղվածության պետական կարգավորման ծրագրի շրջանակում իրականացվող միջոցառումների համապարփակ վերլուծություն:

Հանգուցաբառեր՝ զբաղվածություն, պետական քաղաքականություն, ակտիվ ծրագրեր, օրենք, շահառու, պետական բյուջե

Государственное регулирование занятости в РА

Киракосян Эрика К.

Аспирант кафедры Менеджмента АГЭУ (Ереван, РА)

Аннотация. Государственная политика занятости разрабатывается Правительством Республики Армения через уполномоченный орган системы государственного управления и реализуется в соответствии с годовым планом в сотрудничестве с системой государственного управления, органами местного самоуправления, социальными партнерами, работодателями, иные заинтересованные организации и лица, осуществляющие предпринимательскую деятельность. Законодательной основой для разработки и реализации ежегодной государственной программы регулирования занятости является Закон Республики Армения «О занятости населения». Цель годовой программы – создание условий для обеспечения стабильной и эффективной занятости населения. Она направлена на снижение напряженности на рынке труда, обеспечение стабильной занятости неконкурентоспособных лиц на рынке труда по приоритетам и поощрение самозанятости через программы активной занятости, повышение уровня занятости лиц, ищущих работу, особенно лиц с ограниченными возможностями, молодежи, содействие заинтересованному участию работодателей в государственных программах, обеспечивающих стабильную занятость, заполнение работодателями представленных вакансий квалифицированными специалистами, обеспечение эффективной и стабильной занятости неконкурентоспособных групп на рынке труда в рамках оказания комплексных социальных услуг. В статье представлен комплексный анализ мероприятий, реализуемых в рамках государственной программы регулирования занятости.

Ключевые слова: занятость, государственная политика, активные программы, закон, бенефициар, государственный бюджет

The history of employment policy in the Republic of Armenia since independence can be divided into several stages.

The years 1992-1996 can be considered the first stage. This phase began in 1992 with the adoption of the Law of the Republic of Armenia

"On Employment of the Population". That law established the legal basis for regulating the employment of the population. These years were characterized by mass layoffs that led to low employment rates. A transition from passive to active social policy was necessary.

The adoption of the new RA law "On Employment of the Population" can be considered the start of the second stage. By the decision of the Government of the Republic of Armenia in 1997, the Republican Service of Labor and Employment was established under the Ministry of Social Security of the Republic of Armenia. Until 1997, the employment policy was mostly aimed at revealing the real level of unemployment, finalizing the employment system, as well as improving the legal framework. After 1997, the reforms in the employment sector were aimed at filling vacancies, creating new jobs, and maintaining existing jobs.

The next stage is the 2006 RA Law "On Social Protection of Population in Case of Employment and Unemployment". was to enter into force on January 1. The requirements to bring the legislation of the social sphere in line with the European standards were taken into account here, as well as the provisions of a number of conventions adopted by the ILO and ratified by the Republic of Armenia. It should be noted that the International Labor Organization adopted a convention on employment policy, to which Armenia joined in 1993. on December 21. Each member ratifying this Convention shall declare and implement an active policy to promote economic growth, eliminate unemployment and ensure full employment. In addition, employers and employees should be involved in the policy discussions of the sector.

On December 11, 2013, the RA National Assembly adopted the RA Law "On Employment" [1]. This law regulates the economic and organizational provisions and legal bases for promoting the employment of the population in the Republic of Armenia. And this law is the guiding basis for the development and implementation of the annual state program of Employment Regulation. It should also be noted that the implementation of the State Employment Policy is funded from the RA state budget, as well as from other sources not prohibited by law.

2014 Since 2010, the payment of unemployment benefits in RA has been stopped in order not to allow money laundering, and the freed funds have been directed to the implementation of active employment programs. Over time, some of the programs begin to be discontinued, new programs are created instead of them due to the situation in the country.

Let's present some of the programs.

"In case of employment of non-competitive persons in the labor market, partial compensation of wages to the employer and provision of monetary assistance for the person accompanying the disabled person"- the aim of the program is to promote the employment of uncompetitive persons in the labor market and ensure stable employment through partial compensation of wages given by the employer to uncompetitive persons. Assistance is provided to those employers who, through the mediation of the regional center, place uncompetitive persons with them in suitable jobs. 2019 It was planned to include 100 people in the program, but 38 people participated in the program, and in 2019. as of December 1, 30 beneficiaries were employed, 16 of them are women, 3 are young people, and 6 are rural residents.

"Providing assistance to the unemployed to gain professional work experience in the acquired profession"- the aim of the program is to help the unemployed entering the labor market for the first time to gain professional work experience in accordance with their professional qualifications, to become more competitive in the labor market and to support suitable job placement. 2019 instead of the 600 planned in the program, 398 unemployed people underwent work practice, and as of December 1, 369 beneficiaries were employed within the framework of this program. 340 of them are women, 340 are young, 3 are disabled, and 110 are rural residents.

"Provision of one-time compensation to the employer in case of employment of uncompetitive persons in the labor market"- the aim of the program is to ensure stable employment by providing opportunities to acquire work skills and abilities of people who are uncompetitive in the labor market, as well as by providing support for workplace adaptation, to ensure stable employment of people with disabilities.

2019 instead of the planned 1175, 770 participated. As a result of the project, as of December 1, 713 beneficiaries were employed. 591 of them are women, 12 are disabled, 259 are young, 168 are rural residents. [2]

Inaccessibility of buildings and means of transport hinders employment of persons with disabilities.

"Seasonal employment support"- the purpose of the program is to alleviate the social tension of the population of the most vulnerable and poor villages of the republic by providing seasonal employment and to increase the productivity of work, to support the agricultural farms. Beneficiaries of the program are the unemployed registered in the regional employment centers of the Ministry of ASR, it is

implemented in mountain or highland or border rural settlements.

The cost of one project cannot be lower than AMD 50,000 and exceed AMD 300,000.

The land user included in the program is paid AMD 4,000 for each person/day of work volume. Within the framework of the project, 5,000 drams are given to the land user for 1 hour of work with agricultural equipment.

The duration of the seasonal employment program is up to 6 months. In 2019, it was planned to implement 2400 projects. As of December 1, 2019, 1514 beneficiaries were included in the program, of which 515 are women, 22 are young, and 135 are disabled.

As of December 1, 2022, 1178 beneficiaries were included in this program. 180,681.5 thousand AMD was transferred from the state budget for the implementation of this project in 2022, [3] and as of May 1, 2023, 552 beneficiaries were included in the program. In 2023, 580,401.47 thousand AMD was planned for this project. [4]

As of December 1, 2022, the following data are available regarding the implementation of the programs: [5]

315 beneficiaries were included in the framework of the program "Providing support to gain work experience for unemployed citizens of the Artsakh Republic who were displaced as a result of the war unleashed by Azerbaijan on September 27, 2020 and are actually in the Republic of Armenia." The duration of the program is three months. Within the framework of the program, the beneficiary is paid a monthly salary in the amount of 100,000 drams, and the employer is compensated for the income tax calculated from the beneficiary's salary, the stamp duty and, in cases defined by law, the social contribution.

70 beneficiaries (Gegharkunik, Kotayk, Vayots Dzor and Syunik marzes) were included in the implementation of the "Strengthening the resilience of border communities" project.

The Ministry of Labor and Social Affairs of the Republic of Armenia, with the support of the Embassy of the Arab Emirates in Armenia, "Zayed" Charitable and Humanitarian Foundation, in

cooperation with the Information Technology Center of Gyumri, implemented the "Economic Empowerment of Women in the High Productivity Sector" employment promotion program, where 26 regional centers of Shirak Marz were included beneficiary.

In 2022, 4 beneficiaries were included in the "Ensuring Employment of the Unemployed" program, and as of May 1, 2023, 34 beneficiaries [6]. The goal of the program is to increase the employment opportunities of the unemployed and contribute to overcoming the poverty of his family. Within the framework of the program, a one-time compensation is paid to the employer in the amount of 250,000 drams in the amount of 250,000 drams upon placement of each unemployed person registered in the regional center and who has been unemployed for the past three consecutive months, aged over 35 [7].

Although active programs are being implemented, the level of unemployment in the Republic of Armenia continues to be quite high.

Thus, the increase in the effectiveness of unemployment and employment management is due to the improvement of the levers and mechanisms of the state administration of many sectors and fields, as well as the improvement of the legislative framework. Therefore, it is necessary to consider in more detail the measures and directions of activity under the authority of the state, which will serve to solve the proposed problem.

References

1. RA law on employment,
2. Performance of state employment programs in 2019
3. 2022 State employment regulation program
4. 2023 State employment regulation program
5. The situation of the labor market of the Republic of Armenia as of December 1, 2022
6. The situation of the labor market of the Republic of Armenia as of May 1, 2023
7. Official website of the Unified Social Service

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.07.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 09.08.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 16.08.2023

Առևտրային կազմակերպությունների կառավարչական հաշվառման ընթացակարգերի և ներքին վերահսկողության համակարգի փոխկապվածությունը

Գրիգորյան Լիանա Հ.

*Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
Կառավարչական հաշվառման և աուդիտի ամբիոնի վարիչ,
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Երևան, ՀՀ)*
liana.grigoryan@asue.am

ORCID iD: 0000-0002-9991-8377

Հակոբյան Արփինե Ս.

*Կառավարչական հաշվառման և աուդիտի ամբիոնի դասախոս,
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Երևան, ՀՀ)*
arpinehakobyhan111@gmail.com
ORCID iD: 0000-0002-1713-0747

ՀՏԳ՝ 657,658; EDN: YYXKNT; JEL: M14, M40, M41

DOI: 10.58587/18292437-2023.5-111

Հանգուցաբառեր՝ Կառավարչական հաշվառման համակարգ, ներքին վերահսկողության համակարգ, վերահսկողական ընթացակարգեր, ներկազմակերպական կանոնակարգեր, տեղեկատվական համակարգ

Management Accounting Procedures in the Internal Control System

Grigoryan Liana A.

*Doctor of Economics, Professor,
Head of the chair of Managerial accounting and auditing, ASUE (Yerevan, RA)*

Hakobyan Arpine S.

Lecturer at the chair of Managerial accounting and auditing, ASUE (Yerevan, RA)

Abstract. The purpose of this article is to present the possibility of applying management accounting procedures in the organization's internal control system, by identifying the commonalities of these systems, as well as formulating the principles of joint application. Based on the professional literature on management accounting and internal control and using general methods of scientific research, the authors reflected the main procedures of management accounting, elements of internal control (control environment, control measures, risk assessment, communication, monitoring), the process and the main procedures, a number of conclusions were drawn, priorities for future research are indicated.

The results of the study can be useful for managers of relevant departments of commercial organizations and the employees involved. The results can also be used in the educational process when discussing the issues of internal control and management accounting.

Keywords: Management accounting system, internal control system, control procedures, information system, internal policies

Процедуры управленческого учета в системе внутреннего контроля коммерческих организаций

Григорян Лиана А.

*доктор экономических наук, профессор,
заведующая кафедрой Управленческого учета и аудита, АГЭУ (Ереван, РА)*

Акобян Арпине С.

Преподаватель кафедры управленческого учета и аудита АГЭУ (Ереван, РА)

Аннотация. Цель статьи – представить возможность применения процедур управленческого учета в системе внутреннего контроля организации, выявив общие черты этих систем, а также сформулировать принципы совместного применения. На основе профессиональной литературы по управленческому учету и внутреннему контролю и с использованием общих методов научного исследования, авторы отразили основные процедуры управленческого учета, элементы внутреннего контроля (контрольная среда, процедуры внутреннего контроля, оценка рисков, информационная среда, оценка внутреннего контроля), процесса и основных выполненных процедур. Сделан ряд выводов, обозначены приоритеты будущих исследований.

Результаты статьи могут быть полезны руководителям и задействованным сотрудникам профильных подразделений коммерческих организаций. Результаты также могут быть использованы в учебном процессе при обсуждении вопросов внутреннего контроля и управленческого учета.

Ключевые слова: Система управленческого учета, система внутреннего контроля, процедуры контроля, информационная система, внутренние нормативно-правовые акты

Ներածություն: 44 օրյա պատերազմի հետևանքներով և այլ աշխարհաքաղաքական պատճառներով բնութագրվող արդի պայմաններում ներքին վերահսկողությունը կառավարման բոլոր մակարդակներում ձեռք է բերում հիմնարար դեր: Հատկապես նշանակալի է ներքին վերահսկողության համակարգի ներդրումը առևտրային կազմակերպություններում, քանի որ հենց դա կարող է ֆինանսական և կորպորատիվ ռիսկերից պաշտպանվածության լրացուցիչ մակարդակ ապահովել, նվազագույնի հասցնել մարդկային գործոնով պայմանավորված սխալները և անձնակազմի չարաշահումները:

Վերահսկողական գործառնությունների իրականացումը ենթադրում է համապատասխան տեղեկատվական ապահովվածության առկայություն, որի կարևոր բաղադրիչը կարող է դառնալ ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաներով կառուցված կառավարչական հաշվառման համակարգը: Հայտնի է, որ վերջինս ի վիճակի է կուտակել ինչպես անցյալում, այնպես էլ ապագայում տեղի ունենալիք իրադարձությունների մասին ֆինանսական և ոչ ֆինանսական բնույթի տեղեկատվություն [2]: Այնուհանդերձ, այժմ միայն առանձին ստարաբաժանումներ ունեցող խոշոր կազմակերպություններն ունեն կառավարչական հաշվառման և ներքին վերահսկողության համակարգերի գործարկման ներկազմակերպական կանոնակարգեր: Միևնույն ժամանակ առևտրային կազմակերպություններում համապատասխան ակտերի մշակման կարիք է զգացվում, քանի որ դրանք որպես կանոն չհամակարգված ձևով են կիրառում վերը նշված համակարգերի առանձին գործիքներ: Հետևաբար խնդիրը լուծելու անհրաժեշտություն է առաջանում:

Հոդվածը հասցեագրված է կազմակերպությունների կառավարման բոլոր մակարդակներին՝ և առաջին հերթին ներքին վերահսկողության և կառավարչական հաշվառման ծառայություններին և նպատակադրել է դիտարկել կառավարչական հաշվառման ընթացակարգերը կազմակերպության ներքին վերահսկողության համակարգում կիրառելու հնարավորությունը՝ այդ համակարգերի ընդհանրությունները առանձնացնելու, ինչպես նաև համատեղ կիրառման սկզբունքները ձևակերպելու միջոցով:

Գրականության ակնարկ: Կառավարչական հաշվառման և ներքին վերահսկողության մեթոդաբանության ձևավորման և զարգացման

հիմնահարցերին են նվիրված, մի շարք հայ և արտասահմանցի հետազոտողների՝ այդ թվում Ա. Մեժլումյանի [3; 4], Ա. Հակոբյանի [3], Ա. Դալիմունտեի [21], Մ. Բորովիցկայայի [5], Յ. Կլիուսի [23], Ս. Վախրուշինայի [7], Վ. Իվաշկևիչի [9], Ս. Պրունենկոյի [15], Ե. Շարովատովայի [19], Տ. Սերեբյակովայի [18], Վ. Կրայնովայի [12], Տ. Սադիկովայի [17] և այլ հետազոտողների աշխատանքներ: Հիշատակված հեղինակների կարծիքով կառավարչական հաշվառման բարելավման գործընթացը հանգում է հաշվապահության գործառնությունների և ներքին վերահսկողության փոխառնչություններին: Ընդ որում, մի շարք մասնագետներ ([3; 4; 8]) դիտարկում են կառավարչական հաշվառման վերահսկողական գործառնությունները, ինչպես նաև հստակեցնում են կառավարչական հաշվառման հիմնախնդիրները ներքին վերահսկողության համակարգում: Որոշ հեղինակներ էլ ([5; 6; 10; 17; 21]) քննարկում են կառավարչական հաշվառման տեղեկատվական համակարգում ներքին վերահսկողության միջոցառումների իրականացումը:

Չնայած այս ոլորտի խնդիրներ հետազոտմամբ զբաղվող հեղինակների լայն շրջանակին, մինչև այժմ առկա չէ կառավարչական հաշվառման և ներքին վերահսկողության համակարգերի համալիր կիրառման կազմակերպամեթոդական մոտեցումներին վերաբերող միասնական տեսակետ:

Հետազոտության մեթոդաբանություն: Կիրառվել է համեմատական ուսումնասիրությունների մեթոդը, օգտագործվել են նաև գիտահետազոտական մեթոդաբանության ընդհանուր՝ վերլուծության, ընդհանրացումների, համադրումների, որակական եզրահանգումների եղանակները: Կառավարչական հաշվառման և ներքին վերահսկողության ընթացակարգերի ընդհանրություններն առանձնացնելու և համատեղ կիրառման սկզբունքները ձևակերպելու համար անդրադարձել ենք երկու համակարգերի ընթացակարգերի բովանդակությունը, ներքին վերահսկողության համակարգի տարրերը և գործընթացը:

Աշխատանքի համար տեսական և տեղեկատվական հիմք են հանդիսացել կառավարչական հաշվառման և ներքին վերահսկողության վերաբերյալ հայրենական ու արտասահմանյան հետազոտողների աշխատություններ, գիտական հրատարակումների տեսական ու մեթոդական դրույթներ, ինչպես նաև միջազգային մի շարք

կազմակերպությունների (այդ թվում՝ ACCA, COSO, FERMA) հրապարակումներ:

Այս բաժնում հարկ ենք համարում ներկայացնել հիմնական շարադրանքում օգտագործվող *գործիքակազմ* և *ընթացակարգ* հասկացությունների ընկալումները:

Կառավարչական հաշվառման և ներքին վերահսկողության համակարգերի գործիքակազմ ասելով կարող ենք հասկանալ կառավարչական որոշումների կայացմամբ, ինչպես նաև դրանց իրականացման արդյունավետության գնահատմամբ ուղեկցվող՝ տեղեկատվության ստացման, մշակման և փոխանցման հնարքների և մեթոդների ամբողջություն: Կիրառվող գործիքների հավաքածուն պետք է պայմանավորված լինի նպատակադրումներով և լուծվելիք խնդիրներով: Բացի այդ ակնհայտ է, որ որքան

մեծ է կազմակերպությունը, այնքան գործիքների ավելի մեծ հավաքածուի պետք է այն տիրապետի, իսկ ներքին վերահսկողության և կառավարչական հաշվառման ընթացակարգերն էլ առավել մանրամասն պետք է լինեն [24]: Ընթացակարգեր ասելով հասկացվում է առևտրային կազմակերպություններում ռազմավարական, մարտավարական և գործառնական մակարդակներում տեղեկատվության դիտարկման, գրանցման, քանակական և որակական մշակման գործողությունների մեթոդաբանական հաջորդականություն:

Վերլուծություն: Անկախ կազմակերպության ճյուղային պատկանելիությունից և չափերից, կառավարչական հաշվառման հիմնական ընթացակարգերը ներկայացրել ենք աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1. Կառավարչական հաշվառման հիմնական ընթացակարգերը

Տեսակը	Կառավարչական հաշվառման ընթացակարգը	Ընթացակարգի նկարագրությունը
Հաշվային-կալկուլյացիոն	Ծախսերի դասակարգում	Ընդհանուր բնութագրիչներով ծախսերի և ծախսումների խմբերի ձևավորում
	Ծախսումների բաշխում	Ծախսումների բաշխումը իրացված և չիրացված արտադրանքների, պատրաստի և անավարտ արտադրության, ինչպես նաև պատասխանատվության կենտրոնների միջև:
	Ինքնարժեքի հաշվարկ	Ինքնարժեքի հաշվարկման և ծախսումների դասակարգման արդյունավետ համակարգի ընտրության տեղեկատվական ապահովվածության նպատակով ծախսումների մասին տեղեկատվության ձևավորումը:
Վերլուծական	Ծախսերի (այդ թվում, գալիք ժամանակաշրջանների) գնահատում	Գործունեության իրականացման համար անհրաժեշտ ծախսերի մասին տեղեկատվության ձևավորումը:
	Արդյունավետ կառավարչական որոշումների կայացումը	Կազմակերպության գործառնական և ռազմավարական նպատակների իրականացման աջակցություն: Գործառնական խնդիրները լուծվում են արտադրության ծավալի, ինքնարժեքի մեծության, իրացման գնի, ներդրումների գնահատման մասին տեղեկատվության հիման վրա: Ռազմավարական խնդիրները լուծվում են մրցակիցների, գնորդների և մատակարարների, արտադրանքի կյանքի ցիկլի գնահատման, SWOT վերլուծության իրականացման միջոցով ստացված տեղեկատվությամբ:
	Գործունեությունը գնահատող ցուցանիշների ձևավորում	Գործունեության ցուցանիշների չափման ինտեգրված հիմքի ստեղծումը, որոնք նաև կարող են օգտագործվել կազմակերպության ռազմավարական ծրագրի բարելավման նպատակով:
	Ֆինանսական հաշվետվությունների	Ներքին և արտաքին հաշվետվությունների պատրաստման համար օգտակար տեղեկատվության

	ձևավորում	հավաքագրումը:
Վերահսկողական	Բյուջետավորում	Ռազմավարական, մարտավարական և գործառնական նպատակներով նախահաշիվների ձևավորումը
	Վերահսկողություն	Փաստացի և բյուջեներով նախատեսված ցուցանիշների համեմատություն և պատասխանատվության կենտրոնների արդյունավետության գնահատում, ծախսերի նվազեցման հնարավոր ուղիների բացահայտում
	Շեղումների վերլուծություն	Գործառնական մակարդակում կառավարչական հաշվետվության պատրաստման, շեղումների կառուցվածքի վերլուծության նպատակով փաստացի և նորմատիվային մեծությունների տարբերությունների բացահայտում:
Կազմակերպական	Կառավարչական հաշվառման կազմակերպման ձևի ընտրությունը	Կառավարչական հաշվառման սուբյեկտների գործառնությունների որոշումը, առանձին ստորաբաժանումների փոխադարձ կապերի, առանձին հաստիքների աշխատանքային պարտականությունների նկարագրությունը, կառավարչական հաշվառման կազմակերպման ձևի մշակումը:

Աղբյուր: Կազմվել է հեղինակների կողմից մասնագիտական գրականության ուսումնասիրման հիման վրա:

Կառավարչական հաշվառման և ներքին վերահսկողության ընթացակարգերի ընդհանրություններն առանձնացնելու համար առավել մասնրամասն դիտարկել ենք առևտրային կազմակերպություններում ներքին վերահսկողության համակարգի տարրերը և ընթացակարգերի բովանդակությունը:

Կազմակերպությունների ներքին վերահսկողությունը մշտապես գործող համալիր, ակտիվ և ստեղծագործական գործընթաց է և ուղղված է կազմակերպության հիմնական նպատակադրումների ձեռքբերմանը, ինչպես նաև որակյալ տեղեկատվության կիրառմամբ գործունեության կառավարման համակարգի արդյունավետության բարձրացմանը: Տրամաբանական է, որ անկայուն արտաքին միջավայրում տնտեսական ճգնաժամի կամ նույնիսկ սնանկացման հավանականության մեծացման պայմաններում սեփականատերերին հետաքրքրում է կազմակերպության ներուժը, որի բացահայտումն էլ ներքին վերահսկողության համակարգի գլխավոր խնդիրներից մեկն է համարվում (այն բնութագրվում է որպես տնտեսական գործունեության հաջող իրականացման նպատակով տնտեսվարող սուբյեկտի կառավարիչների և աշխատակիցների կողմից կիրառվող կազմակերպական միջոցառումների, մեթոդների և գործողությունների ամբողջություն [14]): Քանի որ այդ համակարգի նպատակը ֆինանսական կայունության ապահովումը և գործունեության արդյունավետության բարձացումն է, դրա գոր-

ծարկումը ենթադրում է՝ մասնագիտացված կառուցվածքային ստորաբաժանման միջոցով հիմնական արտադրական և տնտեսական գործընթացների մշտադիտարկումը:

COSO ERM [27] (Կազմակերպության ռիսկերի կառավարում) ստանդարտի համաձայն, ներքին վերահսկողությունը կազմակերպության սեփականատերերի, կառավարիչների և այլ աշխատակիցների կողմից իրականացվող և արժանահավատ ֆինանսական հաշվետվությունների ձևավորումը, գործող օրենքներին համապատասխանությունը և ներկազմակերպական արդյունավետ կառավարչական որոշումների կայացումն ապահովող գործընթաց է: COSO Internal Control integrated Framework [28] փաստաթղթում սահմանվում են ներքին վերահսկողության համակարգի արդյունավետ գործարկման պահանջները: Վերահսկողության այդպիսի համակարգի ստեղծումը, որպես կանոն պետք է սկսել այն ստորաբաժանումների գործունեության հիմնական ուղղությունների վերլուծությամբ, որոնց համար մշակվելու են վերահսկողական գործառնությունները [13], իսկ այն դիտարկվում է որպես վերահսկողության սուբյեկտի և օբյեկտի միջև փոխհարաբերություն: Ներքին վերահսկողության սուբյեկտը այն անձն է, ով ունի ուղղակի հետաքրքրություն վերահսկվող բիզնես կառուցվածքի զարգացման նկատմամբ և ով գործում է կազմակերպության բիզնես գործընթացների միջավայրում, և իրեն վերապահված լիազորությունների շրջանակնե-

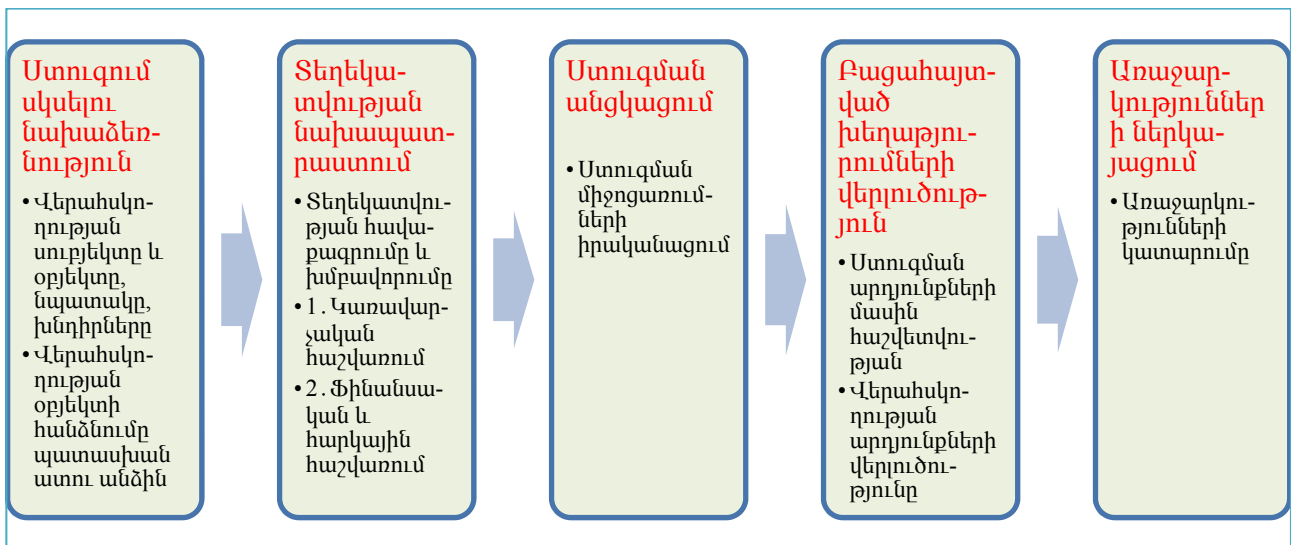
րում իրականացնում է վերահսկողական գործառնություններ: Որպես ստորաբաժանման ներքին վերահսկողության օբյեկտ հանդես է գալիս վերջինիս արտադրատնտեսական գործունեությունը և ներառում է աշխատանքային, նյութական, ֆինանսական, տեխնոլոգիական և տեղեկատվական ռեսուրսների օգտագործումը [11]:

Ներքին վերահսկողության համակարգի գործարկումը ենթադրում է համապատասխան տեղեկատվական ապահովվածություն, որի հիմքն են կազմում կազմակերպության հաշվային ենթահամակարգերը: Գծապատկեր 1-ում ներկայացրել ենք համակարգի բովանդակությունը, դրան բնորոշ փոխադարձ կապերը և այդ համակարգում հաշվային տեղեկատվության դերը, որտեղ երևում է, որ վերահսկողական համակարգն ավելի լայն է, քան հաշվառումն է: Այն ներառում է ակտիվների կորուստների կանխարգելման, խեղաթյուրումների բացահայտման և ուղղման գործողությունները, ինչպես նաև վերահսկողական միջավայրը և վերահսկողական միջոցառումները:

Սովորաբար առանձնացնում են ներքին վերահսկողության համակարգի հինգ հիմնական

տարրեր [20] (վերահսկողական միջավայր, վերահսկողական միջոցառումներ, ռիսկերի գնահատում, տեղեկատվական համակարգ և հաղորդակցում, մշտադիտարկում), որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր դերն ու իրեն բնորոշ խնդիրներ է լուծում:

Կազմակերպության կառավարիչները ձևավորում են յուրահատուկ վերահսկողության (վերահսկողական) միջավայր, որն արտահայտում է վերահսկողության նկատմամբ կառավարիչների և սեփականատերերի ընդհանուր վերաբերմունքը, դրա կարևորությունը: Վերահսկողական միջավայրը նաև ներառում է վերահսկողության իրականացման անհրաժեշտության նկատմամբ կառավարիչների ընդհանուր վերաբերմունքը, և ներքին վերահսկողության գլխավոր նպատակներին հասնելու համար անհրաժեշտ կառուցվածքներն և միջոցառումները, որոնց կազմակերպության և առանձին ստորաբաժանումների կառավարիչների կողմից սահմանված մեթոդների ծավալը, բնույթը և գնահատման եղանակները:

Գձ. Ներքին վերահսկողության գործընթացը

Աղբյուր: Կազմվել է հեղինակների կողմից

Կառավարչական որոշումների կայացման և ներքին վերահսկողության իրականացման համար անհրաժեշտ տեղեկատվության տարածման նպատակով կիրառվում է համակարգի տարրերից հաղորդակցումը [25]: Տնտեսվարող սուբյեկտի անձնակազմը պետք է իմանա իրեն վերապահված դերը և ներքին վերահսկողության առաջադրանքները իրականացնելու նպատակով տեղեկացնի ղեկավարությանը՝ մասանվորապես շուկայում գների կամ էլ օրինակ օրենսդրական նախատեսվող փոփոխությունների մասին: Այնուհանդերձ, ՀՀ և տարածաշրջանային ան-

կայանության տարբեր գործոններով պայմանավորված ներկա պայմաններում, մենք համակարծիք են Վախրուշինայի և Պրուսենկոյի հետ [15], որ ներքին վերահսկողության առանձնացված տարրերի շարքում, առաջին պլանում պետք է լինի գործունեության ռիսկերի գնահատումը: Ռիսկերի կառավարման քաղաքականությունը պետք է դառնա ոչ այնքան ռազմավարական նպատակներին հասնելու, որքան գործունեության անընդհատությունն ապահովող հիմնաքարը: Ռիսկերի գնահատումն ասելով ընդունված է հասկանալ տնտեսվարող

սուբյեկտի կողմից իր նպատակներին չհասնելու հավանականության և հետևանքների որոշումը: Այստեղ է, որ կարող են բացահայտվել ինչպես բարեհաջող տնտեսական գործունեության, այնպես էլ ֆինանսական հաշվետվությունների արժանահավատության վրա ազդող ռիսկեր, որոնց գնահատումից հետո ղեկավարությունը պետք է որոշում կայացնի դրանց նվազագույնի հասցնելու ուղղությամբ:

Ռիսկերի կառավարիչների եվրոպական ֆեդերացիայի (FERMA) [26] կողմից մշակված «Ռիսկերի կառավարման» ստանդարտին համապատասխան, կազմակերպությունները պետք է վերլուծեն բոլոր գործունեությունների ռիսկերը, որը հնարավորություն կտա աստիճանաբար առավելագույնի հասցնել գործունեության արդյունավետությունն ինչպես առանձին ստորաբաժանումների, այնպես էլ ողջ կազմակերպության մակարդակով: Ռիսկերի վրա հիմնված ներքին վերահսկողության համակարգը կարելի է արդյունավետ համարել, եթե դրա միջոցառումները բազմազան են, ներառում են բոլոր բիզնես գործընթացները, իրականացվում են մշտապես, և ավտոմատացված համակարգերի կիրառմամբ: Բացի դա, հատկապես կարևոր է, որ բացահայտված խախտումների վերացման գործողություններն իրականացվեն օպերատիվ կերպով [22]:

Ընդհանրացնելով, կարող ենք ասել, որ կազմակերպության ներքին վերահսկողությունը մշտապես գործող, ակտիվ, համալիր և ստեղծագործական գործընթաց է, ուղղված է կազմակերպության հիմնական նպատակի կյանքի կոչմանը, ինչպես նաև որակյալ տեղեկատվության կիրառմամբ կառավարման համակարգի արդյունավետության բարձրացմանը:

Անդրադառնալով դիտարկվող համակարգի ինքնուրույն տարր ներքին վերահսկողության գնահատմանը (մշտադիտարկում), նշենք, որ դրա ժամանակ առաջադրվում է երկու հիմնական հարցադրում.

1. արդյոք կազմակերպությունը, և առանձին ստորաբաժանումները հասել են իրենց առաջադրված խնդիրների լուծմանը,

2. արդյոք ներքին վերահսկողության համար կատարված ծախսերը գերազանցում են հնարավոր կորուստները, որոնք կարող էին առաջանալ ներքին վերահսկողության համակարգի բացակայության պայմաններում:

Եթե կառավարիչները կարող են դրական պատասխանել առաջին հարցին և բացասական՝ երկրորդին, ապա ռիսկերի վրա հիմնված ներքին վերահսկողությունը կազմակերպությունում բավականին բարձր արդյունատեսությամբ է գործում [8]: Երբ ղեկավարության կամ անձնակազմի որևէ անդամի լիազորությունների շրջանակի մեծացմամբ ներքին վերահսկողության արդյունավետությունը նվազում է, ապա կարևոր է միաժամանակ գնահատել չարաշահումների և խարդախությունների ռիսկը: Դրա կազմակերպմամբ, տնտեսվարող սուբյեկտը պետք է ձգտի նվազագույնի հասցնել բնորոշ ռիսկերը (*Միայլը տեղի ունենալու ներհատուկ ռիսկն է*), որը հաշվի առնելով էլ դրան ուղղված և հիմնական նպատակին հասնելու վրա ազդեցություն ունեցող ցանկացած գործողություն հնարավոր կլինի համարել ներքին վերահսկողության ընթացակարգ:

Աղյուսակ 2-ում ներկայացրել ենք առավել արդյունավետ համարվող վերահսկողական ընթացակարգերը և դրանց էությունը:

Աղյուսակ 2. Ներքին վերահսկողության ընթացակարգերը

Ներքին վերահսկողության ընթացակարգը	Ներքին վերահսկողության ընթացակարգի բավանդակությունը
Հաստատումներ և լիազորումներ սխեման	Պատասխանատու անձանց լիազորությունների սահմանափակումը, ինչը նշանակում է, որ գործառնությունները կամ գործարքները կատարվում են մեկ անձի, իսկ հաստատումը (օրինակ կնիքի և ստորագրության միջոցով)՝ մեկ այլ անձի կողմից: Լիազորումները՝ ֆինանսական հաշվետվությունների դեպքում, (օրինակ կազմակերպության ղեկավարության կողմից դրանց ստորագրումը, հաստատում է որ արտացոլված ցուցանիշների հետ կապված ղեկավարը որևէ առարկություն չունի:
Պարտականությունների տարանջատումը	Յուրաքանչյուր պատասխանատու անձին որոշակի իրավունքների, պարտականությունների և պատասխանատվության վերագրումը, որն իր արտացոլումն է ստանում պաշտոնի անձնագրերում, աշխատանքային համաձայնագրերում (օրինակ ղեկավարը կարող է հաստատել վճարման հանձնարարականը՝ հաշվային ռեգիստրների հասանելիություն և հաշվապահական գրանցամատյաններում

	վճարման տվյալները մուտքագրելու հնարավորություն չունենալով): Այս ընթացակարգը արդյունավետորեն կարող է հակազդել չարաշահումներին և խարդախություններին:
Յուրաքանչյուր բիզնես գործընթացի համար պատասխանատու անձի նշանակումը	Բիզնես գործընթացների յուրանանչյուր փուլում պատասխանատու անձի առկայության ստուգումը և կայացվող որոշումների արդյունքների համար պատասխանատվության շրջանակների որոշումը առանձին պատասխանատու անձանց համար:
Սահմանված նպատակներին կամ ցուցանիշների հասնելու գնահատականն ապահովող վերահսկողությունը	Փաստացի-պլանային վերլուծության իրականացումը՝ բարենպաստ կամ ոչ բարենպաստ շեղումների բացահայտման, ինչպես նաև դրանց պատճառների վերհանման նպատակով, մի քանի հաշվետու ժամանակաշրջանների կտրվածով ֆինանսատնտեսական գործունեության արդյունքների վերլուծությունը, ըստ գների, տեսականու և այլ ցուցանիշներով համադրելի լինելու որոշումը, հաշվետվությունների պատրաստման և հաստատման ժամկետներին համապատասխանության նկատմամբ հսկողությունը:
Գործառնությունների փաստաթղթային ձևակերպման ստուգումը	Տնտեսական տեղեկատվության հիմնական կրիչների(հաշվային և վերլուծական ռեզիստներ, վիճակագրական, ֆինանսական, օպերատիվ հաշվետվություններ և այլ) ստուգում, որի միջոցով հաստատվում է կատարված տնտեսական գործառնությունների ճշգրտությունը, օրենքներին համապատասխանությունը և արժանահավատությունը: Փաստաթղթերի՝ որակական բնութագրիչներին համապատասխանության ստուգումը, որը վերաբերում է ձևայնացմանը, օրինական և իրական լինելուն:
Տվյալների փոխստուգումը	1.Ղեկիտորական և կրեդիտորական պարտքերի մնացորդները հաստատելու նպատակով գնորդների և մատակարարների հետ տեղեկատվության փոխստուգումը: 2.Ըստ հաշվապահական հաշվառման հաշիվների կանխիկ դրամական միջոցների մնացորդների փոխստուգումը:
Կազմակերպության տրամադրության տակ գտնվող ակտիվների փաստացի առկայության ստուգումը (գույքագրում)	Կազմակերպության տրամադրության տակ գտնվող ակտիվների (ապրանքանյութական պաշարներ, դրամական միջոցներ և համարժեքներ, պատրաստի արտադրանք, ապրանքներ և այլն) առկայության, վիճակի և օգտագործման փաստացի ստուգում՝ հաշվառման մեջ արտացոլված տվյալների արժանահավատության հաստատման նպատակով:
Տեղեկատվության համակարգչային մշակման և տեղեկատվական համակարգերի հետ կապված ընթացակարգեր, այդ թվում. 1.ընդհանուր համակարգչային հսկողության ընթացակարգեր, 2.համակարգի առանձին ֆունկցիոնալ տարրերի (մոդուլներ, հավելվածներ) նկատմամբ հսկողության ընթացակարգեր	Առաջին խմբի ընթացակարգերը կարգավորում են տեղեկատվական համակարգերին, տվյալներին և տեղեկատվություններին հասանելիությունը, որոշում են տեղեկատվական համակարգերի ներդրման և պահպանման կանոնները, այդ համակարգերի անընդհատ գործարկումն ապահովելու նպատակով տվյալների վերականգնումը: Երկրորդ խմբի ընթացակարգերը կարող են ներառել տնտեսական փաստերի մասին տեղեկատվության մշակման նպատակով տվյալների թվաքանակական և տրամաբանական ստուգումները (փաստաթղթերի վավերապայմանների ձևակերպման ճշտության ստուգումը, մուտքագրվող արժեքների հսկողությունը, տվյալների ավտոմատ փոխստուգումները, գործառնությունների և սխալների մասին հաշվետվությունները և այլ):

Գործառնական բյուջեների քանակական և որակական ցուցանիշների միջև հավասարակշռության ստուգումը	Ֆինանսական պլանների հավասարակշռված լինելու հաստատումը, որը կայանում է ֆինանսական տարբեր ցուցանիշների միջև խելամիտ փոխկապածության առկայության մեջ (սա կարող է արտացոլվել, օրինակ այն բանում, որ եթե կառավարիչները իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնեն բացառապես շահութաբերության ցուցանիշների վրա, կարող են առաջանալ դրամական միջոցների ստացման և վճարման որոշակի շեղումներ, դրամական միջոցների մշտական դեֆիցիտներ, և հակառակը, դրամական հոսքերի մեծացմանը մեծ հակվածություն ունենալու դեպքում, կազմակերպությունը կարող է բախվել շահույթի բացակայությանը, չնայած ակնառու ազատ դրամական միջոցների առկայությանը):
--	---

Աղբյուր: *Կազմվել է հեղինակների կողմից:*

Կառավարչական հաշվառման և ներքին վերահսկողության համակարգերի ընթացակարգերի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս դրանցում մի շարք ընդհանրություններ նկատել: Այդուսակ 2-ում արտացոլված ընթացակարգերից առաջին հերթին դա վերաբերում է լիազորությունների և պարտականությունների սահմանափակմանը, գործառնական բյուջեների քանակական և որակական ցուցանիշների հավասարակշռվածության ստուգմանը, շեղումների վերլուծությանը, ինչպես նաև տեղեկատվության համակարգչային մշակմանը և տեղեկատվական համակարգերին:

Եզրակացություններ: Այսպիսով, կատարված հետազոտությունը թույլ է տալիս ձևակերպել այն հիմնական սկզբունքները, որոնք հնարավորություն կտան կիրառել կառավարչական հաշվառման համակարգի ընթացակարգերը կազմակերպության ներքին վերահսկողության համակարգում:

- Կառավարչական հաշվառման և ներքին վերահսկողության համակարգերը նախագծելիս ուշադրությունը կենտրոնացնել կազմակերպության բիզնես-մոդելի առանձնահատկություններին: Դրանց կողմից լուծվող խնդիրների շրջանակը որոշվում է կառավարիչների՝ կազմակերպության զարգացման առաջնահերթությունների տեսլականով, ինչպես նաև նրանց ունեցած կառավարման փորձով,

- Բոլոր հիմնական բիզնես գործընթացների ներառումը, քանի որ կառավարչական հաշվառման և ներքին վերահսկողության համակարգերի կառուցումը պետք է սկսել կազմակերպության տնտեսական գործունեության խորը վերլուծությամբ,

- Ֆինանսական հաշվետվությունների թափանցիկության վրա ազդող առանձին ռիսկերի տեսակների և տնտեսական գործառնությունների հնարավոր ազդեցությունն արտացոլող ռիսկերի մատրիցի ամբողջ ծավալով օգտագործումը,

- Հաշվառման և վերահսկողության ձևի կանխարգելիչ դերի առաջնահերթության ընդունումը՝ ֆինանսական հաշվետվությունների խեղաթյուրումներից խուսափելու նպատակով,

- Կազմակերպության ներքին իրավական ակտերում կառավարչական հաշվառման և ներքին վերահսկողության համակարգերի մեթոդաբանության և կազմակերպման ձևի որոշումը: Վերջիններս պետք է ներառեն ներգրավված անձանց լիազորությունների և պատասխանությունների մանրամասն նկարագրությունը, կիրառվող ներքին փաստաթղթերի ձևերը,

- Երկու համակարգերի կառուցվածքների պարբերական մոնիթորինգ՝ դիտարկելու համար կազմակերպության գործընթացների համապատասխանությունը և արդիականությունը:

Անհրաժեշտ է հավելել, որ ներքին վերահսկողության համակարգի ներդրումը և գործարկումը ցանկացած կազմակերպությունում աշխատատար և աստիճանական գործընթաց է: Այդ առաջադրանքի բարեհաջող կատարումը մեծապես կապված է կառավարչական հաշվառման արդյունավետ կիրառման հետ, որը կարել է ընդունել որպես ներքին վերահսկողության համակարգի տեղեկատվական հիմք: Իրենց հերթին, ներքին վերահսկողության խնդիրները որոշում են կառավարչական հաշվառման համակարգի կառուցվածքը:

Հաշվի առնելով փաստը, որ գոյություն ունեցող մեթոդական մշակումները դեռևս ոչ ամբողջությամբ են բավարարում կազմակերպությունների գործնական խնդիրների լուծումը, հետագա հետազոտությունների առաջնահերթությունկարող է լինել ներքին վերահսկողության համակարգում կառավարչական հաշվառման գործիքակազմի և գործընթացների կիրառման մեթոդաբանության մշակումը: Նշված խնդրի լուծումը առաջին հերթին կարևոր կլինի առևտրային կազմակերպությունների համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՀՀ Կենտրոնական Բանկի խորհրդի 16.04.2013 թ. թիվ 102-Ն որոշումը «Բանկերի ներքին հսկողության իրականացման նվազագույն պայմանները» կանոնակարգ 4-ը հաստատելու մասին:
2. **Գրիգորյան Լ., Ճուղուրյան Ա.,** Կառավարչական հաշվառում: - Երևան, Տնտեսագետ, 2022:
3. **Հակոբյան Ա. Ա., Մեծլումյան Ա. Է.,** Կառավարչական հաշվառման վերահսկողական գործառնությունները ագրոպարենային համակարգում: // ՀՈՒՄԿ, «Ֆինանսներ և հաշվապահական հաշվառում» գիտական հանդես 2(4): - Երևան, 2019, էջ 36-45:
4. **Մեծլումյան Ա.,** Կառավարչական հաշվառման հիմնախնդիրները կազմակերպությունների ներքին վերահսկողության համակարգում (ՀՀ ագրոպարենային համակարգի նյութերով), ատենախոսություն Բ.00.03 մասնագիտությամբ տնտեսագիտության թեկնածու գիտական աստիճանի հայցման համար: - Եր., 2020.
5. **Боровицкая Марина Владимировна** (2018). Система внутреннего контроля как элемент стратегического управленческого учета. // Азимут научных исследований: экономика и управление, 7 (1 (22)), 61-65
6. **Булгакова С. В.** Аналитические инструменты стратегического управленческого учета. *Экономический анализ: теория и практика.* 2015; 403(4): 36–49
7. **Вахрушина М. А.** Стандартизация российского управленческого учета как условие его дальнейшего развития. *Учет. Анализ. Аудит. = Accounting. Analysis. Auditing.* 2018; 5(3):72–81. DOI: 10.26794/2408–9303–2018–5–3–72–81
8. **Ефремова Ю. С.** Понятие эффективности риск-ориентированного внутреннего контроля и способы ее оценки. *Банковское дело.* 2019; (12): 76-80
9. **Ивашкевич В. Б.** Проблемы теории управленческого учета и контроллинга. *Управленческий учет.* 2015; 349(7): 2–14.
10. **Игошина, Ю. А.** (2014). Система внутреннего контроля как элемент управленческого учета. // Вестник НГИЭИ, (1 (32)), 59-69.
11. **Кондраков Н. П.** Бухгалтерский учет (финансовый и управленческий). Учебник. – М.; ИНФРА-М; 2019. 584сISBN978-5-16-011053-0
12. **Крайнова Вера Владимировна** (2021). Взаимосвязь систем управленческого учета и внутреннего контроля. // Научные проблемы водного транспорта, (69), 176-182.
13. **Латышева А. Ю., Романенко А. В.** Методика внутреннего контроля деятельности подразделений вспомогательных производств. Вестник ВГУ. Серия: экономика и управление. 2016;(4):26-32
14. **Потехина Е. Н.** Формирование управленческого учета и контроля в аптечных организациях экономические науки: 2010;72(11): 91-96
15. **Пруненко Марина Андреевна,** управленческий учет и внутренний контроль в государственном сегменте фармацевтического рынка. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Москва. 2022, Научный руководитель Вахрушина Мария Арамовна.
16. **Рожнова О. В.** Информационное обеспечение бизнес-процессов. *Управленческие науки в современном мире.* 2018;1(1):263–265
17. **Садыкова Тамара Махмутовна.** Методология внутреннего контроля и его организация в системе управленческого учета : Дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.12 : Саратов, 2005 371 с. РГБ ОД, 71:05-8/277
18. **Серебрякова Т. Ю.** Управленческий анализ в контексте внутреннего контроля. // *Международный бухгалтерский учет.* 2020; 23(6):627–642. DOI: 10.24891/ia.23.6.627
19. **Шароватова, Е. А.** (2011). Взаимосвязь инструментария внутреннего контроля и управленческого учета. // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 5: Экономика, (2), 149-157.
20. ACCA F8 Audit and Assurance, for exams in September 2016-2017, BPP Learning Media. – London. 2017.
21. **Dalimunthe, A. R., Napitupulu, I. H., & Situngkir, A.** (2018). The Internal Control Of Management Accounting Information Systems Of The State-Owned Enterprises In Indonesia. *Archives of Business Research*, 6(6), 303-314.
22. **Gatti M.** The impact of Management Accounting research: An analysis of the past and a look at the future. *International Journal of Business and Management.* 2018; (13)47-60. DOI 10.5539/ijbm.v13n5p47
23. **Klius, Yu., Ivchenko, Ye., Izhboldina, A., & Ivchenko, Yu.** (2020). International approaches to organizing an internal control system at an enterprise in the digital era. // *Economic Annals-XXI*, 185(9-10), 133-143. doi: <https://doi.org/10.21003/ea.V185-13>
24. **Luther R., Colwyn T. J., Saxl A.** Experiencing change in German controlling: Management accounting in a globalizing world. London: CIMA Publishing; 2009. 128 p.
25. **Malmi T., Granlund M.** In search of management accounting theory. // *European Accounting Review.* 2009; 3(18): 597-620. DOI: 10.1080/09638180902863779
26. <https://www.ferma.eu/about-ferma/ч>
27. <https://www.theirm.org/media/6885/irm-report-review-of-the-coso-erm-frameworks-v2.pdf>
28. https://ce.jalisco.gob.mx/sites/ce.jalisco.gob.mx/files/coso_mejoras_al_control_interno.pdf

Տվյալները հավաքվել են 05.09.2023

Րեцензирована/Գրախոսվել է 19.09.2023

Принята/Ընդունվել է 26.09.2023

ՀՀ-ում ուղեղների արտահոսքի վրա ազդող ցուցանիշների համալիր վերլուծություն¹

Մարգարյան Ատոմ Շ.

ՀՀ-ում ուղեղների արտահոսքի հետազոտական կենտրոնի «Ինովացիոն և ինստիտուցիոնալ հետազոտությունների» ԳՈՒԼ ղեկավար, տ.գ.թ., դոցենտ (Երևան, ՀՀ)
atom.margaryan@gmail.com

Թերզյան Հարություն Տ.

ՀՀ-ում ուղեղների արտահոսքի հետազոտական կենտրոնի «Ինովացիոն և ինստիտուցիոնալ հետազոտությունների» ԳՈՒԼ ավագ գիտաշխատող, տ.գ.թ. (Երևան, ՀՀ)
haroutterzyan@outlook.com

ՀՏԳ՝ 330.4; EDN: MRDBQG; JEL: D73, O15

DOI: 10.58587/18292437-2023.5-120

Հանգուցաբառեր: ուղեղների արտահոսք, ուղեղների արտահոսքի համաթիվ, անվանական աշխատավարձ, ֆրակցիոն ելիտների համաթիվ, կոռուպցիա, կառավարության արդյունավետություն, ինստիտուցիոնալ գործոններ, օրենքի գերակայություն, արտագաղթ

Комплексный анализ показателей, влияющих на утечку мозгов в РА

Маргарян Атом Ш.

заведующий научно-образовательной лабораторией "Инновационно-институциональные исследования" Амберд, АГЭУ, кандидат экономических наук, доцент (Ереван, РА)

Терзян Арутюн Т.

старший научный сотрудник научно-образовательной лаборатории "Инновационно-институциональные исследования" Амберд, АГЭУ, кандидат экономических наук (Ереван, РА)

Аннотация. Цель проведенного анализа – изучить проблемы, связанные с утечкой мозгов, оказывающей значительное влияние на экономику РА. Для наблюдения за последними в первую очередь были изучены уровни утечки мозгов в Армении, Грузии и Азербайджане. Чтобы получить представление об утечке мозгов, был исследован индекс утечки мозгов, рассчитанный для большого числа стран. На основе имеющихся статистических данных изучен не только фактический уровень утечки мозгов в Армении, но также прогнозировался уровень последнего в разрезе нескольких лет. Затем был исследован широкий спектр факторов, влияющих на утечку мозгов в Армении, из которых были выделены два: уровень номинальных зарплат и показатель фракционных элит. В основе проведенных исследований лежат эмпирические и теоретические методы. Особенно широкое применение получили эконометрические модели, которые позволили найти ответы на ряд вопросов, лежащих в основе исследования. В результате проведенного анализа стало ясно, что утечка мозгов в Армении после 2023 года будет иметь переменный характер и к 2027 году достигнет нового максимального уровня. На утечку мозгов положительно влияет рост номинальных зарплат, а негативное влияние наблюдается по части показателя фрикционных элит.

Ключевые слова: утечка мозгов, индекс утечки мозгов, номинальная зарплата, индекс фракционных элит, коррупция, эффективность правительства, институциональные факторы, верховенство закона, эмиграция

Comprehensive analysis of indicators affecting brain drain in RA

Margaryan Atom Sh.

Head of "Innovation-Institutional Researches" Scientific-Educational Laboratory, Amberg, ASUE, PhD, Associate Professor (Erevan, RA)

Terzyan Harutyun T.

Senior Researcher of "Innovation-Institutional Researches" Scientific Educational Laboratory, Amberg, ASUE, PhD (Erevan, RA)

Abstract. The purpose of the analysis is to study the problems associated with brain drain, which has a significant impact on the economy of the Republic of Armenia. To monitor the latter, the levels of brain drain in Armenia, Georgia and Azerbaijan were studied first of all. To get an idea of brain drain, a brain drain index calculated for a large number of countries was investigated. Based on the available statistical data, not only the actual level of brain drain in Armenia has been studied, but the level of the latter was also predicted in the context of several years. Then a wide range of factors influencing the brain drain in Armenia was investigated, of which two were identified: the level of nominal

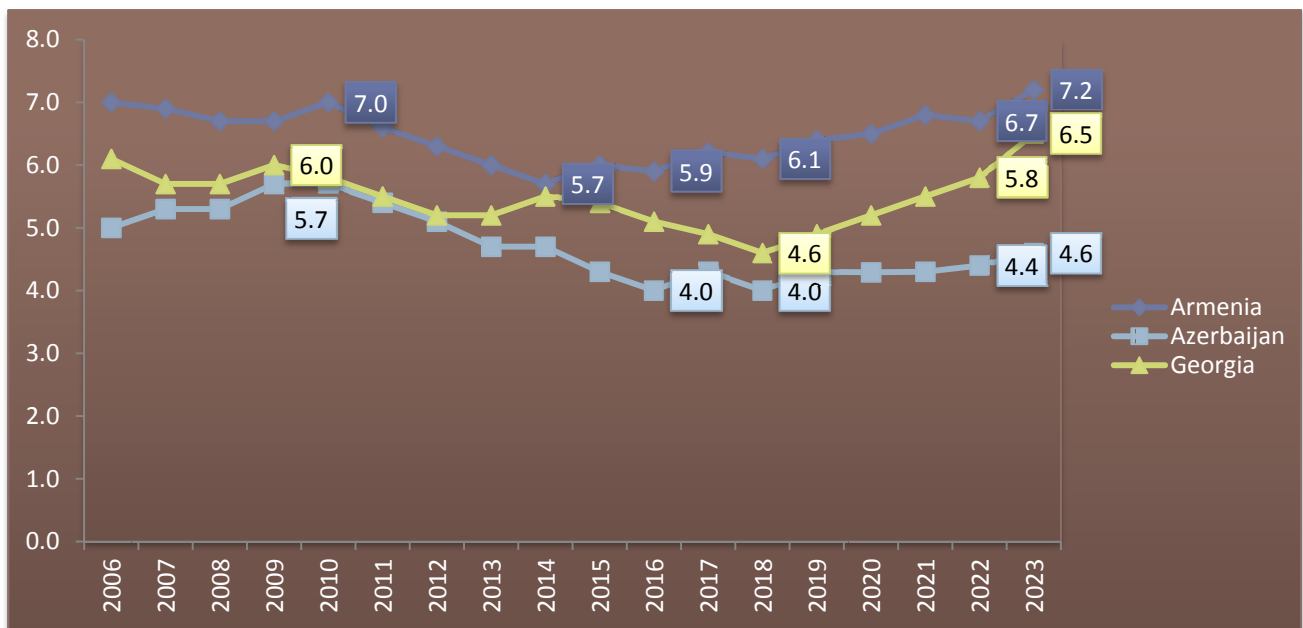
¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-5B313 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

salaries and the indicator of fractional elites. The research is based on empirical and theoretical methods. Econometric models have been particularly widely used, which allowed us to find answers to a number of questions underlying the study. As a result of the analysis, it became clear, that the brain drain in Armenia after 2023 will be variable and will reach a new maximum level by 2027. The brain drain is positively affected by the growth of nominal salaries, and a negative impact is observed in terms of the index of fractional elites.

Keywords: brain drain, brain drain index, nominal salary, index of fractional elites, corruption, government efficiency, institutional factors, rule of law, emigration

Ավելի քան 30 տարի է Հայաստանում արձանագրվում են արտագաղթի աննախադեպ ծավալներ: Մարդիկ լքում են երկիրը ավելի մեծ հնարավորություններ տեսնելով արտերկրում: Ցավոք, մարդկանց արտագաղթի այս հոսքերի մեջ են հայտնվում շնորհալի գիտնականներ, ձեռնարկատերեր և այլ մասնագիտության տեր կարող ուժեր: Այս երևույթին աշխարհում անվանում են ուղեղների արտահոսք: Վերջինիս ազդեցությունը տնտեսության վրա խիստ տարբերվում է տարբեր պետություններում: Հայաստանյան հասարակության լայն շրջանակներում, ցավոք, գերիշխում է այն կարծիքը, որ կոնկրետ Հայաստանի վրա այս արտահոսքն ունեցել է խիստ բացասական հետևանքներ և երկրում առկա բացասական տրամադրությունների հիքմերը դրվել են հենց այդ գործոնով

պայմանավորված: Այդուհանդերձ, աշխարհում բազմաթիվ երկրներ են բախվում ուղեղների արտահոսքին՝ որոշ տեղերում ուղեղների արտահոսքի ծավալների մասշտաբները մեծ են, որոշ տեղեր՝ փոքր: Իրավիճակը որոշակիորեն շոշափելու համար աշխարհի տարբեր երկրների մակարդակով հաշվարկվում է ուղեղների արտահոսքի համաթիվը [1]: Վերջինս տատանվում է 0-10 բալ միջակայքում: Որքան փաստացի ցուցանիշը մոտենում է 10-ին, այնքան ուղեղների արտահոսքը զգալի է և մասշտաբային, որքան մոտ է 0 բալին, այնքան երկրում ուղեղների արտահոսքը նշանակալի չէ: Այս համատեքստում հարավային Կովկասի երեք հանրապետություններում ուղեղների արտահոսքի համաթվի մասով առկա է հետևյալ պատկերը, որը ներկայացված է ստորև.

Գծապատկեր 1. Ուղեղների արտահոսքի համաթվի դինամիկան Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում 2006-2023 թթ-երին

Առաջին հերթին ամրագրենք այն փաստը, որ 2018 թ-ից սկսած բոլոր հանրապետություններում ուղեղների արտահոսքը արագացել է: Ուղեղների արտահոսքի համաթվի մեծությամբ Հայաստանը դիտարկվող ողջ ժամանակահատվածում էականորեն գերազանցել է Վրաստանի և Ադրբեջանի համապատասխան ցուցանիշներին: Ուղեղների արտահոսքով տարածաշրջանում երկրորդ հորիզոնականում է Վրաստանը, երրորդ տեղում՝ Ադրբեջանը: Վիճակագրական

տվյալները փաստում են, որ 2023 թ-ին Հայաստանում ուղեղների արտահոսքը հաստատվել է դիտարկվող ժամանակաշրջանի առավելագույն մակարդակում՝ կազմելով 7.2 բալ: Հայաստանում ուղեղների արտահոսքի համաթվի 7 բալ մակարդակ դիտվել է դեռևս 2010 թ-ին: Հետաքրքիր է, որ ուղեղների արտահոսքը Հայաստանում հասել է իր առավելագույն մակարդակին սկզբում ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից երկու-երեք տարի հետո, իսկ այնուհետև հեղա-

փոփոխությունից, կորոնավիրուսից, Արցախյան 44-օրյա պատերազմից և ռուս-ուկրաինական ճգնաժամից հետո: 2023 թ-ին 2022 թ-ի համեմատ ուղեղների արտահոսքի համաթվի մակարդակը աճել է 0.5 բալով: Նմանատիպ զարգացումներ կարելի է նկատել նաև Վրաստանում առկա ուղեղների արտահոսքի հետ կապված: 2023 թ-ին Վրաստանում ևս ուղեղների արտահոսքի համաթիվը հասել է դիտարկվող ժամանակահատվածի առավելագույն մակարդակին՝ 6.5 բալ: Վերջինս 2022թ-ի համեմատ աճել է 0.7 բալով: Հարավային Կովկասում ուղեղների արտահոսքի ցածր մակարդակ դիտարկվող ողջ ժամանակահատվածում առկա է եղել Ադրբեջանում: Սակայն, Ադրբեջանում ևս 2018թ-ից հետո ուղեղների արտահոսքը արագացել և 2023 թ-ին հաստատվել է 4.6 բալ մակարդակում՝ 2022 թ- համեմատ աճելով 0.2 բալով: Կրկին փաստում ենք, որ ուղեղների արտահոսքի արագացմամբ առաջին տեղում է Վրաստանը, որին հաջորդում են Հայաստանը և Ադրբեջանը: Այս փուլում կարելի է առանձնացնել ուղեղների արտահոսքի արագացման պատճառներից մեկը՝ ճգնաժամների առկայությունը:

Հայաստանում ուղեղների արտահոսքի մակարդակի հետագա զարգացումները հասկանալու համար ուսումնասիրենք հետևյալ ավտոմեգրեսիոն էկոնոմետրիկ մոդելը.

$$Y_t = \beta_0 + \sum_{q=1}^n \delta_q Y_{t-q} + \varepsilon_t, \quad (1)$$

որտեղ

Y_t –ն ուղեղների արտահոսքի համաթիվն է t -րդ տարում,

Y_{t-q} –ն ուղեղների արտահոսքի համաթիվն է $t - q$ –րդ տարում,

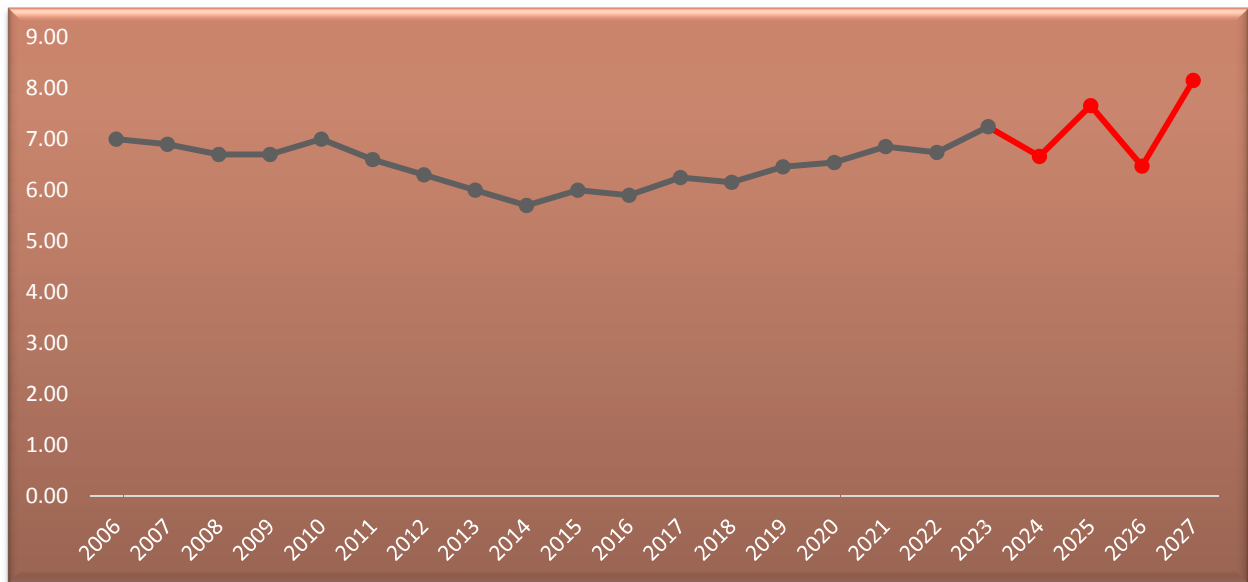
$\beta_0, \delta_1 \dots, \delta_{t-q}$ –ն մոդելի անհայտ պարամետրերն են,

ε_t –ն մոդելի պատահական սխալն է t -րդ տարում,

t –ն տարվա ինդեքսն է, $t = \overline{2006, 2023}$,

q – ն լագի ինդեքսն է:

(1) մոդելը գնահատվել է տարբեր հատկացումներով, որտեղ հաշվի են առնվել ինչպես անկախ, այնպես էլ կախյալ փոփոխականների լագավորված փոփոխականները: Բոլոր նախնական գործընթացներն իրականացնելուց հետո մոդելները գնահատվել են փոքրագույն քառակուսիների եղանակով [2]: Արդյունքում բազմաթիվ մոդելներից ընտրվել են նրանք, որոնց որակական հատկությունները ավելի ընդունելի են համարվել: Գնահատված մոդելի միջոցով իրականացված կանխատեսումները տվել են հետևյալ պատկերը.

Գծապատկեր 2. Ուղեղների արտահոսքի համաթվի դինամիկան 2006-2027 թթ

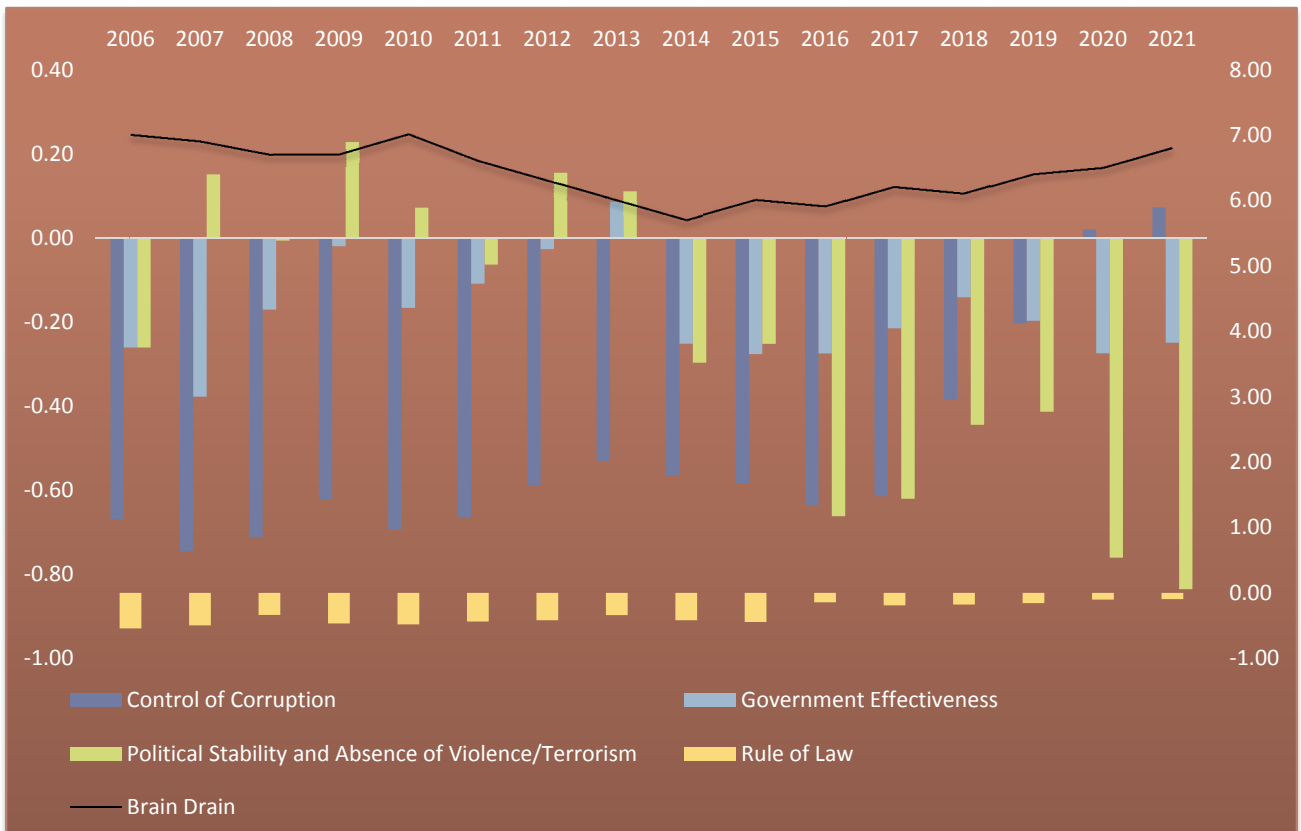
Ինչպես ցույց են տալիս կանխատեսումները՝ 2027 թ-ին Հայաստանում արձանագրվելու է ուղեղների արտահոսքի ամենաբարձր մակարդակը՝ 8,2 բալ: Մինչ այդ՝ 2024-2026 թթ-երին, ունենալու ենք տատանողական պատկեր: Մասնավորապես, 2024 թ-ին ուղեղների արտահոսքի համաթիվը հաստատվելու է 6,7,

2025 թ-ին՝ 7,6 և 2026 թ-ին 6,5 բալ մակարդակներում:

Հայաստանում ուղեղների արտահոսքի վրա ազդող գործոնների ուսումնասիրությունը կատարվել է առաջին հերթին ինստիտուցիոնալ գործոնների լայն շրջանակի ներառմամբ: Մասնավորապես, դիտարկվել են այնպիսի ինստիտուցիոնալ գործոններ ինչպիսիք են օրենքի

գերակայությունը [3], կոռուպցիայի նկատմամբ վերահսկողությունը [3], կառավարության արդյունավետությունը [3] և երկրում քաղաքական կայունությունը ու կոնֆլիկտների բացակայությունը [3]: Այս բոլոր ինստիտուցիոնալ

գործոնները իրենցից ներկայացնում են համաթվեր: Վերջիններիս և ուղեղների արտահոսքի համաթվի դինամիկան 2006-2021 թթ-երին ներկայացված է ստորև.

Փծապատկեր 3. Ուղեղների արտահոսքի և մի շարք ինստիտուցիոնալ ցուցանիշների դինամիկան Հայաստանում 2006-2021 թթ-երին

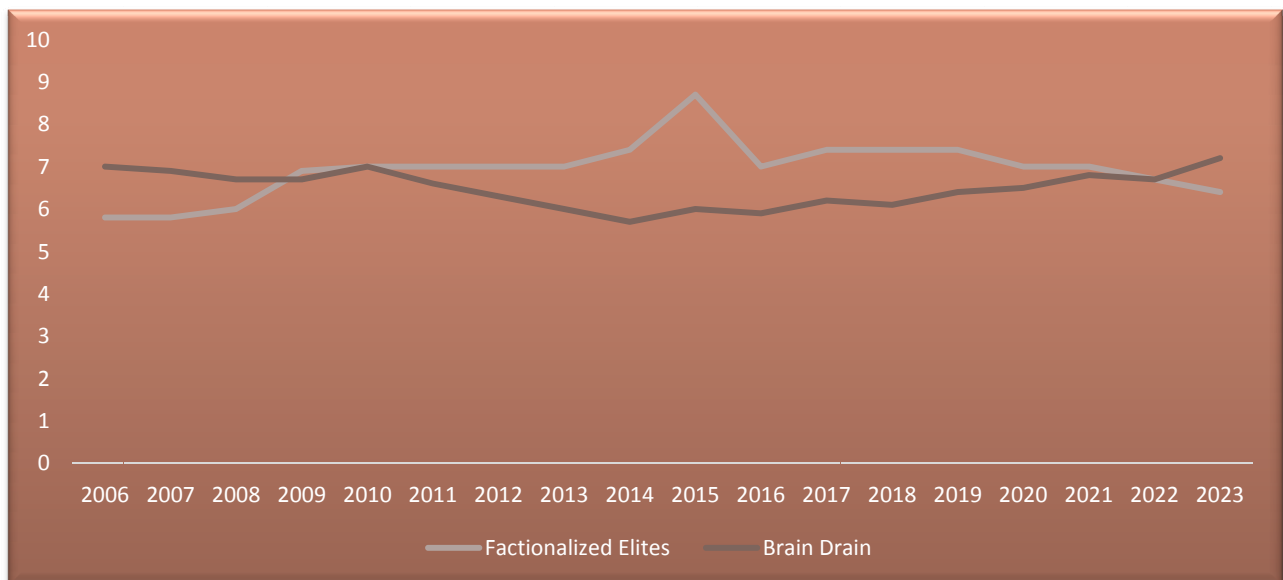
Դիտարկենք ուղեղների արտահոսքի համաթվի դինամիկայի 3 ժամանակահատված՝ 2006-2010 թթ-երը, 2011-2014 թթ-երը և 2015-2021 թթ-երը: Առաջին ժամանակահատվածում՝ 2006-2010 թթ-երին, ուղեղների արտահոսքի համաթիվը պահպանել է հաստատունություն և տատանվել է 6,7-7 բալ մակարդակում: Այս ժամանակահատվածում դիտվել են ողջ դիտարկվող ժամանակահատվածի ուղեղների արտահոսքի ամենաբարձր մակարդակները՝ մասնավորապես, 2010 թ-ին ուղեղների արտահոսքը հաստատվել է 7 բալ մակարդակում: Այս ընթացքում քաղաքական կայունության և բռնության բացակայության ցուցանիշը եղել է [-0,26,0,23] բալ մակարդակում: Օրենքի գերակայությունը տատանվել է [-0,54,-0,34] բալ միջակայքում: Կառավարության արդյունավետության համաթիվը հաստատվել է ողջ ժամանակահատվածի իր նվազագույն մակարդակին 2007 թ-ին՝ -0,37 բալ: Կոռուպցիայի վերահսկողության մակարդակը եղել է իր ամենացածր մակարդակներում և տատանվել է [-0,75, -0,62] միջակայքում: Կարելի է եզրակացնել, որ հենց այս

իրավիճակը կարող է պատճառ դառնալ այս ժամանակահատվածի ուղեղների արտահոսքի բարձր մակարդակի պատճառներից մեկը: Երկրորդ ժամանակահատվածը՝ 2011-2014 թթ-երը, բնութագրվում է ուղեղների արտահոսքի ցուցանիշի շարունակական անկմամբ: Այս շրջանում ուղեղների արտահոսքը 2010 թ-ի առավելագույն՝ 7 բալ մակարդակից անցում է կատարում ողջ ժամանակահատվածի նվազագույն մակարդակին՝ 2014 թ-ի 5,7 բալ: Այս շրջանում քաղաքական կայունության և բռնությունների բացակայության համաթիվը դրսևորում է անկայուն վարքագիծ. մի կողմից 2012 թ-ին հաստատվում է 0,15 բալ մակարդակում, մյուս կողմից էլ 2014 թ-ին հասնում է -0,30 բալ մակարդակին: Երկրորդ ժամանակահատվածում հիմնականում նկատվում է կոռուպցիայի վերահսկողության բարելավում: 2011 թ-ին կոռուպցիայի ընկալման համաթիվը արդեն -0,66 բալ, 2012 թ-ին՝ -0,59, 2013 թ-ին՝ 0,53 բալ մակարդակներում էր: Կառավարության արդյունավետության մակարդակը նույնպես ամրապնդվել է: Երկրորդ ժամանակահատվածում օրենքի

գերակայությունը խիստ էական փոփոխություններ չի կրել: 2015-2021 թթ-երին դիտվում է ուղեղների արտահոսքի համաթվի աճ, որը մի փոքր դանդաղում և արագանում է: 2021 թ-ին ուղեղների արտահոսքի համաթիվը մոտեցել է 2006-2010 թթ-երի մակարդակին: Այս ժամանակահատվածում երկրում զարգացել է քաղաքական անկայունություն և բռնություններ, որը իր հերթին կարող է հանգեցնել ուղեղների արտագաղթի աճին և արագացման: Երրորդ ժամանակահատվածում վատթարացել է նաև կառավարության արդյունավետության ցուցանիշը, որը 2021 թ-ին հասել է -0,25 բալ մակարդակին: Մյուս կողմից 2017 թ-ից սկսած բարելավվել է կոռուպցիայի վերահսկողության ցուցանիշը՝ որը 2021 թ-ին ընդունել է ողջ ժամանակահատվածի առավելագույն մակարդակը՝ 0,07 բալ: Նկատվում է նաև օրենքի գերակայության մասով բարելավում:

Զնայած դիտարկված ժամանակահատվածներում տարբեր ցուցանիշների և ուղեղների արտահոսքի ցուցանիշի որոշակի կապվածությունների՝ 2006-2021 թթ-երի շրջանակում իրականացված կոռեկցիոն վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այդ կապերը նշանակալի չեն: Հավանաբար առկա վիճակագրական տվյալների քանակը թույլ չի տալիս այդ կապերը բացահայտել: Վերը բերված ցուցանիշներից բացի մեր կողմից ուսումնասիրվել են նաև ֆրակցիոն էլիտաների ցուցանիշը [1]: Վերջինս

պատկանում է համախմբվածության ցուցանիշների խմբին: Ֆրակցիոն էլիտաների ցուցանիշը հաշվի է առնում պետական ինստիտուտների մասնատումն ըստ էթնիկական, դասակարգային, կրանային, ռասայական կամ կրոնական հատկանիշի, ինչպես նաև իշխող էլիտաների միջև սահմանային և փակուղային իրավիճակների հավասարակշռումը: Այն նաև ազդում է իշխող էլիտաների կողմից ազգայնական քաղաքական հռետորաբանության օգտագործման վրա, հաճախ ազգայնականության, այլատյացության, համայնքային իռեդենտիզմի կամ համայնքային համերաշխության առումով: Ծայրահեղ դեպքերում դա կարող է վկայել օրինական ղեկավարության բացակայության մասին, որը լայնորեն ճանաչված է ամբողջ բնակչությունը ներկայացնող անձանց կողմից: Այս ցուցանիշը չափում է իշխանության համար պայքարը, քաղաքական մրցակցությունը, քաղաքական անցումները, իսկ ընտրությունների անցկացման վայրը կազմի ընտրական գործընթացների նկատմամբ վստահության վրա (կամ դրանց բացակայության դեպքում՝ իշխող դասի ընկալվող լեգիտիմության վրա): Այս ցուցանիշի հիմքում ընկած ողջ գաղափարախոսությանը կարելի է ծանոթանալ հետևյալ հղումով: Այս ցուցանիշի տատանումները ևս կարող են ազդեցություն ունենալ ՀՀ ուղեղների արտահոսքի մակարդակի վրա:

Գծապատկեր 4. Ուղեղների արտահոսքի և ֆրակցիոն էլիտաների ցուցանիշի դինամիկան Հայաստանում 2006-2023 թթ-երին

Այս երկու փոփոխականների դինամիկան ցույց է տալիս հետաքրքիր պատկեր: Կան ժամանակահատվածի որոշակի կտորներ, որտեղ ֆրակցիոն էլիտաների ցուցանիշի աճը, որը նշանակում է հասարակության մասնատվածու-

թյան խորացում, ուղեկցվել է ուղեղների արտահոսքի աճով: Օրինակ, ուղեղների արտահոսքի 7 բալ մակարդակում, 2010 թ-ին ֆրակցիոն էլիտաների ցուցանիշը եղել է 7 բալ, իսկ 2006 թ-ի ցուցանիշը՝ 5,8 բալ: 2023 թ-ին արձանագրվել է

ուղեղների արտահոսքի առավելագույն մակարդակը ողջ ժամանակահատվածում՝ 7,2 բալ, որի պարագայում ֆրակցիոն էլիտաների ցուցանիշը հաստատվել է 6,4 բալ մակարդակում: Հետաքրքիրը նաև այն է, որ նշված ժամանակահատվածում երկու փոփոխականների մասով իրականացված կորելացիոն վերլուծությունը բացահայտել է նշանակալի և բավականին ուժեղ հակադարձ կապը: Հետևաբար, երկու ցուցանիշների միջև կախվածությունները հետազոտելու համար անհրաժեշտ է դիմել էկոնոմետրիկ վերլուծության օգնությանը և ուսումնասիրել մոդելը հետևյալ հատուկացմամբ.

$$Y_t = \beta_0 + \sum_{q=0}^n \beta_{q+1} X_{t-q} + \varepsilon_t, \quad (2)$$

որտեղ

Y_t –ն ուղեղների արտահոսքի համաթվի մակարդակն t -րդ տարում,

X_{t-q} –ն ֆրակցիոն էլիտաների համաթվի մակարդակն է $t - q$ –րդ տարում,

$\beta_0, \beta_1 \dots, \beta_{q+1}$ –ն մոդելի անհայտ պարամետրերն են,

ε_t –ն մոդելի պատահական սխալն է t -րդ տարում,

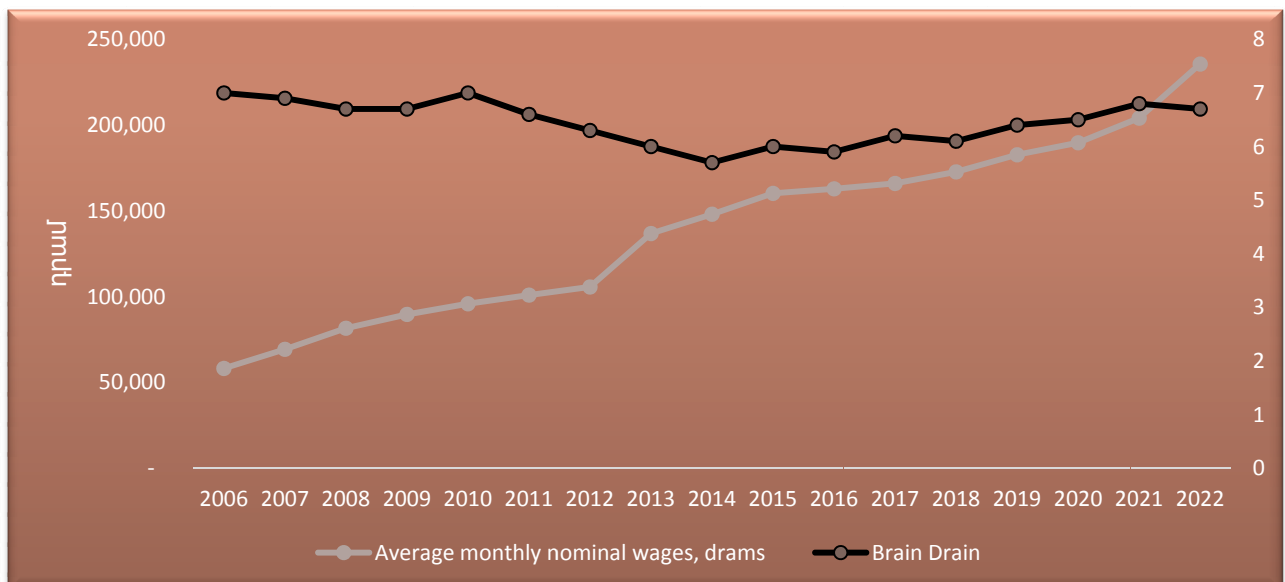
t –ն տարվա ինդեքսն է, $t = \overline{2006, 2023}$,

q – ն լագի ինդեքսն է:

(2) մոդելը գնահատվել է տարբեր հատուկացումներով, որտեղ հաշվի են առնվել անկախ փոփոխականների լագավորված փոփոխականները: Բոլոր նախնական գործընթացները [2,

էջեր 276-285] իրականացնելուց հետո մոդելները գնահատվել են փոքրագույն քառակուսիների եղանակով: Արդյունքում բազմաթիվ մոդելներից ընտրվել են նրանք, որոնց որակական հատկությունները ավելի ընդունելի են համարվել: Այսպիսով, վերջնական գնահատված մոդելի արդյունքները փաստում են, որ կարճաժակետ ժամանակահատվածում կամ ֆրակցիոն էլիտաների համաթվի տվյալ տարվա մակարդակի 1%-ով աճը, այլ հավասար պայմաններում, հանգեցնում է ուղեղների արտահոսքի համաթվի աճին 0,2%-ով: Երկարաժամկետում կամ ֆրակցիոն էլիտաների համաթվի տվյալ տարվա մակարդակի 1%-ով աճը, այլ հավասար պայմաններում հանգեցնում է ուղեղների արտահոսքի համաթվի 0,5%-ով աճին 4 տարի հետո:

Ուղեղների արտահոսքի բարձր մակարդակներ արձանագրած երկրներում, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, երկիրը քաժների հիմնական պատճառաբանությունը կապված է եկամուտների ոչ բավարար հանգամանքով: Անշուշտ, եկամուտների անբավարարությունը ստիպում է մարդուն փնտրել եկամուտներ հայթայթելու այլ ճանապարհներ, որոնցից մեկը երկիրը լքելն է: Այս առումով ուսումնասիրվել է Հայաստանում միջին ամսական անվանական աշխատավարձերի ծավալների ազդեցությունը ուղեղների արտահոսքի վրա: Այս առումով դիտարկենք անվանական աշխատավարձերի և ուղեղների արտահոսքի ցուցանիշների ծավալների դինամիկան.

Գծապատկեր 5. Ուղեղների արտահոսքի և միջին ամսական անվանական աշխատավարձի ցուցանիշի դինամիկան Հայաստանում 2006-2022 թթ-երին

Գծապատկեր 5-ից նկատում ենք, որ միջին ամսական անվանական աշխատավարձը 2006-2022 թթ-երին անընդհատ աճել է [4], սակայն ուղեղների արտահոսքը ինչպես նկատեցինք

ունեցել է փոփոխության երեք ժամանակահատված, որոնցից յուրաքանչյուրում նկատվել է որոշակի յուրօրինակ դինամիկա: Նկատենք, որ 2022 թ-ին 2021 թ-ի համեմատ անվանական

աշխատավարձերի ան է արձանագրվել, որի արդյունքում աշխատավարձերը հաստատվել են 235,576 դրամ մակարդակում: Մինևույն ժամանակ 2022 թ-ի 2021 թ-ի համեմատ մի փոքր դանդաղել է ուղեղների արտահոսքը, որի արդյունքում ուղեղների արտահոսքի ցուցանիշը կազմել է 6,7 բալ: Այս իրավիճակում փորձ ենք արել հասկանալ դիտարկվող ժամանակահատվածում անվանական աշխատավարձերի ծավալների և ուղեղների արտահոսքի ցուցանիշի կապը հետևյալ էկոնոմետրիկ մոդելի օգնությամբ:

$$Y_t = \beta_0 + \sum_{q=0}^n \beta_{q+1} X_{t-q} + \varepsilon_t, \quad (3)$$

որտեղ

Y_t –ն ուղեղների արտահոսքի համաթվի մակարդակն t -րդ տարում,

X_{t-q} –ն ֆրակցիոն էլիտաների համաթվի մակարդակն է $t - q$ –րդ տարում,

$\beta_0, \beta_1 \dots, \beta_{q+1}$ –ն մոդելի անհայտ պարամետրերն են,

ε_t –ն մոդելի պատահական սխալն է t -րդ եռամսյակում,

t –ն տարվա ինդեքսն է, $t = \overline{2006, 2022}$,

q – ն լագի ինդեքսն է:

(3) մոդելը գնահատվել է տարբեր հատուկացումներով, որտեղ հաշվի են առնվել անկախ փոփոխականների լագավորված փոփոխականները: Բոլոր նախնական գործընթացները իրականացնելուց հետո մոդելները գնահատվել են փոքրագույն քառակուսիների եղանակով:

Արդյունքում բազմաթիվ մոդելներից ընտրվել են նրանք, որոնց որակական հատկությունները ավելի ընդունելի են համարվել: Այսպիսով, վերջնական գնահատված մոդելի արդյունքները փաստում են, որ կարճաժամկետ ժամանակահատվածում կամ անվանական աշխատավարձերի ծավալների տվյալ տարվա մակարդակի 1%-ով աճը, այլ հավասար պայմաններում, հանգեցնում է ուղեղների արտահոսքի համաթվի կրճատման 0,3%-ով: Երկարաժամկետում կամ անվանական աշխատավարձերի ծավալների տվյալ տարվա մակարդակի 1%-ով աճը, այլ հավասար պայմաններում հանգեցնում է ուղեղների արտահոսքի համաթվի մոտ 1%-ով նվազման 5 տարի հետո:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Փխրունության համաթիվը 2023 թ.-ին՝ <https://fragilestatesindex.org/>
2. Магнус Я. Р., Катышев П. К., Пересецкий А. А., Эконометрика, издательство ‘Дело’, Москва 2004, стр. 276-285
3. Համաշխարհային բանկ՝ <https://www.worldbank.org/en/home>
4. ՀՀ վիճակագրական կոմիտե՝ <https://armstat.am/am/?nid=12&id=08001>

Տժանա/Հանձնվել է՝ 05.10.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 13.10.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 20.10.2023

The Foundations of the RA Territorial Development Policy

Badadyan Gagik Z.

ASUE, PhD student (Yerevan, RA)

gagikbadadyan@gamil.com

UDC: 332.1; **EDN:** MYXBGП; **JEL:** O18, R12

Keywords: Territorial Development, Territorial Policy, Territorial Units, Strategic Management

ՀՀ տարածքային զարգացման քաղաքականության հիմքերը

Բադադյան Գագիկ Չ.

ՀՊՏՀ, ապսիդանտ (Երևան, ՀՀ)

Ամփոփագիր. ՀՀ տարածքային զարգացման քաղաքականությունը պայմանավորում է ՀՀ տարածքային զարգացման անհամաչափությունների հաղթահարման ամբողջ գործընթացը: Այս մասով ՀՀ-ում գործում են եռամակարդակ ռազմավարական պլաններ՝ ՀՀ տարածքային զարգացման ռազմավարությունը, մարզերի զարգացման ռազմավարությունները և համայնքների զարգացման ծրագրերը: Հոդվածը ուղղված է ՀՀ տարածքային քաղաքականության հիմնական բնութագրիչների և այդ երեք մակարդակների ուսումնասիրությանը:

Հանգուցաբառեր՝ Տարածքային զարգացում, տարածքային քաղաքականություն, տարածքային միավորներ, ռազմավարական կառավարում

Основы политики территориального развития РА

Бададян Гагик Ч.

АПЭУ, аспирант (Ереван, РА)

Аннотация. Политика территориального развития Республики Армения предусматривает весь процесс преодоления асимметрии территориального развития Республики Армения. В связи с этим в РА существуют трехуровневые стратегические планы: стратегия территориального развития РА, стратегии развития регионов и программы развития общин. Целью статьи является изучение основных характеристик территориальной политики РА и трех уровней стратегических планов.

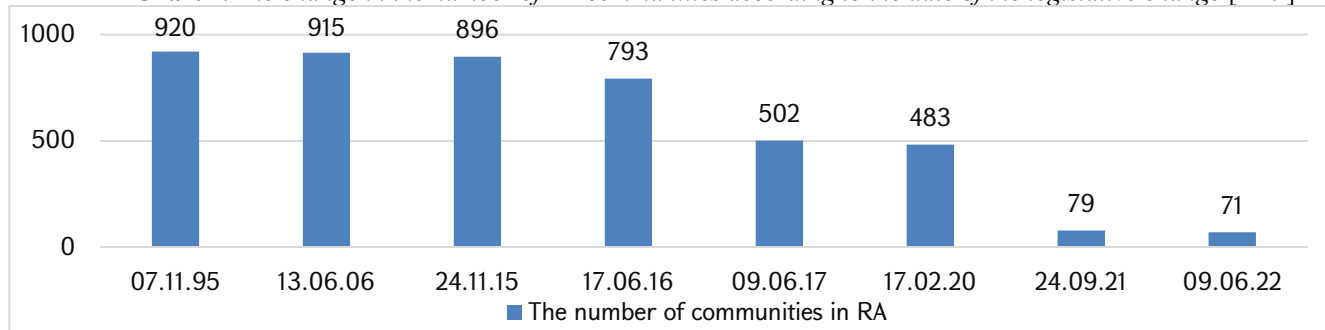
Ключевые слова: территориальное развитие, стратегия, территориальная политика, территориальные единицы, стратегическое управление

The foundations of the territorial development policy in the Republic of Armenia are defined by the Constitution of RA, according to which, one of the main policy objectives in the economic, social and cultural spheres of the country is territorial proportional development [1, article 86]. Territorial policy in the Republic of Armenia is based on such principles of territorial administration, as the harmonization of state and community interests, cooperation and mutual agreement of actions between governors, other bodies of the state administration system, their territorial subdivisions and local self-government bodies, as well as balanced and sustainable territorial development [10, article 3]. It is obvious that overcoming the disparities of territorial development in RA is a priority both in the country's constitution and in the most important legislative act regulating the sector.

According to the Constitution of the Republic of Armenia, the administrative territorial units of the

Republic of Armenia are regions and communities [1, article 121], and their divisions are fully defined by the RA Law "On The Administrative Territorial Division of the Republic of Armenia". The territory of the Republic of Armenia is divided into ten regions [2, article 2]. Regions include smaller territorial units - communities. A community is a legal entity under public law, a group of residents of one or more settlements and an administrative territorial unit [11, article 4]. Communities can include one or more settlements [2, article 1]. The number of communities in RA is 71, and the number of settlements included in them is 1,000 (including Yerevan). The number of communities in RA has undergone significant changes since 1995: with a slight change in the number of settlements, the number of communities decreased from 920 to 71. The dynamics of changes in the number of communities is shown in chart 1.

Chart 1. *The change in the number of RA communities according to the date of the legislative change [2 - 9]*

By looking at Chart 1, it is obvious that the start of significant changes in the number of communities in RA was given by the amendment of the RA Law "On The Administrative Territorial Division of the Republic of Armenia" of November 24, 2015, by which some communities of Lori, Syunik and Tavush regions were united. The further enlargement of communities continued, as a result of which the number of communities in RA became 71 with the amendment of the law on June 9, 2022.

The enlargement of communities in the Republic of Armenia is based on the "Concept of enlargement of communities and the formation of inter-community associations", according to which the enlarged community has sufficient natural resources to effectively and affordably implement the powers and services assigned to local self-government bodies, as well as to ensure the socio-economic sustainable development of the community, it is a group of settlements with human and financial resources and necessary infrastructure, where one of the settlements is or can be formed as a local center of the resettlement system [12, point 7]. The process of enlargement of communities, according to the discussed concept, also contributes to territorial balanced development, because territorial balanced development is impossible to imagine in the case of weak and fragmented communities and unresolved problems at the level of local self-government. In this context, the enlargement of communities is seen as an element of the concept of polycentric development (poles of development) [12, point 7.1].

The criteria of enlargement are also defined by the concept, which include both demographic, spatial and socio-economic characteristics necessary for the enlargement of communities. It is interesting that these standards were defined only on the basis of (experimental) studies conducted in Aragatsotn, Vayots Dzor and Syunik regions, but it is stated that they are applicable throughout the territory of RA, which in practice may lead to problems in other regions [12, point 7.3].

As mentioned, the enlargement of communities in the context of territorial development is seen as a

tool for the formation of development poles. "The concept of development of territorial growth poles" was developed for the formation of territorial growth poles. According to the concept, the formation and development of territorial growth poles in RA regions will allow a transition from a unipolar, capital-centered economy to a multipolar, stable, proportionally developing economy [14, point 10].

The pole of territorial growth is a certain territory of the state, which, compared to the average indicator of the country, can provide more accelerated development, gradually giving new momentum to the underdeveloped sectors, territories, entities of the country's economy and acting as a locomotive for them. The Poles first provide progressive development within their internal system, after which the results gradually spread to include wider scales [14, points 16 and 20].

The selection of regional growth poles is based on criteria such as geographic potential, natural resource potential, demographic potential, social-economic potential, programs implemented in the community, infrastructures, health care, science and education [14, point 28].

It should be noted that the concept proposes a phased approach for the formation of development poles to avoid financial and managerial complications, and public-private partnership is seen as the main mechanism. It should also be noted that Gyumri, Vanadzor, Dilijan, Jermuk, Alaverdi, Ararat, Yeghegnadzor, Artashat, Sevan, Metsamor, Kajaran, Ashtarak, Agarak, Akhtala and Tsaghkadzor are being considered as possible variants of development poles [14, points 49, 50, 53].

The main instrument of territorial policy in RA is the "Territorial Development Strategy of the Republic of Armenia for 2016-2025". The mission of the current territorial strategy is to provide a series of interrelated motives to all regions in order to increase competitiveness based on potentials and guarantee socio-economic symmetry between all regions, and according to the vision, growth will be

activated in all regions of the country, symmetry and stability will be ensured [13, point 5].

However, the performed analyzes show that the situation characterizing the performance of the RA territorial development strategy is not the most effective, and there are problems in both content and formal requirements [26].

In this case, it is important to understand what the situation is in the case of regional strategies as well. There are ten development strategies planned for 2017-2025 for ten regions of the Republic of Armenia. The purpose of those strategies is the localization of the RA territorial development strategy. Table 1 presents the main objectives of these strategies by region.

Table 1. *The main goals defined by the development strategy of RA regions*

Main goals of regional development strategies
Aragatsotn - The general goal of the regional development policy is to promote the social-economic, territorial proportional and sustainable development of all areas / communities of the region, taking into account the needs and resources of individual areas/communities [15, point 5.1].
Ararat - To have a region with a stable, proportionately developing, competitive economy, a high level of employment, which has completely overcome extreme poverty [16, point 5.1].
Armavir - in 2025, to have a stable, proportionately developing, competitive economy, a high level of employment and a region that has completely overcome extreme poverty [17, point 5.1].
Gegharkunik - In 2025, the population and economies of Gegharkunik will have diversified sources of income, it will overcome disparities between the areas of the region, the stable development of the region will be ensured, and decision-making will be decentralized. [18, point 5.1].
Lori - in 2025, Lori region will have multi-branch, developed industry, modernized agriculture, IT sector and developed tourism [19, point 5.1].
Kotayk - The general goal of the development policy of the region is to promote the economic and social, territorially balanced and sustainable development of the region, taking into account the needs and resources of individual communities. [20, point 5.1].
Shirak - To be a leading region of RA, to provide stable socio-economic opportunities in communities, to have a competitive economy and a high level of employment [21, point 5.1].
Syunik - The general goal of the territorial development policy of Syunik, RA is to promote the economic and social, territorially proportional and sustainable development of all areas/communities of the region, taking into account the needs and resources of individual areas/communities. [22, point 5.1].
Vayots Dzor - In 2025, Vayots Dzor region will become a well-known tourist attraction, a moderately developed region with competitive industry and agriculture. [23, point 5.1].
Tavush - The general goal of the territorial development policy is to promote the social-economic, territorially proportionate and sustainable development of all areas (communities) of the region, taking into account the needs and resources of individual areas (communities). [24, point 5.1].

Studying the set goals, it becomes obvious that the main goals defined by the development strategies of Aragatsotn, Kotayk, Syunik and Tavush regions coincide almost word for word, the same situation is also the case with Ararat and Armavir marzes. In terms of content, the main goals of the development strategies of Lori and Vayots Dzor regions are also quite close.

Such a situation cannot speak of high efficiency, because in practice, the main goals of competently and effectively developed strategies cannot coincide in that way and literally. And finally, for example, how can the development goals of 4 out of 10 regions be exactly the same? this may indicate that the regions reflect the strategies of other regions, which is naturally a negative

phenomenon, and the strategies developed in this way cannot contribute to the realization of the goal of ensuring balanced territorial development of the RA territorial development strategy. It is also noticeable that it is difficult to extract from the goals presented in table 1 such provisions that are directly related to the goal of ensuring balanced territorial development of the RA territorial development strategy.

Within the framework of the study of territorial development strategies of regions, we consider it necessary to refer also to the priorities of the development strategies of regions, the latter are presented in table 2 (the numbering of priorities is conditional, because in this way it is possible to ensure their comparability).

Table 2. *The priorities defined by the development strategies of the RA regions*

<i>The regions</i>	<i>The priorities</i>
<i>Aragatsotn</i>	1. Development of modern industry 2. Increasing the efficiency of agriculture 3. Promotion of tourism, increasing recognition of the region and development of infrastructures [15, point 5.2]
<i>Ararat</i>	1. Industrial growth, particularly in the supply or processing sectors of agriculture, with an emphasis on the development of small and medium-sized businesses. 2. Development of intensive agriculture, especially in the field of horticulture [16, point 5.2]
<i>Armavir</i>	1. Industrial growth with emphasis on small and medium business development. In particular, establishment/expansion of processing industrial organizations 2. Development of intensive agriculture, especially in Baghramyan area 3. Development of tourism with emphasis on spiritual, cultural, rural and agro tourism [17, point 5.2]
<i>Gegharkunik</i>	1. Renewable energy production and efficiency improvement 2. Modernization of agriculture 3. Preservation of the Lake Sevan ecosystem and development of tourism with an emphasis on rural tourism [18, point 5.2]
<i>Lori</i>	1. Development of export-oriented industries, in particular, mineral industry, light industry, food industry and IT sector 2. Development of intensive agriculture 3. Development of cultural, rural tourism, including development of winter tourism and ecotourism [19, point 5.2]
<i>Kotayk</i>	1. Development of diversified industry 2. Modernization and development of agriculture: production of organic agricultural products 3. Development of different types of tourism [20, point 5.2]
<i>Shirak</i>	1. Encouragement and support of activities of small and medium industrial organizations, development of tourism 2. Modernization of agricultural technologies and development of rural areas 3. Development of ICTs [21, point 5.2]
<i>Syunik</i>	1. Development of modern and diversified industry and tourism 2. Modernization of agriculture and rural areas combined with environmental protection 3. Development and diversification of transport infrastructure [22, point 5.2]
<i>Vayots Dzor</i>	1. Development of processing industry 2. Modernization of agriculture and rural areas using new technologies, production of organic agricultural products 3. Development of tourism / historical and cultural tourism, ecotourism, scientific tourism, natural tourism, adventure tourism, cave tourism, rural tourism/ [23, point 5.2]
<i>Tavush</i>	1. Development of industry based on processing of natural resources and agricultural products 2. Development of modern agriculture and improvement of rural areas 3. Sustainable tourism development [24, point 5.2]

The situation regarding the priorities defined by the development strategies of the regions is not better, because in general, the priorities of the development strategies of all the regions coincide in terms of content: all regions aim to develop agriculture, industry and tourism. Certain deviations were recorded only in a few regions: in particular, Ararat region does not aim to develop tourism, Gegharkunik region makes it more clear which sectors of industry and tourism it aims to develop, Shirak region aims to develop the ICT sector in addition to these three, and Syunik region also aims

to develop transport infrastructures. Moreover, there are cases when these three priorities are formulated in a rather contradictory way, for example, Lori region aims to develop mining and ecotourism at the same time, which is practically impossible or at least unrealistic.

As a result, it turns out that the main goals and priorities of regional development strategies in RA are close enough in terms of content. In this case, the meaning of the existence of these strategies is objectively questioned, because if all regions have the same goals, then they could only be included in

the general RA territorial development strategy. However, doing so would violate the principle of strategic hierarchy. At the same time, the current situation is also not acceptable, because only the presence of strategies within the framework of a formal requirement does not indicate effectiveness, moreover, the existing strategies violate the goal of forming growth poles, because, as mentioned, the main approach to overcoming territorial disparities in RA is the development of locomotives.

Taking into account the already recorded problems, there is a need to make an observation of strategies one level below, community development

programs. For this purpose, the visions and main goals of development programs of all regional communities of RA (70, excluding Yerevan) were studied. The programs published as of October 1, 2023 were studied. Within the framework of the study, it became clear that these programs are quite incomplete even in terms of formulating visions. The basis for such a conclusion is the fact that very often the visions of community development are even repeated verbatim. In total, 9 visions were identified, which are included in the programs of 48 communities. These groups are shown in Table 3.

Table 3: Groups of communities whose development visions have similar content [25]

Communities with a similar development vision	The number of them
Ashtarak, Masis, Vedi, Araks, Armavir, Baghramyan, Ferik, Abovyan, Arzni, Hrazdan, Tatev, Yeghegis, Vayk	13
Alagyaz, Arevut, Tsaghkahovit, Verin Dvin, Vanadzor, Akunk, Amasia	7
Talin, Lori Berd, Garni, Berd, Dilijan	5
Khoi, Metsamor, Parakar, Chambarak, Gyulagarak	5
Spitak, Ashotsk, Gyumri, Tegah, Ijevan	5
Martuni, Vardenis, Kapan, Sisian	4
Tsaghkadzor, Nairi, Nor Hachn, Jrvezh	4
Gavar, Ani, Artik	3
Tumanyan, Pambak	2
Total	48

By studying the data in Table 3, we can record that there are also problems with development programs at the level of community development. 69% of communities have a problem because in so many cases the community does not have a vision that is unique and not replicated in any other community development program. The degree of negativity of the situation increases even more when, in addition to content matches, there are even almost complete word matches. This means that instead of projecting their own vision and developing a development plan based on it, community governing bodies prefer to copy key elements of other communities' development plans. Such a situation is far from effective, because the programs developed in this way cannot ensure the effective implementation of regional development strategies, and the regional development strategies implemented in this way cannot lead to the full implementation of the state territorial development strategy and the achievement of established standards. And it is due to such circumstances that the process of ensuring the standards defined by the territorial development strategy of the Republic of Armenia mostly does not ensure high performance.

Thus, the foundations of territorial development policy in RA are defined by the

Constitution of RA, and many important legal documents have been developed to regulate the sphere, and many programs have been implemented. Moreover, territorial policy in RA is based on the principles of strategic management. However, the regional development strategy in RA has both content deficiencies and issues of ensuring standards. The problem is exacerbated by examining regional development strategies and community development plans, which, by and large, have many unacceptable overlaps. In other words, there is an approach and goal setting to ensure the desired result, but there is no systematic regulation and process management. In this case, policy improvement is simply a necessity, otherwise not only will it not be possible to ensure the territorial symmetry, but also existing disparities will only expand.

Bibliography

1. Constitution of RA (with amendments), adopted on 05.07.1995, last amended on 06.12.2015,
2. The Law of RA "On the Administrative Territorial Division of the Republic of Armenia", adopted on 07.11.1995, with the edition of 09.06.2022,

3. The Law of RA "On the Administrative Territorial Division of the Republic of Armenia", adopted on 07.11.1995, with the edition of 24.09.2021,
4. The Law of RA "On the Administrative Territorial Division of the Republic of Armenia", adopted on 07.11.1995, with the edition of 17.02.2020,
5. The Law of RA "On the Administrative Territorial Division of the Republic of Armenia", adopted on 07.11.1995, with the edition of 09.06.2017,
6. The Law of RA "On the Administrative Territorial Division of the Republic of Armenia", adopted on 07.11.1995, with the edition of 17.06.2016,
7. The Law of RA "On the Administrative Territorial Division of the Republic of Armenia", adopted on 07.11.1995, with the edition of 24.11.2015,
8. The Law of RA "On the Administrative Territorial Division of the Republic of Armenia", adopted on 07.11.1995, with the edition of 13.06.2006,
9. The Law of RA "On the Administrative Territorial Division of the Republic of Armenia", adopted on 07.11.1995, with the edition of 07.11.1995,
10. The Law of RA "On The Territorial Administration", adopted on 14.11.2019, with the edition of 24.05.2023,
11. The Law of RA "On The Local Self-Government", adopted on 07.05.2002, edited on 07.13.2023,
12. Protocol decision No. 44 of the session of the Government of RA on 10.11.2011, appendix, "Concept of enlargement of communities and formation of inter-community associations",
13. Protocol decision No. 29 of the session of the Government of RA on 29.07.2016, appendix, "Territorial Development Strategy of the Republic of Armenia for 2016-2025",
14. Protocol Decision No. 53 of the session of the Government of RA on 21.12.2017, appendix, "Concept of development of territorial growth poles",
15. Development strategy of the Aragatsotn region of RA for 2017-2025, Ashtarak, 2017,
16. Development strategy of the Ararat region of RA for 2017-2025, Artashat, 2017,
17. Development strategy of the Armavir region of RA for 2017-2025, Armavir, 2017,
18. Development strategy of the Gegharkunik region of RA for 2017-2025, Gavar, 2017,
19. Development strategy of the Lori region of RA for 2017-2025, Vanadzor, 2017,
20. Development strategy of the Kotayk region of RA for 2017-2025, Hrazdan, 2017,
21. Development strategy of the Shirak region of RA for 2017-2025, Gyumri, 2017,
22. Development strategy of the Syunik region of RA for 2017-2025, Kapan, 2017,
23. Development strategy of the Vayots Dzor region of RA for 2017-2025, Yeghegnadzor, 2017,
24. Development strategy of the Tavush region of the Republic of Armenia for 2017-2025, Ijevan, 2017,
25. RA Ministry of Territorial Administration and Infrastructures, 70 community development programs, <https://mtad.am/pages/community-development-programs>, visited on 01.10.2023,
26. Gagik Badadyan, The current implementation and expectations of execution of RA territorial development strategy for 2016-2025, Region and The World, 2022, №2, p. 141-149

Сдана/Հանձնվել է՝ 06.10.2023
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 13.10.2023
 Принята/Ընդունվել է՝ 18.10.2023

Տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման համակարգերի փոխհարաբերությունների հիմնական ուղղությունները ՀՀ-ում

Մկրտչյան Լիլիթ Դ.

ՀՊՏՀ Կառավարման ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

lilityan95@gmail.com

ՀՏԳ՝ 353, 354 (479.25); EDN: LQARLK; JEL: R5, R50, R58

Հանգուցաբառեր՝ տարածքային կառավարում, տեղական ինքնակառավարում, տեղական ինքնակառավարման մարմիններ, մարզպետարան, սուբվենցիաներ

Основные направления взаимоотношений систем территориального управления и местного самоуправления в РА

Мкртчян Лилит Д.

аспирант кафедры менеджмента АГЭУ (Ереван, РА)

Аннотация. Существует много типов взаимоотношений между региональными органами власти и органами местного самоуправления. Они носят в основном надзорный и партнерский характер. Отношения надзора обычно выражаются в форме юридического и профессионального контроля. А партнерские отношения реализуются через консультативные поручения. В целом, региональные органы власти, являясь представителями центральных органов власти в регионах, выступают в качестве промежуточного звена между правительством и органами местного самоуправления.

Ключевые слова: территориальное управление, местное самоуправление, органы местного самоуправления, региональная администрация, субвенции

The main aspects of the relationship between the systems of territorial administration and local self-government in the RA

Mkrtychyan Lilit D.

PhD student of ASUE Management Department (Yerevan, RA)

Abstract. There are many types of relationships between regional authorities and local self-governments. They are mainly of a supervisory and partnership nature. The supervisory relationship usually takes the form of legal and professional control. And partnerships are implemented through advisory assignments. In general, regional authorities, being representatives of central authorities in the regions, act as an intermediate link between the central government and local self-governments.

Keywords: territorial administration, local self-government, local self-government bodies, regional administration, subventions

Տարածքային կառավարման մարմինների և տեղական ինքնակառավարման մարմինների (այսուհետ՝ ՏԻՄ-երի) փոխհարաբերությունները կրում են ինչպես հսկողական, այնպես էլ խորհրդատվական բնույթ: Ստորև ներկայացնենք վերը նշված մարմինների միջև փոխհարաբերությունների հիմնական ուղղությունները:

Տարածքային կառավարման մարմինների և ՏԻՄ-երի փոխհարաբերությունների մեծ մասն իրականացվում է մարզի խորհրդի շրջանակներում: Մարզի խորհուրդը մարզպետին կից գործող խորհրդակցական մարմին է, որի կազմում ընդգրկվում են մարզպետը և համայնքների ղեկավարները: Մարզի խորհրդի նիստը հրավիրում և վարում է մարզպետը՝ առնվազն երեք ամիսը մեկ անգամ:

Մարզի խորհրդում համայնքի ղեկավարները կարող են բարձրացնել և քննարկման

առարկա դարձնել իրենց համայնքների և մարզի սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներին առնչվող ցանկացած հարց, որոնք հետագայում, անհրաժեշտության դեպքում, մարզպետի միջոցով քննարկման են ուղարկվում համապատասխան իրավասու մարմիններ [4]:

Տարածքային կառավարման մարմինների և ՏԻՄ-երի միջև փոխհարաբերությունների ձևերից հիմնականը, թերևս, հսկողականն է: «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն՝ ՏԻՄ-երի լիազորությունների իրականացման նկատմամբ կատարվում է իրավական և մասնագիտական հսկողություն: Ընդ որում, ՏԻՄ-երի սեփական լիազորությունների կատարման նկատմամբ իրականացվում է իրավական հսկողություն, իսկ պետության պատվիրակած լիազորությունների իրականացման նկատմամբ՝ իրավական և մասնագիտական հսկողություն: Իրավական հսկողությունը սահմանափակվում է բացառապես այդ լիազորությունների

իրականացման ընթացքում ՏԻՄ-երի կողմից ընդունված որոշումների օրինականությունը ստուգելով: Իսկ մասնագիտական հսկողությունն իրականացվում է պետության պատվիրակած լիազորությունների իրականացման արդյունավետությունն ու միասնականությունը ստուգելու նպատակով [2, Հոդված 97]:

Իրավական և մասնագիտական հսկողություն իրականացնող մարմինները մարզպետներն են: Եթե ՏԻՄ-երն ընդունել են օրենսդրությանը հակասող որոշումներ, ապա, ստանալով դրանց օրինակները, մարզպետն այդ կապակցությամբ առաջարկում է նրանց եռօրյա ժամկետում քննարկել այդ որոշումը: Որոշումը չփոփոխելու դեպքում մարզպետն իրավունք ունի որոշումը բողոքարկելու դատարանում:

«Երևան քաղաքում տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի 7-րդ գլխով սահմանված է Երևան քաղաքում իրականացվող վարչական հսկողությունը: Երևանի ՏԻՄ-երի լիազորությունների նկատմամբ իրավական հսկողությունն իրականացնում է ՀՀ տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարությունը: Իսկ նրանց նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ իրավական հսկողություն իրականացնող բարձրագույն մարմինը ՀՀ արդարադատության նախարարությունն է [1, Հոդված 105]:

Տարածքային կառավարման մարմինների և ՏԻՄ-երի միջև փոխհարաբերություններ են առաջանում նաև բյուջետային գործունեության ընթացքում: Մասնավորապես՝ մարզպետը աջակցում և մեթոդական օգնություն է ցույց տալիս ՏԻՄ-երին համայնքի բյուջեի նախագծի նախապատրաստման ընթացքում:

Համայնքի բյուջեն ավագանու կողմից հաստատվելուց հետո՝ 3 օրվա ընթացքում, համայնքի ղեկավարը այն ներկայացնում է համապատասխան մարզպետին: Նա եռամսյակը մեկ անգամ ավագանուն և մարզպետին է ներկայացնում նաև բյուջեի կատարման մասին հաղորդումները: Բացի

այդ, մարզպետին է ներկայացվում համայնքի բյուջեի կատարման տարեկան հաշվետվությունը:

Տարածքային կառավարման մարմինների և ՏԻՄ-երի միջև ֆինանսական փոխհարաբերություններ են առաջանում նաև ՀՀ պետական բյուջեից համայնքներին սուբվենցիաներ տրամադրելու գործընթացում: Սուբվենցիաները համայնքի կողմից իրականացվող առանձին նպատակային ծախսատեսակի (ծրագրի) կատարման համար անհատույց և անվերադարձ կարգով տրվող դրամական միջոցներ են: Համայնքին սուբվենցիաներ տրամադրվում են օրենքով կամ ՀՀ կառավարության որոշմամբ նախատեսված դեպքերում՝ «ՀՀ պետական բյուջեից համայնքներին սուբվենցիաների տրամադրման կարգի» համաձայն կնքված քաղաքացիաիրավական պայմանագրերի հիման վրա: [3]:

Պետությունը համայնքներին կարող է սուբվենցիաներ տրամադրել նաև համաֆինանսավորման կարգով: Սուբվենցիա տրամադրելիս կարող է սահմանվել, որ ծրագրի իրականացմանը համայնքը պետք է ունենա ֆինանսական, նյութական կամ աշխատանքային որոշակի մասնակցություն: Սուբվենցիաները պետք է ծախսվեն բացառապես սահմանված նպատակներով, իսկ պետական մարմիններն էլ իրավասու են վերահսկել դրանց օգտագործման արդյունավետությունն ու նպատակայնությունը:

Համայնքի ղեկավարները պետբյուջեից սուբվենցիաներ ստանալու նպատակով իրենց հայտերը նախ ներկայացնում են համապատասխան մարզպետին: Դրանք մարզպետարանում քննարկվելուց և ամփոփվելուց հետո միայն ներկայացվում են համապատասխան ոլորտային պետական կառավարման մարմիններ և ՀՀ տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարություն՝ քննարկման [3]:

Այժմ ներկայացնենք ՀՀ պետական բյուջեից համայնքներին տրամադրվող սուբվենցիաները 2014-2022 թթ. ընկած ժամանակահատվածում (աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1. ՀՀ պետական բյուջեից համայնքներին տրամադրվող սուբվենցիաները 2014-2022 թթ. (հազ. ՀՀ դրամ)¹

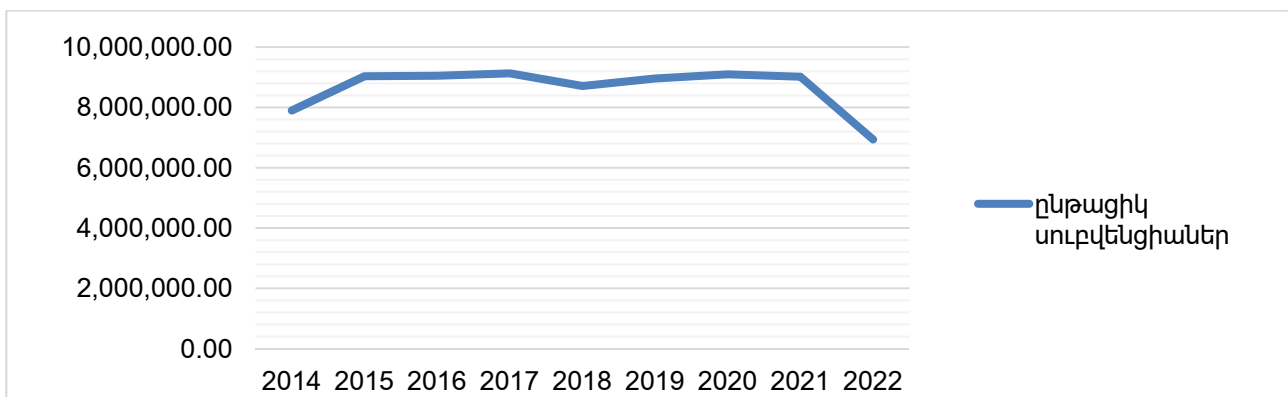
Սուբվենցիաներ	2014 թ.	2015 թ.	2016 թ.	2017 թ.	2018 թ.	2019 թ.	2020 թ.	2021 թ.	2022 թ.
1 բնթացիկ սուբվենցիաներ, այդ թվում՝	7,897,531.6	9,032,463.4	9,051,539.6	9,129,572.5	8,709,956.3	8,962,564.2	9,096,940.5	9,019,489.2	6,940,393.6

¹ Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ 2014-2022 թթ. ՀՀ պետական բյուջեների մասին օրենքներում և Երևան քաղաքի 2014-2022 թթ. բյուջեների մասին ՀՀ Երևան քաղաքի ավագանու որոշումներում առկա տվյալների համադրման արդյունքում:

2.2 մյուս համայնքներին	2.1 Երևան քաղաքին	2 կապիտալ սուբվենցիաներ, այդ թվում՝	1.2 մյուս համայնքներին	1.1 Երևան քաղաքին
186,076.1	0	186,076.1	514,658.7	7,382,872.9
150,795.0	94,136.4	244,931.4	485,369.8	8,547,093.6
95,851.7	0	95,851.7	586,203.9	8,465,335.7
98,670.6	0	98,670.6	787,290.1	8,342,282.4
765,244.9	0	765,244.9	444,265.3	8,265,691.2
135,887.9	600,000.0	735,887.9	529,171.4	8,433,392.8
9,400,000.0	600,000.0	10,000,000.0	662,136.3	8,434,352.9
7,473,512.1	600,000.0	8,073,512.1	545,883.2	8,473,606.0
18,303,434.3	145,000.0	18,448,434.3	344,148.9	6,596,244.7

Ինչպես տեսնում ենք աղյուսակից, 2014-2022 թթ. ընթացիկ սուբվենցիաների գերակշիռ մասը բաժին է ընկնում Երևան քաղաքին: Մինչդեռ ՀՀ պետական բյուջեից համայնքներին տրամադրվող կապիտալ սուբվենցիաներ Երևան քաղաքին շատ քիչ են հատկացվում կամ չեն հատկացվում:

Ընթացիկ և կապիտալ սուբվենցիաների փոփոխության դինամիկան 2014-2022 թթ. ավելի պատկերավոր ցուցադրելու համար դրանք ներկայացնենք գծապատկերների միջոցով:

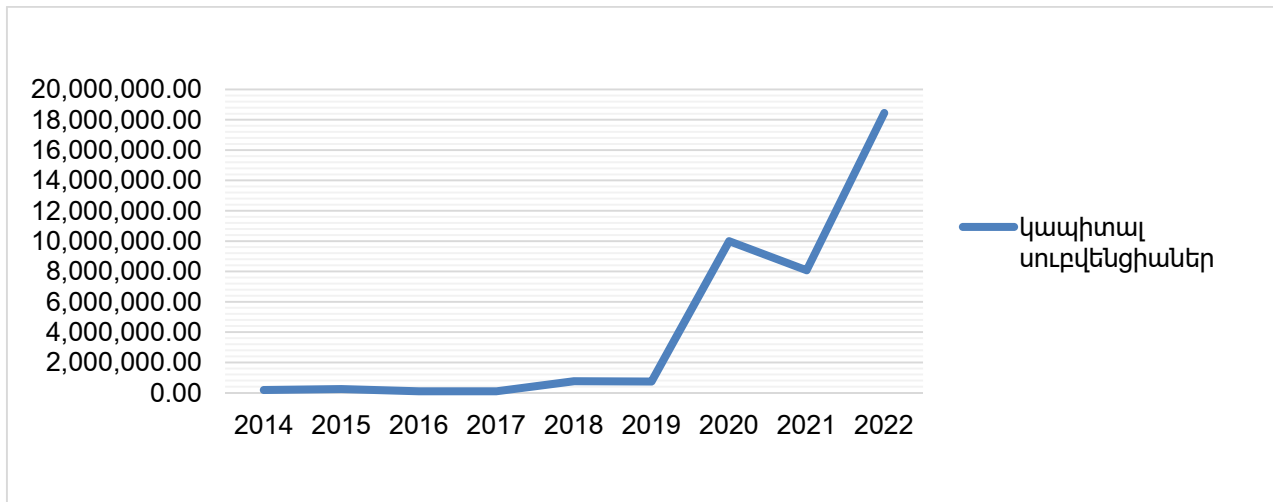
Գծապատկեր 1. ՀՀ պետական բյուջեից համայնքներին տրամադրվող ընթացիկ սուբվենցիաների փոփոխության շարժընթացը 2014-2022 թթ. (հազ. ՀՀ դրամ)

Ինչպես տեսնում ենք գծապատկերից, 2014-2017 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում պետական բյուջեից համայնքներին տրամադրվող ընթացիկ սուբվենցիաներն անընդհատ ավելացել են: Ընդ որում, 2016 թ. ընթացիկ սուբ-

վենցիաները գերազանցել են 2014 թ. և 2015 թ. ցուցանիշները համապատասխանաբար 14.61%-ով և 0.21%-ով: Իսկ 2017 թ. ընթացիկ սուբվենցիաները գերազանցում են նախորդ տարիների (2014 թ., 2015 թ., 2016 թ.) ցուցանիշները

համապատասխանաբար՝ 15.6%-ով, 1.08%-ով և 0.86%-ով: Սակայն 2018թ. ընթացիկ սուբ-վենցիաները նվազել են նախորդ տարվա համեմատությամբ՝ 4,6 %-ով: Սկսած 2019 թ.-ից համայնքներին տրամադրվող ընթացիկ սուբ-

վենցիաների ցուցանիշները աճի միտում են ունեցել մինչև 2022 թ., իսկ 2022-ին կտրուկ նվազել են 23.05%-ով նախորդ տարվա համեմատ:

Գծապատկեր 2. ՀՀ պետական բյուջեից համայնքներին տրամադրվող կապիտալ սուբվենցիաների փոփոխություն շարժընթացը 2014-2022թթ. (հազ. ՀՀ դրամ)

Ինչպես տեսնում ենք գծապատկերից, կապիտալ սուբվենցիաները անշեղորեն չեն ավելացել 2014-2017 թթ. ընկած ժամանակահատվածում: 2015 թ. կապիտալ սուբվենցիաները 2014 թ. համեմատ ավելացել են 31.63%-ով, սակայն 2016 թ. 2015 թ. համեմատ նվազել են 60.87%-ով: Իսկ արդեն 2017 թ.-ին 2016 թ. համեմատ կապիտալ սուբվենցիաներն ավելացել են 2.94%-ով: Էական աճ է նկատվել 2018 թ.-ին, երբ կապիտալ սուբվենցիաները գերազանցել են նախորդ տարվա ցուցանիշը շուրջ 7,76 անգամ: Սկսած 2020 թ.-ից կապիտալ սուբվենցիաները շեշտակի աճել են, նվազում նկատվել է միայն 2021 թ.-ին, սակայն, միևնույն է, այդ ցուցանիշը բարձր է մնացել մինչև 2019 թ. համայնքներին տրամադրվող կապիտալ սուբվենցիաների թվից: Աննախադեպ է եղել 2022 թ.-ին համայնքների տրամադրվող կապիտալ սուբվենցիաների թիվը, որը գերազանցել է 2021 թ.-ի ցուցանիշը 128.5%-ով, իսկ 2014 թ.-ինը՝ շուրջ 99 անգամ:

Ուստի, ինչպես նկատում ենք, վերջին տարիներին կառավարությունը շեշտը դնում է համայնքների կապիտալ բնույթի ծախսերի ֆինանսավորմանը, մասնավորապես՝ ենթակառուցվածքների զարգացմանը:

Տարածքային կառավարման մարմինների և ՏԻՄ-երի միջև քիչ չեն նաև խորհրդատվական բնույթ կրող փոխհարաբերությունները:

ՏԻՄ-երը տվյալ տարվա բյուջեի նախագիծը կազմելիս կարող են առաջնորդվել ՀՀ ֆինանսների նախարարության կողմից մշակված «Խորհրդատվական բնույթ կրող մեթոդական ուղեցույցով», որը կոչված է ՏԻՄ-երին իրազեկելու տվյալ տարվա համար բյուջեի

նախագծի կազմման հիմնական դրույթները՝ հաշվի առնելով օրենսդրական և ենթաօրենսդրական փոփոխությունները: Մեթոդական ուղեցույցները համայնքներին են հասցվում մարզպետարանների միջոցով: Սա չի ենթադրում մարզպետարանի միջամտությունը տեղական ինքնակառավարման գործերին: Մեթոդական օգնություն ցույց տալիս մարզպետարանը չի կարող որոշել եկամուտների ձևավորման աղբյուրները կամ դրանց ծախսման ուղղությունները [5, էջ 77]:

Բացի բյուջեից մարզպետարաններում ՏԻՄ-երին խորհրդատվական ցուցումներ են տալիս նաև համայնքի հնգամյա զարգացման ծրագրի կազմման ժամանակ: Մարզպետարաններն այդ գործընթացն հիմնվում են ՀՀ տարածքային կառավարման և զարգացման նախարարության կողմից մշակված համապատասխան փաստաթղթի՝

«Համայնքի զարգացման ծրագրի մշակման և կառավարման մեթոդաբանության» վրա:

Տարածքային կառավարման մարմինները ՏԻՄ-երի պահանջով խորհրդատվություն են մատուցում նաև նրանց սեփական և պետության պատվիրակված լիազորությունների իրականացման հարցերով:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՀՀ օրենքը «Երևան քաղաքում տեղական ինքնակառավարման մասին», 26.12.2008 թ. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=73279>

2. ««Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություն կատարելու մասին» ՀՀ օրենքը, 16.12.2016 թ. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=110535>
3. ՀՀ կառավարության N 1708-Ն որոշումը «ՀՀ պետական բյուջեից համայնքներին սուբվենցիաների տրամադրման կարգը հաստատելու մասին», 16.11.2006 թ. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=143635>
4. ՀՀ Կառավարության N 647-Ն որոշումը «Մարզի խորհրդի կազմավորման և գործունեության կարգը սահմանելու մասին», 30.04.2020 թ. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=141970>
5. Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում. քաղաքականության տարբերակներ և ուղիներ: Ազգային կոնֆերանսի նյութերի ժողովածու, տ.գ.թ. Դ. Թումանյանի ընդհ. խմբ.: - Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 2004 թ.:

Сдана/Հանձնվել է՝ 01.09.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 18.09.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 25.09.2023

Ղեկավարի գործունեության արդյունավետությունն ապահովող կարողություններն ու «փափուկ հմտությունները» արդի աշխարհի մարտահրավերների համատեքստում

Քոչարյան Մարինե Ա.

Հայցորդ ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա (Երևան, ՀՀ)
marinekocharyan@gmail.com

ՀՏԴ՝ 005.32; EDN: LUNDCL; JEL: G32, H12, M12;

DOI: 10.58587/18292437-2023.5-138

Հանգուցաբառեր՝ արդյունավետություն, հմտություն, կարողություն, հաղորդակցում, ժամանակի կառավարում, ճկունություն, սթրեսի կառավարում, անորոշություն, ադապտացիա

Способности и «мягкие навыки» эффективного руководителя в контексте мировых вызовов

Кочарян Марине А.

соискатель ученой степени

Академия государственного управления Республики Армения (Ереван, РА)

Аннотация. В статье описываются вопросы эффективного управления, стоящие сегодня перед руководителем, связанные с неопределенностью вызовов современного мира. Во-первых представлены определения компетентного руководителя. Далее исследованы работы отчетственных, российских и западных авторов, в которых детально перечислены навыки компетентного руководителя. Наличие ряда способностей и навыков является гарантией, позволяющей человеку заниматься профессиональной деятельностью руководителя, а некоторые из них необходимы, чтобы профессиональная деятельность считалась эффективной. Были выделены профессиограммы данные различными учеными, и они были сопоставлены с требованиями законодательства РА. В условиях геополитических процессов, особенно после глобальной эпидемии, которая также сопровождается небывалым технологическим прогрессом, а некоторые ученые в скором времени предсказывают «технологическую революцию», в мире появилась новая ситуация, при которой от руководителя ожидается гибкость мышления и практики, навыки быстрого реагирования, высокое развитие коммуникативных способностей, высокий эмоциональный интеллект, умение правильно ориентироваться и ряд других важных качеств.

Ключевые слова: эффективность, навык, способность, коммуникабельность, тайм-менеджмент, гибкость, управление стрессом, неопределенность, адаптация

Effective Manager's Capabilities and "Soft Skills" in the Context of the World's Challenges

Kocharyan Marine A.

Correspondence Degree Seeker

Public Administration Academy of the Republic of Armenia (Yerevan, RA)

Abstract. The article outlines new requirements for the efficiency of managers in the context of the challenges facing the world today and the uncertainty they bring with them. First, here are presented the definitions of a capable manager, then, the studies of the Armenian, Russian and Western authors with detailed descriptions of the managers' required capabilities. The availability of a number of capabilities and skills is the key to allowing a person to engage in a manager's professional occupation, and some skills are required to define the professional activity as effective. Data of professiogrammes from a variety of scientists has been highlighted and compared to the requirements set out in the legislative framework of the RA. In the context of geopolitical processes, especially after the global epidemic, which is also accompanied by unprecedented technological advances, and even some scientists are soon predicting a "technological revolution," the world has changed into a new situation, under which a manager is expected to have flexibility in mind and practice, quick response skills, high development of communication capabilities, emotional high intelligence, ability to navigate properly and a number of other important qualities.

Keywords: efficiency, skill, capability, communication, time management, flexibility, stress management, uncertainty, adaptation

Խորհրդային Միության տարիներին պետական ծառայողների, այդ թվում՝ բարձր պաշտոն զբաղեցնող ղեկավարների գործունեության արդյունավետությունը կապվում էր մասնագիտական բարձր գիտելիքների առկայության և

դրանց հմուտ կիրառման հետ: Խորհրդային հասարակարգի փլուզումից հետո մեր նորաստեղծ հանրապետությունը, ի թիվս այլնի, ժառանգեց նաև այս մտայնությունը: Սակայն արդի աշխարհը դաշտ է նետել մի շարք

մարտահրավերներ, որոնք արդեն, ի թիվս անհրաժեշտ մասնագիտական գիտելիքների հավուր պատշաճի տիրապետման, կարևոր են դարձնում նաև մի շարք «փափուկ հմտությունների» հանգամանքը: Դրանցից մի քանիսի հմուտ կիրարկումն էլ ապահովում է ղեկավարի գործունեության արդյունավետությունը:

Պատմական յուրաքանչյուր դարաշրջան իր հետ բերում է յուր փոփոխությունները, երբեմն շեշտակի, երբեմն ոչ այնքան ակնառու: Սակայն յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան ենթակա է վերափոխումների, որոնք էլ իրենց հերթին անդրադառնում են տվյալ ժամանակահատվածի սոցիալական կյանքի բոլոր ոլորտներին:

21-րդ դարը ևս բացառություն չէ. կլիմայի փոփոխություններն ու էկոլոգիական ահագնացող խնդիրները, մեծ թափով ընթացող աշխարհաքաղաքական գործընթացները, համաշխարհային համավարակը և դրա հետևանքները, դեռ նախորդ դարից ձևավորված և այժմ ավելի խոշորացած անդրազգային կազմակերպությունների գործունեությունը, որոնք գալիս են փոխարինելու պետություններին, նախկինում միատարր բնակչության կազմ ունեցող երկրներում դեմոգրաֆիական պատկերի փոփոխությունները, տարբեր վայրերում սկիզբ առաջ և չդադարող, նույնիսկ հրնթացս սաստկացող պատերազմներն ու ռազմական օջախները, մեծ տեմպերով մեր կյանք ներխուժող արհեստական բանականությունն ու նրա անմիջական ազդեցությունը, կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտների թվայնացման մեծ թափն ու կիբերանվտանգության հարցերը, ահռելի տեղեկատվական պաշարները, դրանով պայմանավորված ապատեղեկատվության ահագնացող վտանգները, արժեքային համակարգային ձևափոխումները և այլն:

Վերը թվարկվածով պայմանավորված՝ բովանդակ աշխարհում առաջանում են նոր իրողություններ, որոնք իրենց հետ բերում են վարքագծի նոր կանոններ սոցիալական տարբեր շերտերի համար:

Վերջին տասնամյակները, թերևս, դրսևորվեցին առավելապես անորոշության տեսանկյունից: Ի՞նչ է անորոշությունը՝ ընթացիկ գործընթացների և հնարավոր ապագայի վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկատվության նվազ լինելը կամ ընդհանրապես չլինելը: Անորոշությունն առաջացնում է վախի զգացում, անիքնավստահություն, ռիսկի գնալու պատրաստակամության բացակայություն, հեռահար նպատակների սահմանման անկարողություն, ապագայի պլանավորման դժվարություններ և այլն: Անորոշությունն իր հետ բերում է սթրես, կարող է հանգեցնել ճգնաժամային իրավիճակների, ընդհուպ կոնֆլիկտների: Հետևաբար այս և վերը թվարկված այլ

մարտահրավերներին դիմակայությունը բոլոր մասնագետների առաջ, այդ թվում՝ ղեկավար պաշտոն զբաղեցնողների, դնում է դրանց արդյունավետ հաղթահարման նոր ուղիների փնտրտուքի հարցը:

Կառավարման արվեստին տիրապետելը՝ ի թիվս տեսական գիտելիքների, կարողունակ ղեկավարից պահանջում է նաև հստակ սահմանված հմտություններ ու կարողություններ: Ինչպես արդեն նշվեց, ներկա իրողությունները հաշվի առնելով՝ միայն մասնագիտական գիտելիքներով ղեկավարի գործունեության արդյունավետությունը որոշելը ժամանակավրեպ է: Արդի աշխարհում, երբ թվային տեխնոլոգիաների օգնությամբ շատ ավելի արագ հնարավոր է ստանալ ցանկացած մասնագիտական հարցի պատասխան, ապա առաջին պլան են գալիս, այսպես կոչված, փափուկ հմտությունները:

Փափուկ հմտությունները կոչված են լրացնելու «կոշտ հմտությունները». դրանք մարդու հիմնական կարողությունների հետ հատվող մարդու արագ, անսխալ, գերեթե ավտոմատացված գործողություններն են՝ կոչված նպաստելու խնդրի լուծմանը և սովորաբար վերաբերում են կազմակերպությունում (կամ դրանից դուրս) մարդկանց հետ փոխհարաբերություններին [10, էջ 2]: Սակայն դրանք ստատիկ չեն և ենթակա են փոփոխման, օրինակ՝ այն հմտությունները, որոնք անհրաժեշտ էին մեկ տասնամյակ առաջ կոնկրետ խնդրին լուծում տալու համար, ապա այսօր դրանք այլ են, մեկ տասնամյակ հետո նույնպես կլինեն տարբեր: Փափուկ հմտությունները երկու ուղղություն ունեն. հմտություններ, որոնք ներանձնային են, մարդը իր մեջ է զարգացնում, և միջանձնային, երբ հմտությունները ենթակա են զարգացման այլ մարդկանց հետ հարաբերվելու տեսանկյունից (անձնական և սոցիալական հմտություններ) [10, էջ 3]:

Ինչպես նշվեց, փափուկ հմտությունները հատվում են կարողությունների հետ: Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական ծառայության բարձրագույն խմբի պաշտոնի անձնագրով տվյալ պաշտոնը զբաղեցնողի համար սահմանված են հետևյալ կարողությունները կամ կոմպետենցիաներ, որոնք անհրաժեշտ են պաշտոնավարող անձին բնակաւնոն պաշտոնավարման համար: Օրինակ՝ ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության գլխավոր քարտուղարի հրամանով հաստատված Կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության Հանրակրթության վարչության պետի պաշտոնի անձնագրով սահմանվում են հետևյալ ընդհանրական (*Աշխատակազմի կառավարում, Քաղաքականության վերլուծություն, Մոնիթորինգ, Որոշումների կայացում, Ծրագրերի կառավարում,*

Խնդրի լուծում, Բարեկարքություն) և ընտրանքային (Ժամանակի կառավարում, Բանակցությունների վարում, Բողոքների բավարարում, Ժողովների և խորհրդակցությունների կազմակերպում և վարում, Երոյթների նախապատրաստում և կազմակերպում, Փաստաթղթերի նախապատրաստում) կոմպետենցիաները:

Կոմպետենցիաները կամ կարողությունները տարբեր հեղինակների մոտ տարբեր մեկնություն են ստացել, օրինակ՝ կոմպետենցիան՝

ա) մենեջերի պարտականություններն ու իրավունքներն են (Ժ. Յեննեկս),

բ) մասնագիտական իրավիճակային խնդիրներն արդյունավետ լուծելու և սեփական վարքը կառավարելու կարողությունն է (Ա. Վեսելկով),

գ) մարտահրավերները կանխատեսելու և դրանց արդյունավետ արձագանքելու, մարդկանց շահերը հասկանալու, նոր պայմաններում ինքնուրույն գործելու կարողությունն է (Վ. Օրելսոն),

դ) մասնագիտական գիտելիքների, կարողությունների և դրանց իրականացման եղանակների ամբողջությունն է (Ֆ. Չեքեր),

ե) մասնագիտության պահանջներին համապատասխանության բնութագրումն է (Ա. Մարկովա) [2, էջեր 74-80]:

Անձի՝ տվյալ պաշտոնին համապատասխան լինելը, ասել է թե կոմպետենտությունը, մի հարց է, կոմպետենտ լինելու պարագայում արդյունավետ պաշտոնավարումը՝ մեկ այլ: Այսինքն, միայն կոմպետենտ ղեկավարի կողմից անհրա-

ժեշտ փափուկ հմտությունների տիրապետման և դրանց հմուտ կիրառման դեպքում կարող ենք խոսել վերջինիս գործունեության արդյունավետության մասին: Միայն այն ղեկավարը, ով բավարարում է մասնագիտորեն սահմանված կոմպետենտության պահանջները, կարող է արդյունավետ գործող ղեկավար լինելու հայտ ներկայացնել:

Այսպիսով՝ ղեկավարի գործունեության արդյունավետության մասին պետք է խոսել եթե միայն ղեկավարը կոմպետենտ է, այսինքն՝ ունի մասնագիտական անհրաժեշտ գիտելիքներ, տարիների սեփական փորձով ձևավորված հմտությունների անհրաժեշտ պաշար, գիտի իր աշխատանքային իրավունքների ու պարտականությունների շրջանակը և գործում է այդ շրջանակի սահմաններում, ունի ձևավորված ներքին կայուն արժեքային համակարգ, ունակ է արագ արձագանքելու փոփոխվող աշխարհի մարտահրավերներին, գիտակ է այլոց նվազագույն հոգեբանական պահանջմունքներին և պատրաստակամ է արձագանքել այդ պահանջմունքներին և, ամենակարևորը, կարող է կառավարել նախ և առաջ սեփական անձը:

Իսկ անձի կողմից ո՞ր կարողություններին տիրապետելն է անհրաժեշտ ղեկավարի մասնագիտական գործունեություն ծավալելու համար: Այս հարցի պատասխանը տալիս է ղեկավարի պրոֆեսիոգրաման: Տարբեր գիտնականներ տարբեր հատկանիշներ են կարևորում [5, էջ 392; 6, էջ 118] (Աղյուսակ 1) :

Աղյուսակ 1. Տարբեր գիտնականների կողմից ներկայացված ղեկավարի պրոֆեսիոգրամաների տարբերությունները

Ե. Ռոմանովա	Վ. Շեպել	Լ. Ֆատկին	Ռ. Կրիչևսկի
- կազմակերպչական լավ ունակություններ, - ղեկավարելու կարողություն, - ենթականների հետ հարաբերություններում առաջնորդի կարողությունների դրսևորում, - հաղորդակցման հմտություններ, - ինքնակառավարում, - լավ զարգացած վերլուծական կարողություններ, - հայեցակարգային մտածողություն	- ընդհանուր հատկանիշներ, - գաղափարական ու բարոյական հատկանիշներ, - յուրահատուկ անձնային-գործնական հատկանիշներ	- աղապտացիոն շարժունակություն, - հուզական և գործնական առաջնորդություն, - սոցիալական դերերի ինտեգրման կարողություն, - հաղորդակցման կարողություն, - սթրեսակայություն	- բարձր պրոֆեսիոնալիզմ, - պատասխանատվություն և հուսալիություն, - սեփական ուժերի նկատմամբ վստահություն, - ինքնուրույնություն - խնդիրների ստեղծագործական լուծման ունակություն

Եթե ամբողջացնենք պրոֆեսիոգրամաների առաջարկած նախապայմանները՝ ապա իդեա-

լական ղեկավարը պետք է անպայման զինված լինի մասնագիտական գիտելիքներով և

կառավարման ամբարած փորձով, ունենա միջինից բարձր ինտելեկտ, լինի կազմակերպչական ընդունակություններով օժտված, ինքնավստահ (խոսքը օբյեկտիվ և ոչ թե չափազանցված ինքնավստահության մասին է), ինքն իրեն կառավարող առաջնորդ, ունենա հաղորդակցման ու բանակցությունների վարման ունակություններ, լինի սթրեսներն ու կոնֆլիկտները հմտորեն լուծող, հոգեբանի և ուսուցչի սոցիալական դերերն իր մեջ ամփոփող, ստեղծագործ և վերլուծական մտածողությամբ օժտված անձնավորություն: Արդի աշխարհի առաջ քաշած պահանջներին բավարարելու համար նշված պրոֆեսիոգրամաները լրացման կարիք ունեն, մասնավորապես կարելի է նշված կետերին ավելացնել ահռելի տեղեկատվության և ապատեղեկատվության հետ աշխատանքի կարողությունը, կոնֆլիկտի կառավարման կարողությունը, ժամանակի կառավարման կարողությունը: Գաղափարական արժեհամակարգը արդի աշխարհում այլևս միանշանակ չի ընկալվում: Իսկ ահա հուզական կառավարման, սթրեսակայունության և հաղորդակցման կարողությունները կարելի է դասել կարևորագույնների շարքին: Աղապտացիոն շարժունակությունը թերևս կարևորվում է անորոշության հանգամանքով և անընդմեջ փոփոխվող իրականություններով պայմանավորված:

Ն. Վ. Ուվարինան ղեկավարի գործունեության արդյունավետությանը նպաստող կարողություններից նշում է՝

- միջինից բարձր ինտելեկտը,
- նախաձեռնողականությունն ու գործարար ակտիվությունը,
- ինքնավստահությունը՝ պայմանավորված կարողության բարձր աստիճանով և հավակնությունների բարձր մակարդակով,
- մանրուքներից վեր գտնվելու և իրավիճակային պատկերը ամբողջությամբ գնահատելու կարողությունը [6, էջեր 116-117]:

Կարողություններ

1. լինել առաջնորդ
2. լինել առաջնային դիրքում
3. հասկանալ և ընկալել տեխնոլոգիաները
4. լինել օրինակ
5. հայտնաբերել կոլեգաների թույլ և խոցելի կողմերը
6. հավատալ կոլեկտիվ ինտելեկտին և գիտելիքների փոխանակմանը
7. լինել «կրակը վառ պահողը»
8. ապահովել հետադարձ կապ

Համաձայն Չ. Մագերիսոնի և Է. Կակաբաձեի անցկացրած փորձական հետազոտությունների տվյալների՝ հեռանկարային ղեկավարների որակների առաջնակարգ հատկանիշները հետևյալն են՝

1. մարդկանց հետ աշխատելու և ենթականերին մի շարք լիազորություններ պատվիրակելու կարողությունը,
2. ռիսկի գնալու և պատասխանատվություն ստանձնելու պատրաստակամությունը,
3. կենսական և կառավարչական ակտիվությունը,
4. մինչև 35 տարին ղեկավարման հիմնական փորձի ձեռքբերումը,
5. անհրաժեշտության դեպքում հեշտությամբ ղեկավարման ոճի փոփոխությունը,
6. ընտանեկան աջակցությունը:

Առավել կարևորներից նշվել են առաջին երկուսը, թեև թվարկվածներից յուրաքանչյուրն իր ուրույն դերակատարումն ունի արդյունավետության ապահովման տեսանկյունից: Փոփոխական կամ անորոշ իրականության պարագայում առաջին պլան են մղվում երկրորդ և հինգերորդ որակները, որոնք «պատասխանատու» են տվյալ իրավիճակային խնդիրների բարենպաստ լուծման համար:

Ամերիկացի սոցիոլոգ և հոգեբան Ռոբերտ Կացը ղեկավարի գործունեության արդյունավետությունն ապահովող հմտությունները բաժանել էր երեք խմբի՝ տեխնիկական, մարդկային և հայեցակարգային, և նշում էր, որ կարիերայի տարբեր փուլերում նշվածներից որևէ մեկը կարող է դրսևորվել, սակայն կարիերայի աստիճանակարգում ամենաբարձր աստիճանին հասնելու և մնալու համար անհրաժեշտ է տիրապետել երեքին էլ [9]:

Հայտնի ամերիկացի հոետոր, ապագայի առաջնորդի ու կազմակերպության տեսականի հեղինակ Ջ. Մորգանը առաջ է քաշում ղեկավարի 10 կարողություն՝ բնականոն գործունեության իրականացման համար և 12 հմտություն՝ հաջողության հասնելու համար:

Հմտություններ

1. համագործակցություն
2. հաղորդակցություն
3. կենտրոնանալ ծառայությունների մատուցման վրա
4. ունենալ ձեռնարկատիրական մտածելակերպ
5. պատասխանատվություն
6. ընկերակություն անել տեխնոլոգիաների հետ
7. սովորել սովորելը
8. ունենալ անոդ մտածողունակություն (grow mindset), այսինքն՝ չլինել կարծրացած մտածելակերպով

9. ճանաչել անձնական սահմանները
10. ադապտացվել ապագայի աշխատակցին [12]

Իր «Աշխատանքի ապագան» գրքում Մորգանը սահմանում է ապագայի աշխատանքային վիճակները՝

- նոր վարվելաձև՝ սոցիալական մեդիայի հետ աշխատանքը,

- տեխնոլոգիաներ՝ համագործակցային տեխնոլոգիաների կիրառումը, համացանցային «ամպիկներին» անցումը, մեծ ծավալի տեղեկատվությունը, և այլն,

- հազարամյակի աշխատուժը՝ նոր մոտեցումներով, նոր ակնկալիքներով և նոր աշխատելաոճերով

- շարժունակությունը՝ աշխատանք ցանկացած ժամանակ, ցանկացած վայրից, ցանկացած տեխնիկական միջոցով,

- գլոբալիզացիա՝ սահմանների բացակայություն [7, էջեր 3-19]:

Թեև Մորգանն իր մտորումները վերագրում է ապագային, սակայն այսօր մենք արդեն այդ ապագայում ենք, հետևաբար Մորգանի «ապագայի ղեկավարը» մասամբ արդեն մերօրյա ղեկավարն է, ում էլ անհրաժեշտ են նոր հմտություններ արդի խնդիրները «սանձելու» համար:

Հայրենական հեղինակները ղեկավարի գործունեության արդյունավետությունը պայմանավորում են մի շարք գործոններով, որոնք ևս համընկնում են տարբեր հեղինակների կողմից ղեկավարի ինչպես պրոֆեսիոգրամայի, այնպես էլ գործունեության արդյունավետության ապահովման համար առանձնացված հմտությունների հետ. դրանք են՝ կառավարչի՝ տվյալ գործունեությամբ զբաղվելու ցանկությունն ու հետաքրքրվածությունը, մարդկանց հետ աշխատելու, շփվելու, համագործակցելու, նրանց վրա ազդելու ունակությունները, մտածողության ճկունությունն ու ինքնատիպությունը, որը կարևորվում է հատկապես անկանխատեսելի իրավիճակներում որոշումներ կայացնելու ժամանակ, ռիսկի գնալու (փաստերի վրա հիմնված) և պատասխանատվություն ստանձնելու պատրաստակամությունը, կանխատեսելու կարողությունը, զարգացած ինտուիցիան [1, էջեր 77-78]:

Հ.գ.թ. Լ. Հ. Պետրոսյանը ՀՀ պետական համակարգում բարձրագույն խմբի պաշտոն զբաղեցնող անձի համար կարևորում է երկու ասպեկտ՝

1. մասնագիտական գիտելիքները,

2. մի շարք պարտադիր հմտություններ (դարձյալ պայմանավորված պաշտոնի անձնագրով նախատեսված գործառնությունների ապա-

9. վերացարկում
10. սովորել ասել «ոչ»
11. իրազեկվածություն
12. ապրումակցում [4, էջ 8]

հովմամբ)՝ արտակարգ իրավիճակների կառավարումը, բանակցությունների վարումը, ելույթներ ունենալը, ժամանակի կառավարումը, ժողովների կազմակերպումը և վարումը, կոնֆլիկտների կառավարումը, մարդկային ռեսուրսների կառավարումը, սթրեսի կառավարումը, ֆինանսների կառավարումը, հաղորդակցման հմտությունները (ինչպես ներկազմակերպական, այնպես էլ կազմակերպությունից դուրս հարաբերություններում) [3, էջեր 28-31]: Եթե ամբողջացնենք տարբեր երկրների գիտնականների տարբերակները արդյունավետ գործող ղեկավարի կարողությունների և հմտությունների վերաբերյալ և համեմատենք ՀՀ քաղաքացիական ծառայության պաշտոնի անձնագրով ղեկավար պաշտոն զբաղեցնող անձի առջև դրված պահանջների հետ, ապա կարող ենք ասել, որ վերը թվարկված բոլոր պահանջները դրանում ներառված են: Սակայն արդի աշխարհի մարտահրավերներին ընդառաջ դրանք լրացման կարիք ունեն:

2021 թ. գրված իր հոդվածում հանրային կառավարման մասնագետ Ֆրանսիսկո Լոնգոն, ժամանակակից իրականության պայմաններից ելնելով, հանրային հատվածի համար առաջ է քաշում մի քանի հիմնական դասեր [11], որոնց սերտումը կնպաստի պետական ապարատի արդյունավետ աշխատանքին: Ի՞նչ է պահանջում այս նոր իրողությունը պաշտոն զբաղեցնող ղեկավարից: Նախ և առաջ՝ տեսնել ապագայի հեռանկարները: Այսօր ղեկավարի՝ ճգնաժամի հաղթահարման ավանդական կառավարման ձևերն ակտուալ չեն, նախկինում շեշտադրվող համակարգումն ու հաղորդակցումը միայն կառավարում են ռիսկը, բայց ոչ անորոշությունը: Հիմա պետք է շատ ճկունություն, փորձարկման գնալու ունակություն, տեղեկատվական կապեր ստեղծելու և այլ կառավարիչների, քաղաքացիական հասարակության և մասնավոր հատվածի հետ աշխատելու կարողություն: Պետք է նաև բացառել ապակենտրոն գործելակերպը և կենտրոնանալ համագործակցության վրա, որը հատկապես անկայուն իրավիճակներում լուրջ մարտահրավեր է: Ճգնաժամերը հատկապես ցցուն դարձրեցին պետական ապարատի բյուրոկրատական բնույթը, հետևաբար ղեկավարների առջև ծագած խնդիրներից մեկն էլ բյուրոկրատական ցանցի լարերով անցնելուց խուսափելու համար անհրաժեշտ տեղեկատվության թվայնացման հարցն է: Հեռակա աշխատելը այլևս մեր նորօրյա իրողություն-

ներից է, հետևաբար ղեկավարների առջև արդեն հեռակա աշխատանքների կառավարման հարցն է բարձրանում՝ համապատասխան օրենսդրական կարգավորումների, ռեսուրսների ապահովման և ուսուցման ներդրման միջոցով: Անշուշտ, հեռակա աշխատելաճը իր հետ փոխկապակցված շատ փոփոխություններ է բերելու նաև ղեկավար-ենթակա միջանձնային հարաբերություններում: Այս նոր իրականությունում կարևորագույնը համարվում է հաղորդակցումը. անորոշության մեջ մարդ անընդհատ ինչ որ տեղեկատվություն է փնտրում, և դրա բացակայությունը կարող է անցանկալի հետևանքներ ունենալ: Սովորաբար ղեկավար պաշտոն զբաղեցնողներն այնքան էլ հակված չեն շարքային քաղաքացիների հետ հաճախ հաղորդակցվելուն, սակայն, դիցուք, համավարակն ու պատերազմական վիճակները եկան ապացուցելու, որ մարդիկ պարբերաբար թարմացվող արժանահավատ տեղեկատվության կարիք ունեն: Տեղեկատվության շատ լինելը՝ ապատեղեկատվությունով հանդերձ, կամ թերի լինելը բերում է խուճապային իրավիճակների: Հետևաբար ղեկավարների համար կարևոր է ձևավորել արդյունավետ համագործակցություն հասարակության հետ: Մյուս կողմից, կարևոր է պետական պաշտոն զբաղեցնող ղեկավար – մասնավոր հատված համագործակցությունը, որը կոչված է առկա իրողություններին համահունչ օրենսդրական կարգավորումներ ապահովելուն: Ուստի հաղորդակցման կարևորությունն արդեն առանցքային է դառնում մյուս հմտությունների շարքում:

Հանրային արժեք ստեղծելը պահանջում է տեղեկության կառավարում, զարգացում, ուսուցում և հաշվետվողականություն, հետևաբար տեղեկության հասանելիությունը, արդյունավետ տիրապետումը, լավ կառավարումը որոշիչ հանգամանք են հանրային կառավարման ապագայում: Եվ վերջապես, անորոշությունը պահանջում է առաջնորդության նոր ձևեր. նման իրավիճակը բարդ կացության մեջ դրեց այն առաջնորդներին, ովքեր սովոր էին խորը վերլուծության և երկարատև ուսումնասիրությունների արդյունքում որոշումներ կայացնելուն: Սա ժամանակ է այն ղեկավարների համար, ովքեր հիմնվում են իրենց բնագոյների, կոնկրետ տվյալ ժամանակի տեղեկության, փորձագետների խորհրդի վրա, ձևավորում են դաշինքներ, սովորում են իրենց փորձից, ադապտացվում են նոր հանգամանքներին: Հետևաբար ապագա անորոշ ժամանակահատվածի համար հանրային կառավարման ոլորտին անհրաժեշտ են նաև նման ղեկավարներ: Այստեղ արդեն գործունեության արդյունավետ արդյունք ունենալու համար անհրաժեշտ է նոր իրողություններին արագ ադապտացվելը:

Լավագույն ղեկավարները, ի թիվս վերը թվարկված կարողությունների, արդյունավետության հասնելու համար նաև իրենց իմացածը սովորեցնում են իրենց անձնակազմին՝ հատկապես սեփական օրինակով, սովորեցնում են պահպանել կյանքի հավասարակշռությունը աշխատանքի, ընտանիքի, անձնական նախասիրությունների և հոգևոր պահանջմունքների բավարարման միջև [13]: Նշենք, որ բերված բոլոր հմտությունները արդյունավետություն ապահովում են միայն դրանց բոլորի առկայության պարագայում, քանզի օրինակ, միայն կառավարչական գործունեությամբ զբաղվելու ցանկությունն ու հետաքրքրվածությունը բավարար պայման չէ արդյունավետության գործելու համար: Ինչպես նշում է հ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա. Լոքյանը՝ «... *իշխանությունում գտնվելը հաճախ պայմանավորված է լինում ոչ միայն վերը նշված ձգտումներով, այլև սոցիալ-հոգեբանական գործոններով: Այդ իսկ պատճառով հանրային ծառայողներից ոչ բոլորն են պատրաստ ընդունելու ծառայողական պարտավորությունները պատշաճորեն կատարելու, զբաղեցրած պաշտոնին իրենց անհամապատասխան լինելը*» [2, էջ 28]: Թեև, մյուս կողմից, ինչպես պնդում էր Ի. Ադիգեսը, իդեալական ղեկավար լինել հնարավոր չէ, քանի որ մի հոգու կողմից այդքան բազմազան գործառնություններ կատարելն իրատեսական չէ [8]: Սակայն դա չի նշանակում, որ ղեկավար պաշտոն զբաղեցնողները չպետք է ցուցաբերեն պրոֆեսիոնալիզմ, այն է՝ ձգտել կատարել եղած աշխատանքը առավելագույնս կատարյալ՝ անկախ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հանգամանքներից:

Եթե ամփոփենք տեսական հետազոտության արդյունքները, ապա արդյունավետ գործող արդի ղեկավարը, անշուշտ, օժտված է առաջնորդի հատկություններով, սակայն այժմ առաջնորդի նրա կերպարը լրացնում է ներշնչողը (influencer). ապագայի աշխատակիցը ինքը ևս հավակնում է առաջնորդի դերի, իսկ ղեկավարն այս պարագայում դառնում է առաջնորդի օրինակելի մոդել, ոգեշնչող, մոտիվացնող:

Մեծ ծավալի տեղեկատվության հետ աշխատանքը, կյանքի բոլոր ոլորտների միջև հավասարակշռության պահպանման հրամայականը պահանջում է ժամանակի կառավարման հմտություն:

Փոփոխական աշխարհը պահանջում է իր բերած անորոշության առաջացրած վախի արդյունք սթրեսի կառավարում, զարգացած ինտուիցիա, ռիսկի գնալու պատասխանատվություն և ադապտացիա: Խնդիրների լուծման ուղիների փնտրտուքը ենթադրում է ճկուն մտածողության զարգացում, իսկ սովորական վարչարարության հարցում կարելի է ապավինել արհեստական բանականությանը՝ նախապես

ճիշտ «պատվիրակելով» անհրաժեշտ հանձնարարությունը:

Կազմակերպությունից դուրս աշխատանքը ղեկավարից պահանջում է սոցիալական մեղիայի հետ ճիշտ աշխատանքի կազմակերպման, հոգևորական խոսքի հմտություններ՝ ուղերձները թիրախային խմբերին մատչելի փոխանցելու համար:

Արդի աշխարհի աշխատանքային փոփոխաբերություններում ղեկավարից ակնկալվում է ճանաչողություն՝ սեփական անձի և իր աշխատակիցների, հուզական բարձր ինտելեկտ՝ իր հույզերի ճանաչում ու կառավարում, աշխատակիցների հույզերի ճանաչում, ուղղորդում, ըստ տեղի ապրումակցման ցուցաբերում: Հմուտ ղեկավարը մշտապես սովորում է, որը թույլ չի տալիս նվազեցնել նախաձեռնողականությունը, միտքը չի կարծրացնում, ինչի արդյունքում պետական ղեկավար պաշտոն գրադեցնողը «կուլ չի գնում» բյուրոկրատական համակարգին, կարողանում է հմտորեն սովորեցնել անհրաժեշտը իր աշխատակիցներին: Կառավարում է կոլեկտիվում առաջացած կոնֆլիկտները:

Արդյունավետ գործող ղեկավարը այս ամենը իրականացնում է ի շնորհիվ իր հաղորդակցման վառ զարգացած հմտությունների:

Պետք է պատրաստ լինել փոփոխվել օր օրի ձևափոխվող աշխարհում, լինել առավելագույնս ճկուն, բաց համագործակցության, շփման, դաշինքների ձևավորման համար: Հետևաբար արդյունավետ կգործի այն ղեկավարը, ով ունի անհրաժեշտ հոգեբանական որակներ իրենից պահանջվող կարողությունների և հմտությունների ձևավորման, իսկ առկայության դեպքում՝ դրանց զարգացման համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Աղուզումցյան Ռ., Պետրոսյան Լ., Պողոսյան Ս., Խաչատրյան Ա., «Կառավարչական գործունեության առանձնահատկությունների հոգեբանական նկարագիր» – Եր.: ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա, 2015. – 232 էջ:
2. Լոբյան Ա. Բ. Հանրային ծառայողների մասնագիտական գործունեության հոգեբանական առանձնահատկությունները /Ա. Բ. Լոբյան. – Եր.: ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա, 2015. – 240 էջ:
3. Պետրոսյան Լ. Հ. Անձի մասնագիտական զարգացման հոգեբանական օրինաչափությունները: –

Եր.: ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա, 2016. – 284 էջ:

4. **Маршева В. И., Отабоев Ж. Б.**, "Размышления о ролях менеджеров: прошлое и настоящее", История управления и управленческой мысли, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Москва. 2019; 9(2):94-106. DOI: 10.26794/2404-022X-2019-9-2-94-106.
5. **Романова Е. С.** "99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы". 2-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 464 с.
6. **Уварина Н. В.** Психология управления: Монография. / Уварина Н. В., Гнатышина Е. А., Корнеев Д. Н., Корнеева Н. Ю., Лысенко Ю. В., Семченко А. А. – Челябинск: Изд-во ЗАО «Библиотека А. Миллера», 2020. – 385с.
7. "The Future of Work", Jacob Morgan Published by John Wiley & Sons, Inc., 2014, Hoboken, New Jersey.
8. **Адизес И.**, "Идеальный руководитель. Почему им нельзя стать и что из этого следует", ООО «Альпина Паблишер», 2014. – 360 стр. 30.04.2023 http://loveread.ec/read_book.php?id=65886&p=7
9. **Яцкова О. И.** Анализ навыков менеджера по Роберту Кацу на примере McDonald's Corporation // Экономика и менеджмент инновационных технологий. 2014. № 3. Ч. 2 – 30.04.2023 <https://ekonomika.snauka.ru/2014/03/4708>
10. "Definition, development, assessment of soft skills and their role for the quality of organizations and enterprises", Barbara Cimatti, March 2016. International Journal for Quality Research 10(1):97-130 DOI:10.18421/IJQR10.01-05 LicenseCC BY-NC 4.0 https://www.researchgate.net/publication/301359980_Definition_development_assessment_of_soft_skills_and_their_role_for_the_quality_of_organizations_and_enterprises
11. Public management of the pandemic: ten lessons, Francisco Longo, 03 February 2021 - 30.04.2023 <https://dobetter.esade.edu/en/public-management-pandemic>
12. "10 Principles Of The Future Manager", Jacob Morgan, November 20, 2014 - 30.04.2023 <https://thefutureorganization.com/10-principles-future-manager/>
13. Efficiency of Managerial Work and Performance of Managers: Time Management Point of View by Zuzana Lušňáková, Silvia Dicsérová and Mária Šajbidorová, Published: 30 November 2021 - 30.04.2023 <https://www.mdpi.com/2076-328X/11/12/166>

Տճանաչվել է՝ 21.10.2023

Րեցենзирована/Գրախոսվել է՝ 27.10.2023

Принята/Ընդունվել է՝ 31.10.2023

Содержание

РЕДАКЦИОННАЯ

Саргсян Сурен Т. Существует потребность в национальной цели и новой стратегии.....	6
---	---

ПОЛИТИКА

Шакарянц Сергей Э. Геноцид армян Республики Арцах и угроза государственности Армении – «дань» новейшего коммуникационного противостояния... ..	9
Баласаян Григор А., Амирджаниян Арам С. Геополитическая конкуренция на Южном Кавказе (после 44-дневной войны)	15
Серобян Анаит А. Новые реалии и цели политики Турции на Южном Кавказе	23

ИСТОРИЯ

Григорян Мариам Г. Общее описание нарядов подаренных Багратидской элите	28
Саргсян Сурен Т. Рамкавары и Армянский вопрос (Октябрь 1908-1917)-.....	36
Погосян /Хахбакян/ Гагик Г. Памятники армянской архитектуры и топонимики стран Пиринейского полуострова: Испания, Португалия, Андорра	42

СОЦИОЛИГИЯ И ФИЛОСОФИЯ

Григорьян Эрнест Р. «Неизбежный» алгоритм истории	82
Маркосян Мариам М. Проблемы молодой армянской семьи в зоне бедствия	88
Алесян Марина В., Ерицян Асмик Е. Некоторые содержательные проблемы контента интернет-СМИ: от «хайпа» к манипуляциям	93

ОБРАЗОВАНИЕ

Панибратцев Андрей В. Актуальные вопросы формирования единого информационного образовательного пространства	97
---	----

ЭКОНОМИКА

Бахшян Сасун М. О совершенствовании НДС, направленном на обеспечение полного цикла металлургического производства в РА	104
---	-----

МЕНЕДЖМЕНТ

Кирикасян Эрика К. Государственное регулирование занятости в РА	108
Григорян Лиана А., Акобян Арпине С. Процедуры управленческого учета в системе внутреннего контроля коммерческих организаций..	111
Маргарян Атом Ш., Терзян Арутюн Т. Комплексный анализ показателей, влияющих на утечку мозгов в РА	120
Бададян Гагик З. Основы политики территориального развития РА	127
Мкртчян Лилит Д. Основные направления взаимоотношений систем территориального управления и местного самоуправления в РА	133
Кочарян Марине А. Способности и «мягкие навыки» эффективного руководителя в контексте мировых вызовов	138

Սարգսյան Սուրեն Թ. , Ազգային հիմնադրամի և նոր ռազմավարության պահանջ կա	6
---	---

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Շաքարյանց Սերգեյ Է. Արցախի Հանրապետության Հայոց ցեղասպանությունը և Հայաստանի պետականությանը սպառնացող վտանգը «հարգանքի տուրք» են ժամանակակից հաղորդակցական առնակատմանը.....	9
Բալասանյան Գրիգոր Ա., Ամիրջանյան Արամ Ս. Աշխարհաքաղաքական մրցակցությունը Հարավային Կովկասում (44-օրյա պատերազմից հետո).. Սերոբյան Անահիտ Ա. Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության նոր իրողությունները և նպատակները	15 23

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգորյան Մարիամ Գ. Բագրատունի վերնախավին ընծայված զգեստների ընդհանուր նկարագիրը	28
Սարգսյան Սուրեն Թ. Ռամկավարները և Հայկական հարցը (1908-1917 հոկտեմբեր)	36
Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ. Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Պիրենեյան թերակղզու երկրներում. <i>Բալանիա, Պորտուգալիա, Անդորրա</i>	42

ՀԱՄԱՐԱԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգորյան Էռնեստ Ռ. Պատմության «անխուսափելի» ալգորիթմ	82
Մարկոսյան Մարիամ Մ. Հայ երիտասարդ ընտանիքի հիմնախնդիրները աղետի գոտում	88
Ալեքյան Մարինա Վ., Երիցյան Համիկ Ե. Համացանցային լրատվամիջոցների կոնտենտի որոշ բովանդակային խնդիրներ՝ «հայփի» երևույթից մինչև մանիպուլյացիա	93

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

Պանիբրատցև Անդրեյ Վ. Միասնական տեղեկատվական կրթական տարածքի ձևավորման արդի հիմնախնդիրները	97
---	----

ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բախչյան Սասուն Մ. ՀՀ մետալուրգիական արտադրության ամբողջական ցիկլի ապահովմանն ուղղված ԱԱՀ բարելավման շուրջ	104
---	-----

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Կիրակոսյան Էրիկա Կ. Զբաղվածության պետական կարգավորումը ՀՀ-ում	108
Գրիգորյան Լիանա Հ., Հակոբյան Արփինե Ս. Առևտրային կազմակերպությունների կառավարչական հաշվառման ընթացակարգերի և ներքին վերահսկողության համակարգի փոխկապվածությունը	111
Մարգարյան Ատոմ Ը., Թերզյան Հարություն Տ. ՀՀ-ում ուղեղների արտահոսքի վրա ազդող ցուցանիշների համալիր վերլուծություն	120
Բադադյան Գագիկ Չ. ՀՀ տարածքային զարգացման քաղաքականության հիմքերը	127
Մկրտչյան Լիլիթ Դ. Տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման համակարգերի փոխհարաբերությունների հիմնական ուղղությունները ՀՀ-ում	133
Քոչարյան Մարինե Ա. Ղեկավարի գործունեության արդյունավետությունն ապահովող կարողություններն ու «փափուկ հմտությունները» արդի աշխարհի մարտահրավերների համատեքստում	138

Content

	<u>EDITORIAL</u>
Sargsyan Suren T. There is a need for a national goal and a new strategy	6
	<u>POLICY</u>
Shakaryants Sergey E. The Armenian genocide of the Republic of Artsakh and the threat to the statehood of Armenia are a “tribute” to the latest communication confrontation... ..	9
Balasanyan Grigor A., Amirjanyan Aram S. Geopolitical Competition in the South Caucasus (after the 44-Day War)	15
Serobyanyan Anahit A. New realities and goals of Turkey's policy in the South Caucasus	23
	<u>HISTORY</u>
Grigoryan Mariam G. A general description of the dresses gifted to the Bagratid elite's	28
Sargsyan Suren T. Ramkavars and the Armenian question (October 1908-1917).....	36
Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H. The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in the Countries of the Iberian Peninsula: <i>Spain, Portugal, Andorra</i>	42
	<u>SOCIOLOGY AND PHILOSOPHY</u>
Grigorian Ernest R. “Inevitable” Algorithm of History	82
Markosyan Mariam M. The Problems of a Young Armenian Family in the Disaster Zone	87
Alekyan Marina V., Eritsyan Asmik E. Some Substantive Problems of Online Media Content: from “Hype” to Manipulation	93
	<u>EDUCATION</u>
Panibratsev Andrey V. The Issues of the Formation of a Unified Information Educational Space	97
	<u>ECONOMY</u>
Bakhshyan Sasun M. VAT improvements in regard with ensurance of full cycle metallurgical production in the Republic of Armenia	104
	<u>MANAGEMENT</u>
Kirakosian Erika K. State Regulation of Employment in RA	108
Grigoryan Liana A., Hakobyan Arpine S. Management Accounting Procedures in the Internal Control System	111
Margaryan Atom Sh., Terzyan Harutyun T. Comprehensive analysis of indicators affecting brain drain in RA	120
Badadyan Gagik Z. The Foundations of the RA Territorial Development Policy.....	127
Mkrtchyan Lilit D. The main aspects of the relationship between the systems of territorial administration and local self-government in the RA	133
Kocharyan Marine A. Effective Manager's Capabilities and "Soft Skills" in the Context of the World's Challenges	138

Научно-аналитический журнал

РЕГИОН И МИР

2023, том XIV, № 5 (48)

(Регистрационный номер 211.200.00757)

Учредитель: «Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона» ОО
Регистрационный номер 211.200.00757 от 16.02.2011 г.
Адрес редакции: Ереван, 3-ий пр. Тиграна Меца, д. 9
Website: www.geopolitika.am; E-mail: region-i-mir@mail.ru
Тел: + (374 93) 868-797; + (374 91) 70-50-55

Ответственный за номер: *Г. Погосян /Хахбакян/*

Редактор: *Э. Григорян*

Дизайн и макетировка: *Ш. Погосян*

Ответственный за сайт: *А. Меликсетян*

Подписано к печати 30.10.2023

Бумага офсетная, формат А4

Усл.п.листов 9,25

Шрифты: *Times New Roman*

Тираж 200 экз.

Издательство: *Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона*

Отпечатано в типографии «Time to print»